

Analyses of the “Gans” Committee Report

by

R. J. Aumann, H. Furstenberg, I. Lapides, and D. Witztum

Abstract

This document contains four separate analyses, each with a different author, of the “Gans” committee report on the Bible codes (DP 364 of the Center for the Study of Rationality, June 2004). The analyses appear in alphabetical order of the authors’ names. Three of the authors were members of the committee; one, Doron Witztum, is active in Bible codes research. Two of the analyses—by Aumann and by Furstenberg—support the report of the committee; the other two—by Lapides and by Witztum—do not. This document contains material that was generated after the results of the committee’s experiments became known; other than reporting the numerical results themselves, DP 364 contains only material generated before they became known.

A PERSONAL PERSPECTIVE ON THE WORK OF THE “GANS” COMMITTEE

Robert J. Aumann

1. As reported by Aumann and Furstenberg in DP 364 of the Center for the Study of Rationality (June 2004), the committee that investigated the Gans-Inbal results on the Bible Code was unable to replicate their results. Thus, the evidence gathered by the committee fails to confirm the existence of the putative code.
2. By their nature, significance tests of the kind performed by the committee can only show that a phenomenon exists (or is very likely to); they can never show that a phenomenon does *not* exist. Even when—like here—the test turns out negative, in principle it remains possible that a different design may yield a positive result.
3. Nevertheless, failure to confirm an experimental finding in a replication of a scientific experiment casts doubt on the validity of the original finding. When there is a question as to whether or not a phenomenon exists, a negative finding such as that of the committee must be taken as evidence against the existence of the phenomenon.
4. In this instance, doubts have been raised as to whether the committee’s experimental design was carried out correctly; in particular, whether the data provided by the experts was in all cases correct (please see the section of this document authored by Doron Witztum). From some viewpoints, some of these doubts are unquestionably justified; in one case, an expert provided data some of which he himself subsequently acknowledged to be mistaken.
5. But, in spite of acknowledged mistakes in the data provided by the experts, the committee’s work should not be entirely discounted. The input to the experiments consists not just of the data provided by the experts; the experts themselves, and even the process of selecting them, are part of the input. The question that the committee faced is whether the existence of a code could be verified scientifically by currently available methods. In this case, the methods included the exercise of judgment by the experts in deciding on the data to submit; the exercise of judgment in selecting the experts; and the exercise of judgment in selecting those who selected the experts (Professors Furstenberg and Lubotzky). All this was part of the experimental design. Perforce, the design took into account that some of the experts might make mistakes; this may be considered an inherent random element, like other random elements in the design (e.g., selection of a key for the random number generator, or indeed selection of random numbers once a key has been selected). Frankly, I don’t see how the design could have been improved *a priori*.
6. As an observer—not a researcher! —I have been involved with the Codes research for close to twenty years, and have invested in it a tremendous amount of time and energy. Though the basic thesis of the research seems wildly improbable, for many years I thought that an ironclad case had been made for the codes; I did not see how “cheating” could have been possible. Then came the work of the “opponents” (see, for example, McKay, Bar-Natan, Bar-Hillel and Kalai, *Statistical Science* 14 (1999), 149-173). Though this work did not convince me that the data had been manipulated, it did convince me that it *could* have been; that manipulation was technically possible. The

arguments that ensued—including, on both sides, implicit or explicit accusations of manipulation—eventually became extremely complex, and I was unable to follow them sufficiently well to decide for myself who is right. Having become convinced that the only way to settle the matter to my satisfaction is to conduct an experiment designed and analyzed under my own supervision, I welcomed the suggestion of Eliyahu Rips to chair the committee referred to in Paragraph 1 above. Though fairly sure that the committee’s work would convince almost no one who did not hold the corresponding opinion beforehand, I still thought it worthwhile to conduct the experiment just for the purpose of deciding the issue for myself. And, I decided that that would be the end of my own involvement in the Codes research.

7. During the years of the committee’s work, I became convinced that the data is too complex and ambiguous, and its analysis involves too many judgment calls, to allow reaching meaningful scientific conclusions.

8. The matter of manipulation played a central role in the evaluation of the research, and also in the research itself: the committee’s experiment was designed to avoid, at all costs, the remotest possibility of manipulation. I myself have gotten to know the people on both sides fairly well, and find the accusations of manipulation hard to believe; everyone involved seems sincere, and also to understand the issue of manipulation—which makes unintentional manipulation unlikely. Nevertheless, the basic thesis of the research is *a priori* even harder to believe than the possibility of manipulation. Moreover, matters of personal trust cannot be considered a legitimate part of a scientific analysis; results must be repeatable and objective, and their validation cannot depend on the analyst’s personal assessment of the researchers’ honesty.

9. An interesting feature of this research is that, as noted in Paragraph 6, almost everybody involved made up his mind early in the game—sometimes before seeing any evidence at all—and then was unwilling to consider changing it. The research has a high ideological content, and many people are unwilling to abandon ideologies, no matter what the evidence is. When I first presented the results of Witztum, Rips, and Rosenberg at the Center for the Study of Rationality at the Hebrew University, Professor Maya Bar-Hillel told me after the presentation, Bob, I won’t believe this no matter *what* evidence you bring me. She now says—and no doubt believes—that this was not really meant literally; but I believe that it was, and indeed that it remains true today. Many others hold similar views.

10. Some readers may disagree with the view set forth in Paragraph 5 above, and hold that a factual error disqualifies the research. But even under this view, the committee’s results certainly do not *support* the Codes. At best, they return us to where we were before the committee started its work—with a low *a priori* estimate of the probability that the Codes are real.

11. We come finally to the bottom line: *A priori*, the thesis of the Codes research seems wildly improbable. Though the original work of Witztum, Rips, and Rosenberg, and that of Gans, established a *prima facie* case for the existence of the codes, this case was undermined by the work of the “opponents” (see Point 6 above). Research conducted under my own supervision failed to confirm the existence of the codes—though it also did not establish their non-existence. So I must return to my *a priori* estimate, that the Codes phenomenon is improbable.

ANOTHER PERSONAL PERSPECTIVE ON THE WORK OF THE "GANS" COMMITTEE

Hillel Furstenberg

As the member of the Gans committee entrusted with implementing the experiments designed by the committee, I will record some comments on the procedures followed, in the hope that this may help evaluate the outcome of the experiments. It will be useful to begin with some general observations.

The "Codes hypothesis" which was being tested claims the existence of encoded references to historical "events" - or "facts" - in the text of the book of Genesis, including events taking place after the writing of the Bible was completed. One must bear in mind the fundamentally non-scientific character of this hypothesis. This is not on account of the outrageous nature of the claim, but rather because of its incompleteness which doesn't allow for falsification. No one is privy to the type of events that a divine Encoder would choose to include. This must be guessed at, and the non-appearance of a particular event or fact does not falsify the claim. Nor can one be certain that the data will be presented in precisely the form we expect. The hypothesis does prescribe the manner in which events are purportedly recorded; namely, by statistically testable proximity within the text of key words or phrases related to the event. In the case of the Gans experiment and its replication, the words in question are the names of leading Jewish personalities and the designations of localities of significance in their lives (usually birthplace or place of death). Guesswork enters however on account of ambiguities in the presentation of this data; the rules for presentation will tend to be ad hoc and are not part of the larger hypothesis. It must be conceded that the design of experiments by our committee did not succeed in eliminating this guesswork.

The original experiments by Rips, Rosenberg and Witztum and by Gans were flawed as a result of the looseness in the presentation of data which theoretically allowed for manipulation of the data that would lead to ostensible confirmation of the hypothesis. In attempting to replicate the Gans experiment, the committee sought to avoid the pitfalls of the earlier version, hopefully both with regard to the credibility of a confirmation and with regard to the decisiveness of non-confirmation. Here the first goal was relatively easy to achieve; the second much harder. The first goal was achieved to some extent in both versions of the experiment, by calling upon "independent" experts to make the decisions that determined the data to be checked by the computer search of the text. The security component was more decisive in the Replicative version in which, following a suggestion of I. Rips, a multi-stage process was invoked, involving independent experts between whom no collusion was possible, and by carrying out the various stages of the process under a high degree of confidentiality.

The significance of non-confirmation of the hypothesis by the experiment is predicated on the assumption that the data being fed the computer is "correct". Clearly there is no absolute way of ascertaining this, and the "human" component is unavoidable. The data regarding the names of the personalities was left unchallenged, and a battery of experts was called upon in determining the list of localities to be checked against the names. In the original conception of the replicative test the experts

were to be called upon to (i) identify the localities associated with each individual, (ii) determine the appellation of the locality at the time in question (e.g., Leningrad vs St. Petersburg), (iii) determine the correct spelling of the appellation in question. These represented the three stages of the compilation process.

In the course of implementing stage (ii) it was found that typically knowledge of the time span in question would enable the expert consulted to guess who the historical figure was, thus compromising the desired independence of the information provided by the various experts. To overcome this the second expert was asked to report on the appellation/s of the particular locality as they appeared in Jewish documents during the various periods of Jewish occupation.

In the original conception as discussed by our committee, the third stage was to deal with orthography from a purely grammatical standpoint, and there was some ambivalence as to the role of an expert in this regard. The committee accepted the algorithm proposed by I. Rips (appearing in Appendix 3B(iii) of the formal committee report, DP 364 of the Rationality Center), which provides the rules of spelling for words with known pronunciation. It developed, however, that the pronunciation of names in most cases - as attested to by the experts consulted - could only be known from the spellings. The procedure that appeared as a result most in line with the spirit of the deliberations by the committee on this matter was to consult a third set of experts on the spellings that appear in documents relating to the localities. Thus three further experts were called upon, each widely read on Jewish history in a particular geographical region, and they reported on the dominant spellings used for the cities in question. Finally, when applicable, the spellings were modified in accordance with the Rips algorithm.

Another deviation from the committee directive was instructing all but the first expert orally rather than in writing. This was found necessary as a result of the subtlety of the instructions and the need for clarity as well as the nature of our request which made an informal presentation preferable to a formal one in writing.

The challenge remains to the proponents of the Codes hypothesis to design an experiment that can be decisive in both directions. It is questionable whether the human element can be removed in a manner satisfactory to all sides. The present experiment is, in my opinion, close to optimal, and may represent the best that "scientific" analysis can achieve, but it cannot be said that the issue has been totally resolved.

OPINION OF A COMMITTEE MEMBER

Isaak Lapides

At present, I cannot sign the final protocol of the Committee, and let me explain the reasons.

Background. After several years of tense discussions, the Committee consisting of 5 scientists, mostly mathematicians, worked out instructions for two lists of data for two experiments. One of them is designated R and the other is designated F. Both experiments are aimed at performing another test in the spirit of the Gans experiment, where R more closely follows the principles used in Gans' investigation, while F is more "loose" in its design.

Each of the sets of data was prepared by an expert/experts appointed by the representatives of the Committee. The computations on the basis of the data provided by the experts show lack of significance.

At the last meeting of the Committee (reduced to 3 members after Professor Bar-Natan and Professor Rips resigned from the Committee), Professor Aumann and Professor Furstenberg inserted the results of the computations into the final protocol of the Committee, prepared in advance, and signed it. I, being the third member of the Committee, refused to sign it. In the sequel, I specify the reasons for my refusal to sign the protocol of the Committee.

Technical reasons. A thorough check has shown that the work of the experts and of the representatives of the Committee was plagued with extreme carelessness, resulting in dozens of errors and in many essential violations of the instructions of the Committee. The experiments based on those data therefore lacked any scientific meaning (see [1] and [2]).

List R.

(1) Expert (I) of list R was requested to identify the places of birth and death of the 66 personalities of the sample. The instructions in writing stated:

"We are asking you to write only the places that, according to your opinion, are known in a reliable way; you have to indicate the sources of the information and to specify the rules according to which you have acted and how you have applied these rules in every particular instance."

The aim of these requests is to secure the transparency of the work of the experts and its quality.

Let us check whether expert (I) had fulfilled these requests. Now, expert (I) has provided a list of criteria for his work. Do these criteria satisfy the above requests? Carefully looking at the criteria provided by expert (I) definitely leads to a negative answer.

The 1st paragraph of the criteria says:

"Where I have written 'All the sources' my intention is to say that this is the conclusion of different sources that seem to be independent and, in addition, were convincing to me"

This is not a rule and not a criterion, but merely a way to designate a subjective decision, which is misleading in its form and certainly is not a substitute for a specific reference to a source. (Expert (I) used the designation "all the sources" 25 times and 4 times he gave no reference to a source at all.)

Paragraph 4 deals with the cases of doubt, and here is what it says:

"In different cases we were unable to make a decision or to establish the facts, so then I wrote question marks and added the word "probably"."

Expert (I) did not formulate any clear criterion when a case will be defined as a doubt. He contends himself with amorphous saying void of any actual meaning and which contains no operative rule how to distinguish between different situations (different reasons leading to a state of doubt) and what are the orderly ways of resolving the doubts. In the absence of a definite rule, expert (I) in many cases called the data doubtful in a subjective way and without any meaningful control. (And his decisions about what should be termed as doubtful show a considerable lack of consistency.)

In the remaining paragraphs 2, 3 and 5 expert (I) only indicates what are the kinds of sources preferable in his view ("studies and books in which the main goal is the as meticulous as possible record of the places of birth and death," personal evidence and "books and researches devoted to single person"), but he gives no rules of preference amongst these sources. Moreover, in many cases expert (I) acted totally against these paragraphs (see [1], pp.12,13). In addition, there are 4 cases that correspond to paragraph 3 (personal evidence), and only in one of them (with respect to the place of birth of R' Yaakov Emden) does the personal evidence support the data provided by the expert.

And to be sure, in the absence of definite guiding rules, expert (I) never indicates how he applies them in every individual case.

Given all the above, it is possible to state that expert I did not fulfill the requests of the instruction letter. Nevertheless, the representative of the Committee agreed to accept the work of the expert.

In addition, the work of first expert (I) is done with extreme sloppiness. In [1], pp.6-10, 14(!) cases are listed in which the content of the source expert I is referring to, simply does not match at all the data as given by the expert (or it even contradicts it). In one instance there was an error in the identification of the person (HaRaShash). (In 6 cases the expert conceded that he was in error. For the rest see [3].)

(2) According to the written instructions of the Committee, expert (II) had to provide the "names of the communities for the places appearing in the list" (no more than 3 names for each place). He also was requested "to specify the rules according to

which you have acted and how they were applied in every particular instance, and to indicate the sources of the information."

Here the actions of the representative of the Committee were in clear violation of the protocol. Instead of giving to expert (II) the written instructions of the Committee, he chose to instruct expert (II) orally, "in the spirit" of the written instructions, as he indeed indicated in handwriting on the text of the instructions. He also chose to deviate from the written instructions and not to require from the expert that the name of the community should be connected with a definite epoch.

Since expert (II) was given the instructions orally, it is impossible to determine now whether other (maybe inadvertent) deviations from the written instructions were made. And if they were made, how many. In any event, judging from the work of expert (II), it turns out that:

(a) He did not know that he has to give the names of communities, but rather the names of the localities (so, for example, he gives the name "Moravia," which is the name of a country and not the name of a community).

(b) He did not know that he has to give not more than 3 names (in 18 cases he gives more than 3 names).

(c) He did not know that he has to specify rules for his work and to indicate how to apply them in every particular instance, as required in the written instructions (and therefore he did not do this).

(d) He did not know that he has to give references to the sources of his information (and therefore he did not do this).

(See [1], p.18.)

(3) The next step of the actions of the representatives of the Committee has no basis whatsoever in the protocol of the Committee. Namely, they appointed a group of experts (III). The representatives of the Committee did not provide any explanation why they decided to appoint group III thus deviating from the protocol of the Committee. In this case also the instructions were given orally, without any precise documentation in writing. Furthermore, the representatives of the Committee do not remember at present what they precisely asked from group III! The representatives of the Committee are "inclined to think" that they asked from group III to choose one of names appearing in the list of expert II for each of the places (indeed, group III almost always gave only one name).

If this was indeed the request from group III, this is a clear violation of the protocol, which gives the following instruction:

"If there are several names, choose the most significant one. If the names are equal in their importance, take all of them, but not more than 3 for one place (in the indicated epoch)."

Besides, in 12 cases the data given by group III is not contained in the list of expert (II).

Group III supplied their data orally, and the only documentation of their data is in handwriting on the report of expert (I). Comparison between this data and the final list (taking into account the spelling rules) shows that in 12 cases the corresponding names

in the two lists do not fit one to another (see [1], pp.19-20).

(4) Faults in the process of the spelling of the names. The Committee adopted a procedure of how to get the spelling (in Hebrew) of each name. This procedure requires the knowledge of the correct pronunciation of each name. This information was to be supplied by the last expert by punctuation of the name ("nikud" in Hebrew). Instead, the representatives of the Committee decided the pronunciation themselves. As a result, in 18 cases this decision seems to be mistaken or lacking ([1], p.22). In addition, in 12 cases there were mistakes in applying the procedure. In addition, one of the personalities was by mistake omitted from the list. In addition, in 3 cases by mistake the place of the burial and not the place of the death was indicated. In addition, there were 3 typos ([1], p.22).

Conclusion: The accumulation of all the mistakes and faults described above makes the experiment R performed with this data devoid of any scientific meaning whatsoever.

List F.

(1) The expert for F was asked to prepare two lists, one of "localities" and the other of "Jewish communities." In fact, he only prepared the list of localities.

(2) The expert was asked to prepare "a short list of reference forms" (prefixes) for each of the two lists. He did not do this.

(3) The expert did not provide any references for his information. He did not supply "a short explanation (in one or two lines) to each locality" as he was explicitly requested in writing.

It turns out [2] that there was a lacuna (oversight) in the protocol of the Committee. Namely, it does not specify what to do with the data supplied by the expert.

I stated the basic reasons why I do not agree with the results of the experiments performed by the Committee. I concluded that the starting data cannot lead to a well-founded conclusion regarding the Gans paper.

In conclusion, I believe that the Committee must start afresh or complete its work without any resolution.

References

[1] D.Witztum, Comments on List R (in Hebrew), submitted to the Committee.

[2] D.Witztum, Comments on List F (in Hebrew), submitted to the Committee.

[3] D.Witztum, Comments to the reply of the expert (I) (in Hebrew), submitted to the Committee.

Professor Isaak Lapides
27-08-2003
Jerusalem

**A CRITIQUE OF THE REPORT SUBMITTED BY THE COMMITTEE
ESTABLISHED TO EXAMINE GANS' EXPERIMENT**

Doron Witztum

Summary

- a. An experiment performed by Harold Gans [G]¹ to examine ELS rabbi/community matches in Genesis, concluded with statistical results that were highly significant. Data collection for the experiment was accomplished through a mechanical procedure by means of a precise algorithm.
- b. Following criticism of the algorithm and its implementation, a committee headed by Professor Yisrael Aumann was established. (The committee included a representative of the experiment's proponents, Professor Eliyahu Rips and a representative of its opponents, Professor Dror Bar-Natan). The objective of the committee was "to look into the results reported by Gans in [G]." The committee began examining the algorithm and how it was implemented, but after several meetings the original goal was abandoned and the committee moved onto something different: To plan and perform a new experiment that would examine the ELS matches of rabbi/community names in Genesis using new data.
- c. Because of disagreement over this new experiment's protocol, it was decided to conduct two separate experiments: Experiment [F] that would be loosely connected to [G], and experiment [R] that would replicate [G]. Data collection for the new experiments was entrusted to experts appointed by committee member Professor Hillel Furstenberg. Each expert would work in accordance with written instructions prepared in advance by each experiment's proponents.
- d. When we finally received the lists of data collected by the experts for [F] and [R], it was immediately obvious to us that they included errors. (For example, on the first page of data for [R] the word Venice was misspelled ("וינוציא" instead of "ויניציא") and on the first page of data for [F] the name of the one Spanish town "טולידו" was confused with the name of another Spanish town "טודילא"!) We immediately drew the attention of the committee to the fact that there were trivial errors in the data, and made it clear that we would not take part in any experiment or calculation until the collected data was first verified as being appropriate for a scientific experiment. As we will explain below, an exhaustive examination made at that time found not only trivial errors, but discovered that the experiments were fatally flawed because of deviations from the protocol and because of errors and carelessness in preparation of the data.
- e. When we informed the committee chairman of our decision, he insisted on proceeding with the experiments regardless. Even though he agreed that the data

¹ Concerning the experiment see:

Gans, H, J. (1995). Coincidence of Equidistant Letter Sequence Pairs in the Book of Genesis. Preprint.

In '97, due to critical feedback Gans decided to thoroughly examine his data and he announced the results of the subsequent two year investigation in a detailed paper:

Gans, H, J. (2000). A Primer on the Torah Codes Controversy for Laymen. Preprint. Pp.16-18.

Also see details in the book "Tzofen Bereshit" ("The Genesis Code") by D. Witztum (5764) in chapter 17 and in appendix 13.

included serious flaws, he argued that he nevertheless felt obliged to complete the project as specified in the protocol that had been prepared in advance. When we retorted that an experiment based on such severely flawed data would be worthless, he admitted that it might indeed be necessary to start again from scratch. However, he insisted that he would publicize a committee report on the experiments even if we refused to participate, relying on Professor Bar-Natan's calculations. The chairman recommended that we agree to conduct the experiment and hand him our calculations, and said that if we did so we would be given an opportunity to explain the experiments' flaws.

Only by agreeing to his suggestion were we enabled to apprise the public (in the committee report) of the simple fact that the experiments lacked scientific validity.

Besides our firm position that it was inappropriate to conduct a flawed experiment and publicize it as scientifically valid, we are puzzled at the using of "conforming to protocol" as a chief rationale to continue with the experiment and publicize its results. In fact, the protocol was not conformed to in the course of the experiment and there were actually significant deviations from it, as we will explain below.

In conclusion

- The results of the committee's experiments reflect nothing but the failure of their data preparation. In particular, these results provide no implication concerning the existence or non-existence of the ELS phenomenon.
- As we have always stressed, according to our thesis only experiments based on accurate data have a good chance of succeeding, while those based on erroneous data are likely to fail.

In the rest of this paper, we will expand on the above mentioned points and in section E we will discuss whether any scientific benefit accrued from the committee's work despite its flaws.

A. The Gans Experiment

The Gans experiment [G] had two components:

1. **The thesis.** The thesis includes an exact definition of the investigation's subject. The experiment was precisely the same as the [WRR] experiment except for one thing. A list of communities of birth and death for each personality was substituted for the list of dates of birth and death used in [WRR]. The personalities, appellations, formulae, and p-level calculations were identical to that of [WRR]. For the communities, the experiment used the Jewish names (wherever possible), and used the main variants of these names. The spelling of the community names followed fixed rules.
2. **Data collection.** The data used was established by the Inbel Algorithm using the following database: Encyclopedia of Great Men in Israel (*EGMI*, edited by Dr. M. Margalioth), Encyclopedia Hebraica (*EH*), and the New Concordance of the Bible.

Let us detail the similarity of the components of [G] and [WRR].

1. Concerning the thesis:
 - a. In [WRR] the subject investigated was the Rabbis' birth/death dates and not any other dates connected to them. Similarly, in [G] the subject investigated was the Rabbis' birth/death locations and not any other places connected to them.
 - b. [WRR] utilized only Jewish dates and not gentile dates. Similarly, [G] used the Jewish names of communities. (For more details, see appendix of this report, in appendix e of the document: "Remarks concerning the flaws of experiment [F]").
 - c. [WRR] used only major name variants (this point is explained in "Tzofen Bereshit"

chapter 7). [G] used the same policy concerning community names.

d. [WRR]'s spelling was established according to fixed rules. The rules used by [G] were exactly the same rules used and documented in [WRR].

2. Concerning data collecting:

Both [WRR]'s Rabbis lists were based on *EGMI*. The data of the names and appellations were taken from *EGMI* by the expert, Professor Shlomo Zalman Havlin unless expert opinion differed. Thus *EGMI* was the default choice. *EGMI* was also the default choice also for the date data. Each date was taken from it unless it was found erroneous (or missing).

[G]'s choice of places followed a similar procedure. *EGMI* was the default choice used whenever expert opinion did not contradict *EGMI*. However, in [G]'s experiment Tzvi Inbal did not use experts to guide him in his task. Instead, *EH* was used as a substitute for expert guidance (*EH* is considered the most important and most historically and grammatically accurate encyclopedia in Hebrew).

The Inbal Algorithm

The algorithm of [G] was a mechanical procedure that entailed three separate stages:

- The first stage established the *place* of birth or death.
- The second stage established the *Jewish name/s* of the place.
- The third stage established the *Hebrew transliteration* of the name/s of the place.

The algorithm is a mechanical procedure governed by a reasonable number of *relevant, logical*² rules. We are convinced that a procedure such as this cannot be “cooked” to give similarly successful results in texts like, for example, “War and Peace.”

Even though it would have been a relatively simple matter to examine and implement this algorithm, the committee ultimately failed to do this, as we will explain.

B. The Committee Changes Course

The Committee's original goal was to examine [G] and it started doing this by examining component 2 (see section A above), that is the validity of the Inbal algorithm and the correctness of its implementation. However, after several meetings were held where these subjects were discussed, the committee abandoned its original purpose.

The committee members who had prompted the change suggested doing something else: To design and perform a new experiment that would examine ELS matches of the Famous Rabbis' names in Genesis with a new data set of locations – something “similar” to Gans' experiment.

In our opinion this was a mistake.

First of all, the fact that the committee members were inexperienced in the fields of history and linguistics meant that this new data set, and therefore the experiment based on it, were likely to be flawed, and this is indeed what happened. The problems involved in examining [G]'s data as was originally planned, would have been far simpler to handle than designing, performing and controlling a new experiment from

² A full description of the algorithm can be found in appendix 13 of the book “Tzofen Bereshit” (“The Genesis Code”)

scratch in a field that was strange to the committee members.

Secondly, this new experiment would be no indicator of the validity of Gans' experiment. This was indeed admitted in the committee's report. Therefore this change of direction was not an alternative way of reaching the committee's goal – it couldn't reach it at all!

C. The Two Suggested Experiments

There was disagreement between [G]'s proponents and opponents concerning the new experiment's protocol, so it was decided to conduct two separate experiments.

Experiment [F], suggested by Professor Bar-Natan was only loosely connected to [G]. In fact, it was more similar to the flawed experiment conducted by Professor Simon (that yielded negative results).

For example, while [WRR] took into account the fact, that the words used for ELSs should (as far as possible) utilize spelling similar to that found in the Torah – because [WRR]'s whole claim is that these words are coded in the Torah – [F] had no spelling rules at all. We never claimed, for example, that the name Vienna spelled with two *vavs* – "ווינא" - (against the rules of Torah spelling) is encoded in the Torah!

Experiment [R] suggested by Professor Rips was meant to be a replication of [G]. Therefore, the preparation of data for [R] was conducted in three stages similar to [G] (see below section D), except that in [R] the data collection was done by a "live" expert and not based directly on encyclopedias.

But in actual fact, as we'll see below, dozens of mistakes and deviations from the protocol produced a significantly flawed data list for the experiment. Therefore [R] was never actually implemented.

Significance of the Experiments

Gans' experiment had two components:

1. The thesis – which included the precise definition of the experiment's subject.
2. Data collection.

As we explained above, the committee originally decided to examine the technical component, 2. But instead of doing this it chose to conduct experiments of its own.

- One of these experiments, [F], was dissimilar to component 1 (the thesis) and therefore it had no relevance to [G].
- The second experiment, [R], was similar to component 1 (the thesis) and therefore it could be considered as a replication of [G]. The new aspect of [R] was component 2 (data collecting).

What did the committee plan to discover from experiment [R]?

It seems that the committee never made a precise statement to this effect, so we will need to figure it out ourselves.

[R] had three possible outcomes:

- a) If the data turned out to be very similar to [G] – it would indicate that there was no wiggle room in [G]'s data collecting.
- b) If a significant part of the data was different and the experiment still succeeded – it would indicate that even though there was wiggle room in [G]'s data collecting, this was not the reason for its success. (In other words, success was not dependent on specific variants or spellings of community names).
- c) If a significant part of the data was different and the experiment failed – it would

indicate that there was wiggle room in the data collection and that [G]'s success depended on specific data.

As we know, the outcome of [R] was c. However, as we will see, the data preparation was flawed, and this resulted in large numbers of errors and omissions in the data used for the experiment.

Because of this, the committee had no way of knowing whether the difference in data was because of wiggle room or because of these mistakes and omissions. Therefore, the committee never succeeded in clarifying whether wiggle room would exist if data were collected scientifically and rigorously!

D. Fatal Flaws.

The two suggested experiments were fatally flawed as a result of improper wording of the protocol as well as deviations from the protocol and a multitude of errors of various kinds.

Experiment [R]

Experiment [R] was designed to replicate Gans' rabbi/community experiment. As we mentioned, data was prepared for [G] in three stages:

- I. Identifying the rabbis' birth and death places.
- II. Establishing the names of the communities that existed at the places identified in stage I from Hebrew sources.
- III. Establishing the Hebrew transliteration of the names established in stage II.

The preparation of the data list for the replication experiment [R] too, was originally intended to be in these three stages, each stage executed by an expert appointed by the committee. Instructions for three experts (one for each stage) were prepared in advance, and written appointments based on these instructions were supposed to be handed to them.

But in fact, many serious flaws were made in each one of the three stages. These flaws are detailed in the document in the appendix of the present paper titled "Comments on the flaws in the preparation of list R."

Here are two examples of the mistakes made by Expert I, the person appointed to establish the birth/death places for this list.

a. In the above mentioned document, a series of remarkable errors found in the expert's work was recorded. As explained there, we checked only a suspect subset of the data, and found 17 instances in which the expert's data **did not exist** in the references given by him to support his decisions. Moreover, in 6 cases the information given in these references **contradicted** the data he claimed to derive from them! These errors are detailed in the referenced document."

One typical example: Concerning R. Avraham Saba (no. 38 on the list), the expert established his birthplace with certainty at the Spanish town of Samora. The reference he gave for this decision was "A. Gross, in the introduction to 'Tzror Ha'mor', Jerusalem 5745, pg. 20." But in this reference it is written explicitly that "we don't know for sure where and when he [R. A. Saba] was born"!

b. Expert I erred, and instead of supplying data for R. Shalom Shar'abi (no. 65 on the list), he supplied data for another person, R. Shalom Shabazi. This happened in spite of

the fact that he was given the full name of R. Shalom Shar'abi, and even the number of the relevant page in the encyclopedia!

[The committee representatives did not notice this mistake, and continued the process while adopting the data for the wrong person.]

Expert I was told some of our objections by the committee. In his "Reply to the Objections," the expert agreed to some of our objections and tried to justify himself regarding others.

In the document in the appendix of this paper titled "A critique of the 'Reply to the Objections' of expert I (list R)," we point out that the expert's admission that he seriously erred in many instances (including the obvious mistake of misidentifying one of the Famous Rabbis!) is tantamount to admission that his work was careless and unfit to be used by the committee. In addition, we prove in this document that in his very "Reply to the Objections," the expert committed new mistakes similar to the ones we had brought to the committee's attention.

The facts presented in the documents "Comments on the flaws in the preparation of list R" and "A critique of the 'Reply to the Objections' of expert I (list R)" indicate that the work of expert I was negligent. Therefore, any experiment based on this flawed data must, necessarily, be fatally flawed as well. The multiplicity of faults in the next two stages made things even worse.

Experiment [F]

Experiment [F] was intended to be a "fresh" experiment only loosely comparable to [G]. The data for this experiment, "list F" was originally intended to be collected by an expert appointed by the committee. Instructions prepared in advance were handed to the expert in a written appointment.

It turned out that mistakes caused serious flaws both in his fulfillment of the instructions and in the very possibility of performing the experiment. The main flaws resulted chiefly because of defects in the protocol and because explicit instructions in the written appointment were ignored both by the expert who prepared the data, and by the committee representative who accepted the expert's flawed list F and allowed it to be used for the experiment. In the document in the appendix of this paper titled "Comments on the flaws of experiment [F]" we detail the major flaws. In particular, we point out a serious lacuna in the protocol that makes the experiment practically impossible to implement.

In conclusion, it is our opinion that experiment [F] has fatal flaws that make it impossible to implement.

In section F below, we will discuss an informal suggestion that proposes how to complete the experiment on the basis of the expert's data and the transliteration rules the committee established in advance. We will demonstrate that by doing this the experiment indicates clear evidence of the ELS phenomenon.

E. Deviations from the protocol

In the course of preparing data for the experiments and after the data was given to the committee members who were opponents and proponents of [G] for the purposes of performing the necessary calculations, there were significant deviations from the protocol, as will be explained.

Deviations concerning [R]

In the document in the appendix of this paper titled “Comments about flaws in the preparation of list R,” we have detailed and recorded the faults made in each stage of the preparation of list R. Here we will mention those caused by committee members deviating from the protocol.

Deviations in the implementation of stage II

Expert II was supposed to implement stage II in preparation of the replication, the stage paralleling stage II of [G] (see section D above). Many faults occurred at this stage.

The expert did not follow his written instructions (which are recorded in the above document). It seems that the main reason this happened is that he never saw those instructions:

1. The committee representatives decided to appoint him verbally without handing him the written instructions.
2. In the course of their verbal instructions, the committee representatives deliberately deviated from what was explicit in the written appointment by failing to mention that any names used must be germane to particular historical periods. (See appendix D of the above document.)
3. It is not known how many more, unintentional changes resulted from instructing the expert verbally. In any case, it is clear from the expert’s work that:
 - a. He was unaware that he was supposed to list the names of communities and thought that he had to list the names of places. (For example, because of this mistake he included “Moravia” that is the name of a district and not of a community).
 - b. He was unaware that he was supposed to choose up to three variants of the relevant name and no more. (In 18 instances he provided more than three variants.)
 - c. He didn’t know that he was supposed to formulate rules and explain how they were applied (and therefore he failed to do so).
 - d. He was unaware that he was supposed to indicate supporting evidence for his choices (and therefore he did not).

The result:

- Because of 2, 3a and 3b, the list of data that he submitted was different in many cases that what was required.
- Because of 3c and 3d the work was not conducted in a disciplined fashion conducive to accuracy, nor was it conducted in a responsible manner that could be inspected and criticized as necessary.

The committee representatives received Expert II’s data list. Then, surprisingly, they decided, for some unspecified reason (and, to the best of our knowledge, without informing the other committee members) to appoint a completely new panel of experts whom they termed “team III”.

However, appointing Team III had no basis in the protocol. The committee representatives gave no reason why this was done and why they deviated from the protocol. Aside from being a deviation from the protocol, appointing team III involved the following serious mishaps:

1. The committee representatives gave no written instructions to team III and no longer remember exactly what they instructed its members to do. The committee representatives think that they instructed the team to choose **one** of the alternative transliterations in expert II’s data list for each of the localities. In support of this claim, they point out that team III chose only one transliteration in almost every instance.

a. If that was the instruction given to team III, it obviously deviated from the protocol that specified as follows:

“If there are several names, choose the principal one among them. If the names are equally important, use them all, so long as not more than three names are chosen for one locality (at the time of history involved).”

The purpose of this instruction was to include a variety of name variations if they were all among the most significant. But for some reason the committee representatives chose to give **contrary** instructions that cut out a lot of data.

b. An examination of Team III’s data revealed that **in 12 instances** they added data that is not found in Expert II’s list (Details are included in the above mentioned document). This finding is not compatible with choosing **one** of the alternative transliterations in Expert II’s data list for each of the localities (as the committee representatives think that they instructed them).

2. Team III supplied their data to the committee representative *verbally*, and the only record of this data is a hand-written memo of the committee representative on a page of Expert I’s report (a Photostat of this is included with the above mentioned document). According to the committee representative, “the final transliteration was established according to the appellations of Team III and according to the rules that appear in 3-6, 3-7.”

But a comparison between the community names in the final list, taking into consideration the transliteration rules 3-6 and 3-7 reveals that in **12 cases** there is no correlation between the notes of the committee representative on Expert I’s report and between what appears in the final list! (Details – *ibid.*)

Deviations in the implementation of stage III

According to the original protocol, stage III (transliteration) was supposed to be implemented by an expert. But because of changes to the protocol introduced by the committee on 8 November ‘01, this implementation was done by the committee representatives instead. It was supposed to be done on the basis of an algorithm ordered by the committee from Prof. E. Rips, whose final version was established by the committee on 26 November ‘01. The algorithm is in the appendix of the above mentioned document.

Knowledge of the correct pronunciation of the community names is a **precondition** to arriving at the correct transliteration by means of the algorithm. In order to establish the correct pronunciation, Rips wrote in his original suggestion that:

“In order to spell the names according to *grammatical orthography* [“ktiv dikduki”], one must know the correct pronunciation of the words. Therefore the expert who supplies the names in the last stage must be requested to supply information regarding the names’ correct pronunciation.

Suggestion: This can be achieved in simple fashion by the above mentioned expert inserting punctuation symbols in the letters without changing their spelling etc.”

However, this is not what happened. Decisions concerning pronunciation were decided by the committee representative and not by the expert.

Therefore many of these decisions are unconvincing and even erroneous. Although there were many cases where correct pronunciation is not obvious and requires expert opinion, we focused only on those cases where the decisions of the committee representative seem erroneous or deficient. The above document mentions **18 such examples**. Besides these examples, there were also **12 other mistakes** caused by erroneous implementation of the algorithm (as is explained there).

[It appears that the committee representative also deviated from the protocol by including several *burial* places in the final list.

1. In no. 20 the burial place “Frankfurt” is included, even though it is not the place of death.
2. In no. 35 the burial place “Verona” is included instead of the place of death.
3. In no. 59 the burial place “Modena” is included instead of the place of death.]

Deviations concerning [F]

In this report’s appendix, in the document titled “Comments on the flaws of experiment [F],” we have detailed and recorded the mistakes committed in experiment [F]. Here we will only mention those caused by the committee representatives’ deviation from the protocol. In addition, experiment [F] had basic flaws in the protocol itself (whose Photostat can be found in the above document) as we will explain.

The expert’s letter of appointment required him to prepare *two sets* of data.

Data set I had two sections:

- In the first section the expert was asked “to prepare for each of these Rabbis a list of **localities** which are, to your understanding, significant in the lives of the Rabbis etc.” (Emphasis ours.)
- In the second section, the expert was requested “to prepare a short list of adjectival phrases for locality names derived from names by adding a word or small number of letters etc.” (In other words, the expert was requested to *prefix* each locality name with the appropriate adjectival phrase/s referring to the name, like, for example, “the town of” Verona” or “the city of” Rome.) “Please select only adjectival phrases that add 1-5 letters to the basic name of the locality and only such that were widely used in connection with the localities and persons concerned. In cases where some of the adjectival phrases are relevant only to some of the persons, please indicate so clearly.”

Data set II also had two sections:

- “We ask you to do all the work a second time, exchanging the word ‘localities’ with the words ‘Jewish communities.’ In most cases this will make no difference because most Jewish communities are named after the towns where they are found (or were found). In a small number of cases the name of the community is different than the name of the town. Please specify these cases explicitly.”
- “In addition, it is possible that the change will require changes of some adjectival phrases.”

However, only *a part* of all this was actually implemented by the expert:

1. The expert was asked to prepare two lists, one of “localities” and one of “Jewish communities,” but he only prepared a list of localities and not the second list.
2. The expert was asked to prepare “a short list of adjectival phrases” for each of the two above lists. “Adjectival phrases” were especially important when it came to calculating the lists’ results. But the expert did not prepare even one such list.

In addition:

3. The expert did not include any sources or any support of his conclusions. He also did not include a “short explanation (of one or two lines) for every locality” – as he was explicitly requested in the written appointment.

The committee representative deviated from the protocol by agreeing to accept this incomplete work from the expert. This deviation, together with the protocols' flaws – that we will discuss immediately – made it impossible to calculate the experiment's results.

Flaws in the protocol of [F]

It turns out that the protocol was incomplete:

1. The protocol (that was finalized before the expert started his work) states that the results for the expert's data list should be calculated. The protocol makes no mention of the simple fact that that *two lists* of data were ordered from this expert!
2. In addition, the protocol included no instructions concerning what to do with the data. For example, what to do with adjectival phrases and how to calculate the results for each of the two lists taking the adjectival phrases into account.

In other words, the protocol had *a serious lacuna* regarding the experiment's implementation.

In fact, a few days after the data was presented to the two sides in order to calculate the results, the committee chairman noticed that the expert had not prepared a list of adjectival phrases and contacted the two sides and discussed which ones should be used. Our position was that once the data had been handed over to the two sides, it was too late to make any new decisions, otherwise the *a priori* nature of the experiment could be compromised. We do not know what the second side thought about this issue. The chairman finally instructed us to only use Proper names without any adjectival phrases.

Obviously, the committee chairman's *a posteriori* decision did not solve the problem that the protocol was defective in the first place. In our opinion, the correct procedure would have been to consider the whole range of possibilities.

This would be done as follows. It could be reasonably assumed that no more than a single result should be calculated for each data set of localities or communities. Lacking any other instruction, there are exactly four possibilities for the two sets of data:

I. Data set I: The "localities experiment:"

- (1) A calculation in which each locality name is taken with its adjectival phrases (e.g., with its "prefixes").
- (2) A calculation in which each locality name is taken with its adjectival and *also* without any adjectival phrases.

II. Data set II: The "communities experiment:"

- (1) A calculation in which each community name is taken with its adjectival phrases (e.g., with its "prefixes").
- (2) A calculation in which each community name is taken with its adjectival phrases and *also* without any adjectival phrases.

But none of these 4 possibilities could be implemented as we explained, because the expert only gave a data list of localities and not of communities, and even in his list of localities he included no data concerning adjectival phrases.

F. Deriving scientific benefit from the Committee's work

The committee invested a lot of time and effort in trying to execute its missions.

Alas, things were done in such a way that the committee's work led to no scientifically valid result.

Nevertheless, one may wonder whether it is possible to derive some scientific benefit using the data collected by the committee.

As explained above, the data collected for experiment [R] suffers too many mistakes and omissions; all it is good for is proving that *incorrect* data is not encoded in the Torah as ELSSs.

On the other hand, as discussed above (in Section E), the data collected for experiment [F] mainly suffers other kinds of flaws, viz.:

1. The fact that only part of it was collected.
 2. The spelling used was not in accordance with the spelling of the Torah.
- If these two flaws could be overcome, the mended data might be used for an experiment.

1. Completing the data:

As was explained in Section E, it is impossible to conduct any one of the four experiments listed there using the data collected for [F]. The “localities experiment” cannot be conducted because the expert supplied no adjectival phrases. The “communities experiment” lacks not only adjectival phrases but also those community names that differ from the locality names.

It turns out that data for the “communities experiment” can be completed the easiest, especially if one concentrates on the most important data and restricts oneself to making minimal changes:

a. Considering the missing community names, the expert's appointment instructions stated that: “In most cases there will be no difference [from the locality names – D.W.], because most Jewish communities are named after their towns. In a few cases the name of the community will be different.” This is largely because the locality names chosen by the expert were already “those use/d by Jewish sources.” Therefore, in this case, the expected list of community names would be very similar to the list of locality names. The only exceptions might be a few cases where Jews gave a Jewish community a special Jewish (Hebrew) name that was different from the locality name.

Concerning the localities on the expert's list, we identified three³ cases of the required kind. The first such incidence we found was the name "אה"י" ("AHW"). The community of AHW was a united community for the three neighboring localities: Altona, Hamburg and Wandsbeck. The name "אה"י" ("AHW") was simply created from initials of these three names!

The second instance we found was "רמון ספרד" ("Rimon Sefarad"="The Grenade of Spain" in Hebrew), a Jewish name of the Granada community. The third instance was "לוזינה" (Luzina), a Jewish name for the community of Lucena based on the names of the Biblical town "לוז" (Luz).

b. Another reason that it is relatively easy to complete the “communities experiment” is that unlike the “localities experiment” where it is difficult to guess what adjectival phrases the expert would have chosen, the adjectival phrases appropriate for the “communities experiment” are quite obvious:

³ At first we identified only the case of AHW, but after we did the experiment and described it in appendix E of the document “Comments on the flaws of experiment F” (included in the appendix of this paper), two other cases were found. Repeating the experiment gave the same significance.

- "קהל" ("Kahal" = "the community of..." For example, Kehal Vilna).
- "קהלת" ("kehillat" = another form of "the community of..." For example, Kehillat Vilna).

The usage of these two adjectival phrases dominates in Jewish historical documents. (For further details see appendix E of the document "Comments on the flaws of experiment F", included in the appendix of this paper.) This, in fact, is why the adjectival phrases "Kahal" and "Kehillat" were chosen for replication experiment [R].

Adding the above data to the expert list for [F], it seems that we could perform the "communities experiment", e.g., options II(1) and/or II(2) mentioned in section E above. We now deal with the problem of spelling.

2. Spelling.

Let us first stress that it is not we who initiated and designed experiment [F], and we had no part in composing its instructions to the expert, which did not include spelling rules at all. In our opinion, the resulting list F contains many names with unsuitable spelling for searching ELSs encoded in the Torah. (For example, list F spells Vienna with two Vavs: "ווינא".) The issue of the appropriate spelling was already discussed above (in Section C), and our position has been publicized many times in the past. Therefore we consider all results based on the present spelling of list F invalid.

But in this instance too, it is possible to mend the existing list, in the following way. The committee adopted in advance a set of spelling rules, whose original purpose was to use it for list R. But these spelling rules can be also applied to the names of list F. Applying these spelling rules to list F results in a list with a greater number of correct spellings.

We mended list F according to 1 and 2 above. Then we ran the "communities experiment" on the resulting list F'. The results were as follows:

	r4	r2
(1) Calculation with adjectival phrases	0.000895	0.000602
(2) Calculation with and without adjectival phrases	0.0046	0.0061

Where:

r2 is the ranking of statistic P2 out of 1,000,000 permutations, divided by 1,000,000.

r4 is the ranking of statistic P4 out of 1,000,000 permutations, divided by 1,000,000.

This calculation included all 66 Famous Rabbis. [More details can be found in appendix F of the document mentioned above. (See here note no. 3)].

נספח

נספח זה כולל שלושה מסמכים על נספחיהם. כל אחד מן המסמכים מוצג כאן בשלמותו כאשר סדר דפיו ממוספר בפני עצמו.

מסמך ראשון: "הערות על הליקויים בהכנת רשימה R."

תוכן העניינים:

•	תקציר
•	מבוא 1.....
•	חלק א: רשימה R: הערות על ביצוע שלב I 6.....
•	חלק ב: רשימה R: הערות על ביצוע שלב II 18.....
•	חלק ג: רשימה R: הערות על ביצוע שלב III 21.....
•	נספח א' 23.....
•	נספח ב' 25.....
•	נספח ג' 35.....
•	נספח ד' 72.....
•	נספח ה' 74.....
•	נספח ו' 76.....
•	נספח ז' 78.....

מסמך שני: "ביקורת על ה'מענה להשגות' של מומחה I (רשימה R)."

תקציר:

בחוברת "הערות על הליקויים בהכנת רשימה R", הצבענו על כך, כי תקלות ושגיאות רבות וחמורות נעשו בכל אחד משלבי הכנת הרשימה המבוקשת, וכי "רשימה R" בסך הכל משקפת הצטברות של עשרות רבות של ליקויים.

חברי הוועדה הביאו לידיעת מומחה I – שתפקידו היה לקבוע את מקומות הלידה והפטירה עבור רשימה זו – חלק מן הביקורת שלנו על עבודתו. המומחה השיב ב"מענה להשגות", בו הודה בחלק מן הטעויות וניסה להצדיק אחרות.

במסמך המצורף, "ביקורת על ה'מענה להשגות' של מומחה I (רשימה R)", אנו מצביעים על כך, כי הודאתו של המומחה כי טעה בצורה חמורה בכמה מקרים (כולל טעות פשוטה בזיהוי של אישיות מן הרשימה!) היא הודאה בכך שהעבודה נעשתה ברשלנות קיצונית ואינה ראויה לשמש בסיס לעבודת הוועדה. יתר על כן, אנו מוכיחים כי ב"מענה להשגות" חזר המומחה ועשה שגיאות חדשות מאותו סוג עליו התרענו. זאת ועוד: לדעתנו, ב"מענה להשגות" המומחה נכשל בדבר חמור יותר

מרשלנות – בעצם נסיונו להצדיק בתירוצים לא ראויים, כמה מן שגיאות החמורות עליהן הצבענו.

העובדות שהוצגו ב"הערות על הליקויים בהכנת רשימה R" וכאן, מצביעות על ליקויים כה חמורים בעבודת מומחה I, עד כי אין לייחס שום אמינות לנתונים שאסף. ומכיוון שאי אפשר לבסס ניסוי מדעי על נתונים פגומים – מסקנתנו היא, שאסור לבסס ניסוי מדעי על הנתונים שאסף המומחה.

תוכן העניינים :

1	מבוא	•
2	פרק א': טענה ללא מענה	•
6	פרק ב': מתוך הדחק	•
15	נספח א'	•
22	נספח ב'	•

מסמך שלישי: "הערות על הליקויים בניסוי F"

תקציר :

במסגרת עבודתה של הוועדה האוניברסיטאית בראשות פרופסור ישראל אומן, שהוקמה על מנת לבדוק את הניסוי של הרולד גאנז לגבי מפגשי ELS של שמות גדולי ישראל עם שמות הקהילות בהם נולדו ו/או נפטרו, הוחלט (בין השאר) להכין ניסוי חדש (fresh), המקביל רק בקווים כלליים לניסוי של גאנז לגבי הקהילות. רשימת הנתונים לניסוי החדש – "רשימה F" – תוכננה להיעשות באמצעות מומחה שיוסמך לכך על ידי הוועדה. ההנחיות למומחה הוכנו מראש ונמסרו לו באמצעות כתב מינוי המבוסס על הנחיות אלו.

מתברר, כי תקלות ושגיאות גרמו לליקויים קשים הן במילוי דרישות כתב המינוי והן באפשרות ביצוע הניסוי. הליקויים נוצרו בעיקרם כתוצאה מהתעלמות מכתב המינוי המגדיר את הכנת הנתונים לניסוי, התעלמות שהיתה הן מצד המומחה שהכין את הנתונים, הן מצד נציג הוועדה שהגיש את רשימה F לביצוע, והן מצד מנסחי פרוטוקול הניסוי. במסמך המצורף, "הערות על הליקויים בניסוי F", אנו מפרטים ומתעדים את הליקויים העיקריים, ובפרט מצביעים על לאקונה רצינית שנתגלתה בפרוטוקול, כזו שאינה מאפשרת את ביצוע הניסוי.

מסקנתנו היא, כי בניסוי F נתהוו ליקויים פאטאליים שאינם מאפשרים את עצם ביצוע הניסוי. אנו מצרפים הצעה לא פורמאלית להשלמת הניסוי על בסיס הנתונים שסיפק המומחה, ועל בסיס כללי איות שאומצו מראש על ידי הוועדה, ומראים כי במסגרת זו התוצאות מצביעות על מובהקות התופעה.

תוכן העניינים :

1	א. הערות על הליקויים בהכנת רשימה F	•
2	ב. הערות על הליקויים בפרוטוקול	•
3	ג. הצעה לא פורמאלית להשלמת "ניסוי הקהילות"	•
4	נספח א'	•
6	נספח ב'	•
8	נספח ג'	•

12	נספח ד'	•
13	נספח ה'	•
21	נספח ו'	•

הערות
על הליקויים
בהכנת רשימה R

מאת דורון ויצטום

ירושלים, אלול התשס"ב

תקציר :

במסגרת עבודתה של הוועדה האוניברסיטאית בראשות פרופסור ישראל אומן, שהוקמה על מנת לבדוק את הניסוי של הרולד גאנז לגבי מפגשי ELS של שמות גדולי ישראל עם שמות הקהילות בהם נולדו ו/או נפטרו, הוחלט (בין השאר) להכין ניסוי רפליקציה לניסוי של גאנז לגבי הקהילות. כזכור, הכנת הנתונים לניסוי של גאנז נעשתה בשלושה שלבים :

I. זיהוי מקומות הלידה והפטירה של האישים הנתונים.
II. קביעת השמות במקורות עבריים של הקהילות היהודיות במקומות שזוהו בשלב I.

III. קביעת התעתיק הנכון של השמות שנקבעו בשלב II.
גם רשימת הנתונים לניסוי הרפליקציה – "רשימה R" – תוכננה להיעשות לפי שלושת השלבים הנ"ל, כאשר קביעת הנתונים בכל שלב צריכה היתה להיעשות באמצעות מומחה שיוסמך לכך על ידי הוועדה. ההנחיות לשלושת המומחים הוכנו מראש, וכתבי מינוי המבוססים על הנחיות אלו היו אמורים להימסר לאותם מומחים.

מתברר, כי תקלות ושגיאות רבות וחמורות נעשו בכל אחד משלושת השלבים, וכי "רשימה R" בסך הכל משקפת הצטברות של עשרות רבות של ליקויים. במסמך המצורף, "הערות על הליקויים בהכנת רשימה R", אנו מפרטים ומתעדים את התקלות והשגיאות שנעשו בכל אחד משלבי הכנת רשימה R.

מסקנתנו היא, כי אי אפשר לטעון כי הרשימה R מהווה את הרשימה שתוכננה לשמש בניסוי הרפליקציה לניסוי של גאנז.

תוכן העניינים :

- מבוא 1
- חלק א : רשימה R : הערות על ביצוע שלב I 6
- חלק ב : רשימה R : הערות על ביצוע שלב II 18
- חלק ג : רשימה R : הערות על ביצוע שלב III 21
- נספח א' 23
- נספח ב' 25
- נספח ג' 35
- נספח ד' 72
- נספח ה' 74
- נספח ו' 76
- נספח ז' 78

הערות על הליקויים בהכנת רשימה R

מבוא :

הניסוי על רשימה R היה אמור להוות רפליקציה לניסוי של גאנז לגבי הקהילות. בזכור, הכנת הנתונים לניסוי של גאנז נעשתה בשלושה שלבים :
 I. זיהוי מקומות הלידה והפטירה של האישים הנתונים.
 II. קביעת השמות במקורות עבריים של הקהילות היהודיות במקומות שזוהו בשלב I.

III. קביעת התעתיק הנכון של השמות שנקבעו בשלב II.
 בעבודה המקורית בוצעו שלבים III-I לפי אלגוריתם קבוע. האלגוריתם והנתונים שנקבעו באמצעותו הם תרומתו של ענבל לניסוי של גאנז.
 הכנת רשימת הנתונים R תוכננה להיעשות לפי שלושת השלבים הנ"ל, כאשר במקום להתבסס על האלגוריתם הנ"ל, קביעת הנתונים בכל שלב צריכה היתה להיעשות באמצעות מומחה שיוסמך לכך על ידי הוועדה. ההנחיות לשלושת המומחים הוכנו מראש, וכתבי מינוי המבוססים על הנחיות אלו היו אמורים להימסר לאותם מומחים.

עם קבלת הרשימה הסופית R מן הוועדה, הבחנו מיד בכמה ליקויים. ראשית בלטו לעין כמה טעויות בתעתיק. הודענו מיד ליו"ר הוועדה כי קיימות טעויות כתיב ברשימה. שנית, הבחנו כי זיהוי מקומות הלידה והפטירה שונה במקרים רבים מן המקובל. בפרט, בלטה העובדה שמקומות רבים הושמטו. כדי לוודא התרשמות זאת, ערכנו את ההשוואה הבאה.

השוואה בין רשימות המקומות

בטבלה א' נשווה את מקומות הלידה והפטירה בשלוש רשימות. הכוונה היא לזיהוי ההיסטורי של המקום, ולא לצורת השם ו/או לאיותו. רשימת גאנז עודכנה לפי כמה תיקונים שנמסרו על ידי צבי ענבל לוועדה בשנת 98. השינויים ברשימות F ו-R לעומת רשימת גאנז – הודגשו באפור.

סימונים : (ל) = מקום לידה, (פ) = מקום פטירה. "-" = מסמן חוסר ידיעה או ספק.
 H = האנציקלופדיה העברית, M = אנציקלופדיה מרגליות, F = רשימה F, R = רשימה R.

טבלה א

שם החכם	רשימת גאנז	רשימה F	רשימה R
1. הראב"ד	(ל) נרבונא (פ) פושקירא	(ל) נרבונא (פ) פושקירא	(ל) - (פ) -
2. ר' אברהם בן הרמב"ם	(ל) פוסטאט (פ) פוסטאט	(ל) פוסטאט (פ) קאהירה	(ל) פוסטאט (פ) פוסטאט
3. הראב"ע	(ל) טודילא (פ) -	(ל) טודילא (?) (פ) -	(ל) טודילא (פ) -
4. הבחור	(ל) נוישטט (פ) ונציא	(ל) נוישטט (פ) ונציא	(ל) נוישטט (פ) ונציא
5. הגר"א	(ל) סלץ (פ) וילנא	(ל) סלץ (פ) וילנא	(ל) וילנא (פ) וילנא
6. הגרשני	(ל) - (פ) מיץ	(ל) - (פ) מיץ	(ל) קראקא (פ) מיץ
7. צמח דוד	(ל) ליפשטט (פ) פרג	(ל) ליפשטט (פ) פרג	(ל) ליפשטט (פ) פרג
8. הט"ז	(ל) לודמיר (פ) לבוב	(ל) לודמיר (פ) לבוב	(ל) לודמיר (פ) לבוב
9. אור החיים	(ל) סאלי	(ל) סאלי	(ל) סאלי

	(פ) ירושלים	(פ) ירושלים	(פ) ירושלים
10. ר' יהודה בן הרא"ש	(ל) קולוניא (פ) טולידו	(ל) קולוניא (פ) טולידו	(ל) קולוניא (פ) טולידו
שם החכם	רשימה R	רשימה F	רשימת גאנז
11. ר' יהודה החסיד	(ל) שפירא (פ) רגנשבורג	(ל) שפירא (פ) רגנשבורג	(ל) שפירא (פ) רגנשבורג
12. מהר"ל	(ל) פוזנא (פ) פרג	(ל) פוזנא (פ) פרג	(ל) פוזנא (פ) פרג
13. ר' יהונתן איבשיץ	(ל) - (פ) אלטונא	(ל) פינצ'וב (פ) אלטונא	(ל) פינצ'וב (פ) אלטונא
14. ר' העשיל	(ל) לובלין (פ) קראקא	(ל) בריסק או לובלין (פ) קראקא	(ל) לובלין (פ) קראקא
15. הסמ"ע	(ל) לובלין (פ) לבוב	(ל) לובלין (פ) לבוב	(ל) לובלין (פ) לבוב
16. הב"ח	(ל) לובלין (פ) קראקא	(ל) לובלין (פ) קראקא	(ל) לובלין (פ) קראקא
17. ר' יוי"ט ליפמן הלר	(ל) ולרשטיין (פ) קראקא	(ל) ולרשטיין (פ) קראקא	(ל) ולרשטיין (פ) קראקא
18. רבנו יונה	(ל) מונטפלייה (פ) טולידו	(ל) גירונא (פ) טולידו	(ל) גירונא (פ) טולידו
19. מהר"י קארו	(ל) טולידו (פ) צפת	(ל) - (פ) צפת	(ל) - (פ) צפת
20. נודע ביהודה	(ל) אפטא (פ) פרג	(ל) אפטא (פ) פרג	(ל) אפטא (פ) פרג
21. פני יהושע	(ל) קראקא (פ) אופיבק (?)	(ל) קראקא (פ) אופנבך	(ל) קראקא (פ) אופנבך
22. רבנו תם	(ל) רומרוג (פ) -	(ל) רומרוג (פ) -	(ל) רומרוג (פ) -
23. הרי"ף	(ל) קלעת חמאד (פ) אליסנא	(ל) קלעת חמאד (פ) אליסנא	(ל) קלעת חמאד (פ) אליסנא
24. הבעש"ט	(ל) - (פ) -	(ל) אוקופ (פ) מזיבז	(ל) אוקופ (פ) מזיבז
25. המהר"ם מרוטנבורג	(ל) - (פ) -	(ל) וורמס (פ) אנזיסהים	(ל) וורמס (פ) אנזיסהים
26. הלבוש	(ל) - (פ) פוזנא	(ל) פרג (פ) פוזנא	(ל) פרג (פ) פוזנא
27. הרמ"א	(ל) קראקא (פ) קראקא	(ל) קראקא (פ) קראקא	(ל) קראקא (פ) קראקא
28. הרמח"ל	(ל) פדובא (פ) עכו	(ל) פדובא (פ) עכו	(ל) פדובא (פ) כפר יסיף
29. הרמב"ם	(ל) קורדובא (פ) -	(ל) קורדובא (פ) קהיר	(ל) קורדובא (פ) פוסטט
30. חכם צבי	(ל) - (פ) לבוב	(ל) - (פ) לבוב	(ל) - (פ) לבוב
31. הש"ך	(ל) וילנא (פ) הלישוי	(ל) אמסטיבאו (פ) הלישוי	(ל) אמסטיבאו (פ) הלישוי
32. רש"י	(ל) - (פ) טרויש	(ל) טרויש (פ) טרויש	(ל) טרויש (פ) טרויש
33. מהרש"ל	(ל) פוזנא (פ) לובלין	(ל) פוזנא (פ) לובלין	(ל) - (ספק) (פ) לובלין
34. מהרש"א	(ל) - (פ) אוסטרעא	(ל) קראקא (פ) אוסטרעא	(ל) קראקא (פ) אוסטרעא
35. הראב"י	(ל) - (פ) -	(ל) - (פ) נרבונא	(ל) נרבונא (פ) נרבונא
36. ר' אברהם יצחקי	(ל) ירושלים (פ) ירושלים	(ל) - (ספק) (פ) ירושלים	(ל) - (ספק) (פ) ירושלים

37. המלאך	(ל) - (פ) פאסטוב	(ל) מעזריטש (פ) פאסטוב	(ל) - (פ) פאסטוב
שם החכם	רשימת גאנו	רשימה F	רשימה R
38. ר' אברהם סבע	(ל) - (פ) -	(ל) - (פ) -	(ל) סאמארא (פ) -
39. ר' אהרן מקרלין	(ל) קרלין (פ) קרלין	(ל) קרלין (פ) קרלין	(ל) קרלין (פ) קרלין
40. ר' אליעזר אשכנזי	(ל) - (פ) קראקא	(ל) - (פ) קראקא	(ל) - (פ) קראקא
41. ר' דוד אופנהיים	(ל) וורמס (פ) פראג	(ל) וורמס (פ) פראג	(ל) וורמס (פ) פראג
42. ר' דוד הנגיד	(ל) קהיר (פ) קהיר	(ל) קהיר (פ) קהיר	(ל) - (פ) -
43. ר' דוד ניטו	(ל) ונציה (פ) לונדון	(ל) ונציה (פ) לונדון	(ל) ונציה (פ) לונדון
44. ר' חיים אבואלעפיה	(ל) חברון (פ) טבריה	(ל) חברון (פ) טבריה	(ל) חברון (פ) טבריה
45. ר' חיים בנבנשת	(ל) קושטא (פ) איזמיר	(ל) קושטא (פ) איזמיר	(ל) קושטא (פ) איזמיר
46. ר' חיים כפוסי	(ל) - (פ) קהיר	(ל) - (פ) קהיר	(ל) - (פ) פוסטט
47. מהרר"ש	(ל) שלוניקי (פ) שלוניקי	(ל) שלוניקי (פ) שלוניקי	(ל) שלוניקי (פ) שלוניקי
48. חות יאיר	(ל) לייפניק (פ) וורמס	(ל) לייפניק (פ) וורמס	(ל) לייפניק (פ) וורמס
49. ר' יהודה חסיד	(ל) דובנא (פ) ירושלים	(ל) דובנא (פ) ירושלים	(ל) שידלוביץ (פ) ירושלים
50. מהר"י עיאש	(ל) אלמדיא (פ) ירושלים	(ל) אלמדיא (פ) ירושלים	(ל) אלמדיא (פ) ירושלים
51. ר' יהוסף הנגיד	(ל) גרנדא (פ) גרנדא	(ל) גרנדא (פ) גרנדא	(ל) - (פ) גרנדא
52. מגני שלמה	(ל) וילנא (פ) קראקא	(ל) וילנא (פ) קראקא	(ל) וילנא (פ) קראקא
53. מהר"י ט	(ל) צפת (פ) קושטא	(ל) צפת (פ) קושטא	(ל) צפת (פ) קושטא
54. פרי מגדים	(ל) סטריץ (פ) פרנקפורט דאודר	(ל) סטריץ (פ) פרנקפורט דאודר	(ל) שצריץ (פ) פרנקפורט דאודר
55. הריב"ר	(ל) מקדה (פ) צפת	(ל) מקדה (פ) צפת	(ל) מקדה (פ) צפת
56. הלק"ט	(ל) פאס (פ) קושטא	(ל) פאס (פ) קושטא	(ל) - (פ) ירושלים
57. מהר"ל	(ל) מגנצא (פ) וורמס	(ל) מגנצא (פ) וורמס	(ל) - (פ) -
58. היעב"ץ	(ל) אלטונא (פ) אלטונא	(ל) אלטונא (פ) אלטונא	(ל) אלטונא (פ) אלטונא
59. ר' יצחק הורוויץ	(ל) גלוגא (פ) המבורג	(ל) - (כנראה גלוגא) (פ) המבורג	(ל) גלוגא (פ) אלטונא
60. צמח צדק	(ל) קראקא (פ) ניקולסבורג	(ל) קראקא (פ) ניקולסבורג	(ל) קראקא (פ) ניקולסבורג
61. מהר"ם זכות	(ל) אמשטרדם (פ) מנטובא	(ל) אמשטרדם (פ) מנטובא	(ל) אמשטרדם (פ) מנטובא
62. פני משה	(ל) קיידן (פ) ברודי	(ל) קיידן (פ) ברודי	(ל) קיידן (פ) ברודי
63. ר' עזריה פיגו	(ל) ונציה (פ) רוויגו	(ל) ונציה (פ) רוויגו	(ל) ונציה (פ) רוויגו

64. ר' עמנואל חי ריקי	(ל) פיררא (פ) רגיו (סמוך לעיר)	(ל) פיררא (פ) ליוורנו (סמוך)	(ל) פיררא (פ) מדינא
שם החכם	רשימת גאנו	רשימה F	רשימה R
65. הרש"ש	(ל) צנעא (פ) ירושלים	(ל) צנעא (פ) ירושלים	(ל) - (פ) -
66. מרכבת המשנה	(ל) זמושץ (פ) שלוניקי	(ל) זמושץ (פ) שלוניקי	(ל) זמושץ (פ) שלוניקי

אנו רואים כי בעוד שבדרך כלל ישנה הסכמה לגבי המקומות בין רשימת גאנו לרשימה F, קיים מספר רב של שינויים ברשימה R.

נסכם את שינויי המקומות ברשימת R לעומת רשימת גאנו, כאשר אנו משתמשים בסימון: H – איזכור מפורש באנציקלופדיה העברית, M – איזכור מפורש באנציקלופדיה מרגליות, F – איזכור ברשימה F, ומציינים מי מ-3 מקורות אלה הם "בעד" השינוי או "נגדו".

טבלה ב

שם החכם	רשימה R
1. הראב"ד	(ל) - נגד F, M, H (פ) - נגד F, M, H
5. הגר"א	(ל) וילנא נגד F, H
6. הגרשני	(ל) קראקא לא נזכר ב-M מצויין כספק ב- F, H
10. ר' יהודה בן הרא"ש	(ל) - נגד F, M, H
13. ר' יהונתן איבשיץ	(ל) - נגד H
18. רבנו יונה	(ל) מונטפלייה נגד F, M
19. מהר"י קארו	(ל) טולידו ב-H מצויין כספק.
21. פני יהושע	(פ) אופיבק (!) כנראה טעות דפוס
24. הבעש"ט	(ל) - נגד F, M, H (פ) - נגד F, M, H
25. המהר"ם מרוטנבורג	(ל) - נגד F, M, H (פ) - נגד F, M, H
26. הלבוש	(ל) - נגד F, M, H
28. הרמח"ל	(פ) עכו כמו F, M ונגד H
29. הרמב"ם	(פ) -
31. הש"ך	(ל) וילנא נגד F, M, H
32. רש"י	(ל) - נגד F, M, H
33. מהרש"ל	(ל) פוזנא כמו F, מצויין כספק ב-H ו-M.
34. מהרש"א	(ל) - נגד F, M, H
35. הראב"י	(ל) - נגד H, וכמו F (פ) - נגד F
36. ר' אברהם יצחקי	(ל) ירושלים כמו M נגד H ו-F
38. ר' אברהם סבע	(ל) סאמארא לא נזכר ב-M, H ו-F (פ) וירונא נגד F, M, H
42. ר' דוד הנגיד	(ל) - נגד F, M, H (פ) - נגד F, H
46. ר' חיים כפוזי	(פ) פוסטט נגד F
49. ר' יהודה חסיד	(ל) שידלוביץ נגד F, H
51. ר' יהוסף הנגיד	(ל) - נגד F, H
54. פרי מגדים	(ל) שצרין נגד F, H
56. הלק"ט	(ל) - נגד F, M, H (פ) ירושלים נגד F, M, H
57. מהרי"ל	(ל) - נגד F, H (פ) - נגד F, M, H

59. ר' יצחק הורוויץ	(פ) אלטונא נגד F.
64. ר' עמנואל חי ריקי	(פ) מודינא נגד F, M.
65. ר' שלום שרעבי	(ל) - נגד F, H.
	(פ) - נגד F, H.

בטבלה ב' צוינו רק איזכורים מפורשים בעד ונגד. אך חשוב לציין שאם אין בטבלה איזכור של האנציקלופדיה העברית או מרגליות בעד או נגד, בדרך כלל פירוש הדבר, שהמסקנה העולה מהבנת הנקרא בהן, הוא **נגד** השינוי ב-R.

סך הכל מוצגים בטבלה 39 מקרים של שינויי מקומות (אחד מהם נובע כנראה מטעות דפוס בעלמא):

ב- 15 מקרים השינוי ב-R הוא נגד שלושת המקורות האחרים.

ב- 9 מקרים השינוי ב-R הוא נגד H ו-F.

ב- 30 מקרים השינוי ב-R הוא נגד H. כמעט בכל המקרים האחרים הוא נגד המשתמע מ-H.

רק ב- 4 מקרים יש תמיכה של מקור אחר בשינוי המוצג ב-R.

תוצאות בדיקה ראשונית זו הביאה אותנו למסקנה כי יש לבדוק ביסודיות כיצד אירעו כל כך הרבה שינויים חריגים. הבדיקה כללה הן את עבודת כל אחד מן המומחים הנ"ל והן את פעולתם של נציגי הוועדה בהקשר לרשימה R.

במסמך זה אנו מדווחים על ממצאי הבדיקה שערכנו.

בחלק א' אנו מדווחים על ממצאינו לגבי ביצוע שלב I.

בחלק ב' אנו מדווחים על ממצאינו לגבי ביצוע שלב II.

בחלק ג' אנו מדווחים על ממצאינו לגבי ביצוע שלב III.

חלק א'

רשימה R: הערות על ביצוע שלב I

מבוא:

עם קבלת הרשימה הסופית R מן הוועדה, הבחנו כי זיהוי מקומות הלידה והפטירה שונה במקרים רבים מן המקובל. בפרט, בלטה העובדה שמקומות רבים הושמטו. כדי לוודא התרשמות זאת, ערכנו את ההשוואה המובאת לעיל בטבלאות א' וב' במבוא למסמך. כדי לברר כיצד נוצר ההבדל הדרמטי בנתוני המקומות, ביקשנו מאת חבר הוועדה, פרופסור הלל פירסטנברג לקבל העתק מכתב המינוי של המומחה (ראה נספח א') שהכין את שלב I (להלן: "מומחה I"), ומן הדו"ח שלו (ראה נספח ב'). מבדיקת הדו"ח התברר, כי רוב השינויים וההשמטות נובעים מעבודתו של מומחה זה.

חלקו של מומחה I בהרכבת רשימה R היה הכנת שלב I: קביעת מקומות הלידה והפטירה של 66 אישים, הכלולים ברשימה אשר הוגשה לו על ידי הוועדה. תפקידו של המומחה הוגדר על פי כתב מינוי של הוועדה:

"...אנו מבקשים את חוות דעתך לגבי מקומות הלידה והפטירה של כל אחד מהאישים ברשימה.

אנחנו מבקשים שתשרשם רק אותם מקומות אשר לדעתך ידועים בצורה אמינה, שתציין את המקורות למידע ואת הכללים לפיהם עבדת, וכיצד יישמת את הכללים בכל מקרה ומקרה." (ההדגשה במקור).

במסמך זה נוכיח כי עבודתו של מומחה I לקויה ביותר: הדו"ח שלו מלא שגיאות כה טריוויאליות, שקשה להבין כיצד נפלו (כולל טעות פשוטה בזיהוי של אישיות מן הרשימה!). מומחה I גם לא מילא את תפקידו כנדרש: הוא לא ציין כללים לעבודתו ולא ציין כיצד יישם אותם בכל מקרה ומקרה. אנו נראה כיצד חוסר הדיסציפלינה בעבודתו גרמה לפגיעה קשה באמינות המידע המוצג על ידו.

הבדיקה עליה אנו מדווחים כאן, נערכה לגבי אותם מקרים בהם קבע מומחה I את זיהוי המקום בניגוד למקורות אחרים (ראה דוגמאות בטבלאות א' וב' דלעיל). אבל, תוך כדי עבודתו נזקקנו לבדוק גם כמה מן המקרים בהם היתה הסכמה בין נתוני המומחה לנתוני מקורות אחרים, ולהפתעתנו מצאנו כי למרות זאת, הדרך בה הגיע המומחה למסקנתו היתה אף היא שגויה!

ראשית לכול, נביא סדרת דוגמאות מדהימות של שגיאות טריוויאליות בעבודת המומחה. הכוונה לדיווח על נתונים שאינם קיימים במקורות עליהם המומחה מסתמך, או – גרוע מזה – אף הסותרים את הנאמר בהם. כל זאת נעשה בפרק א'. בפרק ב' נדגים כיצד העבודה, שנערכה ללא כללים מוגדרים, הניבה מידע שאינו אמין. בפרק ג' נפרט כיצד קבע המומחה כראות עיניו מה ייקרא "ספק", ללא כללים ברורים ובחוסר עקביות בולט.

פרק א': להד"ם (=לא היו דברים מעולם)

מומחה I מדווח על נתונים ומביא אסמכתאות לדבריו. למרבית ההפתעה מתברר כי במקרים רבים הכתוב באסמכתא אינו תואם כלל (או גרוע מזה – אפילו סותר) את דבריו.

השגיאות כה ברורות עד שהקורא עלול שלא להאמין כי נעשו שגיאות כה טריוויאליות. לכן, אנו מצרפים לכל דוגמא תצלום מן האסמכתא שציין המומחה (התצלומים מוצגים בנספח ג').

לדעתנו, די בליקוי חמור זה כדי לשמוט את הבסיס לאמון בכל הנתונים אותם הוא

מציג.

הערה: מומחה I השתמש בסימון הבא:

"סימן ? מורה על ספק.

סימן < מורה על וודאות. (במידת היכולת והאפשרות)."

בציטוטים מן הדו"ח שלו, נעתיק סימון זה.
הדוגמאות:

א. לגבי ר' יהודה בן הרא"ש (מס' 10 ברשימה) כותב המומחה:
" < לידה: גרמניה בוודאות, אבל לא ידוע שם העיר."

האסמכתא שלו:
"עפ"י א"ח פריימן, הרא"ש, ירושלים תשמ"ו, עמ' קע"א."

אבל, בניגוד לדבריו, במקור המצוטט כתוב בפירוש כי ר' יהודה בן הרא"ש נולד בעיר קלן.
ראה בתצלום מס' 1 (הנתון הדרוש הודגש בקו).

ב. לגבי ר' יונה גירונדי (מס' 18 ברשימה) קובע המומחה:
" < לידה: מונטפלייה, פרובנס, צרפת."

האסמכתא שלו:
"עפ"י י בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ת"א תשי"ט, עמ' 148."

אבל, בניגוד לדבריו, במקור המצוטט אין כל ידיעה על כך שר' יונה גירונדי נולד
במונטפלייה.

המאמר המתחיל בעמ' 148 והמתייחס לר' יונה צולם, ראה תצלומים 2-5.

בנוסף לכך, בדקנו (על פי המפתח) בכל אזכור ואזכור של מונטפלייה (מונטפלייה), ובכל
אזכור ואזכור של ר' יונה גירונדי **בכל הספר הנ"ל**, ובשום מקום לא כתוב שר' יונה גירונדי
נולד שם.

ג. לגבי ר' מרדכי יפה (מס' 26 ברשימה) כותב המומחה:
" ? לידה: בוהמיה כנראה בפראג."

האסמכתא שלו:
"עפ"י ש"א הורודצקי, לקורות הרבנות, ורשה 1914, עמ' 145."

אבל, בניגוד לדבריו, שעובדת הולדתו של ר' מרדכי יפה בפראג מוטלת בספק, במקור
המצוטט כתוב בוודאות כי ר' מרדכי יפה נולד בפראג.
ראה בתצלום מס' 6 (הדגשתי בקו את הנתון הדרוש).

ד. לגבי ר' אברהם סבע (מס' 38 ברשימה) קובע המומחה:
" < לידה: סאמורה, קסטיליה, ספרד."

האסמכתא שלו:
"עפ"י א' גרוס, במבוא לצרור המור מהד' י' אלנקווה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 20."

אבל, בניגוד לדבריו, במקור המצוטט כתוב על ר' אברהם סבע: "איננו יודעים אל-נכון היכן
נולד ומתי."

ראה בתצלום מס' 7 (הדגשתי בקו את הנתון הדרוש).

[אגב, כל מה שכתב גרוס בנוגע לר' אברהם בקשר לעיר סאמורה הוא: "ר' אברהם סבע
עצמו חי בסאמורה לפחות בשמונת השנים שקדמו לגירוש". זה אינו זמן הלידה של ר'
אברהם: בתקופה המדוברת היה ר' אברהם כבר בעל משפחה ומחבר ספרים כפי שמבואר
מן המבוא של גרוס.]

ה. לגבי ר' גרשון אשכנזי (מס' 6 ברשימה) קובע המומחה :

" < לידה : קראקא פולין."

האסמכתא שלו :

"עפ"י כלילת יופי לר"ח דעמביצר, ניו יורק תש"ך, ח"ב צב ע"ב".

למעשה, המומחה טעה בקריאת המקור עליו הוא מסתמך. במקור זה לא כתוב כי ר' גרשון נולד בקראקא. ראה תצלום מס' 8.

במקרה זה, אפשר לנסות ולנחש כיצד טעה המומחה.

בדף הבא בספרו (ראה תצלום מס' 9) כתב דעמביצר על ר' גרשון :

"בימי חורפו היה רבינו מגידולי ומגדולי קראקא."

המומחה חשב כנראה כי דעמביצר מתכוון במלה "גידולי" לומר כי ר' גרשון נולד בקראקא, אך זו טעות. דעמביצר התכוון בוודאי ל"גידולי" בתורה ולא ללידה, שהרי הוא כותב שם אותו ביטוי בדיוק על ר' מנחם מנדל אויערבך (חבירו של ר' גרשון), כפי שרואים בתצלום מס' 10 של דף צה ע"ב, ושם הוא ממשיך ומספר כיצד שב ר' מנחם מנדל "לעיר מולדתו ק"ק ווינא"!

לעומת זאת, כאשר דעמביצר מתכוון לציין לידה, הוא עושה זאת בדרך הבאה. בדף צד ע"ב, כותב דעמביצר על ר' מנחם מנדל בס' : "מילידי וגידולי קראקא". ראה תצלום מס' 11.

מכאן, ש"יליד" מוסב על הנולד, ו"גידולי" מוסב על המתגדל בתורה. ואדרבא, יש ללמוד מכך שדעמביצר לא כתב "מילידי" על ר' גרשון – כי אינו יודע אם ר' גרשון נולד בקראקא, או אף ידוע לו שלא נולד שם!

ו. לגבי המהרש"ל (מס' 33 ברשימה) קובע המומחה :

" < לידה : פוזנא."

האסמכתא שלו :

"עפ"י מ' רפלד, המהרש"ל והים של שלמה, רמת גן תשנ"א, עמ' 25. (עדויות אישיות של המהרש"ל)."

אבל, בניגוד לקביעת המומחה, מקור זה מדגיש : "על מקום ושנת הלידה של המהרש"ל רבו ההשערות והניחושים ולא נשתיירה בידינו עדות ברורה. יש שסברו בנולד בבריסק דליטא ויש שטענו שמכורתו בפוזנא [פוזנן], בפולין גדול." יתר על כן, מקור זה מסביר, כי אותה עדות אישית אותה מזכיר המומחה, היא עצמה שנויה במחלוקת בשל גרסאות מתחלפות בדפוסים. (כל זאת ראה בתצלום מס' 12).

ז. לגבי ר' יעקב חאגיז (מס' 56 ברשימה) קובע המומחה :

" < פטירה : ירושלים."

האסמכתא שלו :

"עפ"י מ' בניהו, "לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה ה-י"ז". HUCA 21 (1948), עמ' ב."

אבל, בניגוד לדברי המומחה, במקור המצויין אין אף מלה על מקום הפטירה של ר' יעקב חאגיז. ראה תצלום מס' 13.

יתר על כן, המאמר כלל אינו עוסק בשאלה זו. השורה שהדגשתי בקו בתצלום מס' 14 היא היחידה העוסקת במותו של ר' יעקב.

ובאמת, המאמר הזה של מ' בניהו מתמקד בתולדות הישיבה שהקים ר' יעקב חאגיז בירושלים ולא בקורות חייו. לעומת זאת, אותו מחבר – מ' בניהו – הוא שכתב את הביוגרפיה של ר' יעקב ב-M, ושם הוא מספר כיצד נפטר ר' יעקב חאגיז בקושטא, כאשר נסע לשם מירושלים כדי להדפיס את ספרו "לחם הפנים".

ח. לגבי המהרי"ל (מס' 57 ברשימה) כותב המומחה :
 " ? לידה : כנראה נירנברג."

האסמכתא שלו :
 "עפ"י י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 86."

אבל, אין במקור זה כל רמז לדברי המומחה. כל שכתוב כאן בקשר לנירנברג הוא, שקיים ספק אם ר' משה אבי המהרי"ל נפטר בנירנברג או במיינץ, וזאת בשנת 1387 (למניינם). אך אין לכך כל קשר ללידת המהרי"ל. ראה תצלום מס' 15.

לעומת זאת, אפשר ללמוד ממקור זה, כי אבי המהרי"ל ישב בוודאות במיינץ עד שנת 1381 (ראה שורה מודגשת בתצלום), וכי מהרי"ל נולד בערך בשנת 1375 (ראה שורה מודגשת שם בהערה 29. וכך כותב יובל בעמ' 226 : "והרי לנו ידיעה ממקור בטוח כי מהרי"ל נולד בשנת 1375!" (ראה תצלום מס' 16). מעמודים 82-86 בספר זה ניתן גם ללמוד, כי אבי המהרי"ל החל להיות מראשי הקהילה במיינץ לכל המאוחר משנת 1369. מסקנה : על פי מקור זה, מהרי"ל נולד במיינץ. [כך גם קובעים H, ו-F].

ט. לגבי המהרי"ל מוסיף המומחה וכותב :
 " ? פטירה : מגנצא גרמניה."

האסמכתא שלו :
 "עפ"י י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 224."

אבל, אין במקור זה כל רמז לדברי המומחה. (ראה תצלום מס' 17).

כל שכתוב כאן הוא ששמעון בן המהרי"ל "התגורר במיינץ כנראה במשך כל חיי אביו ולפחות עד מות אמו שם בקיץ 1425." מכאן הסיק המומחה בטעות, כי המהרי"ל מת במיינץ (מגנצא). אבל אין זה היסק לוגי תקין. לעומת זאת, אפשר ללמוד מדברי יובל היכן באמת נפטר המהרי"ל. בעמ' 73 כותב יובל : "אך עקירתו של מהרי"ל לוורמס בשנת 1426 ומותו בשנת 1427 הביאו לירידתה המיידית של מיינץ." ראה תצלום מס' 18.

מסקנה : מהרי"ל מת בוורמס. [כך גם קובעים H, M ו-F].

י. לגבי הראב"ד (מס' 1 ברשימה) כותב המומחה :
 " ? פטירה : קרקסונא פרובנס."

האסמכתא שלו :
 "עפ"י י" ברגמן, הראב"ד בעל ההשגות, תלפיות ד (תש"י), עמ' 827."

ראה מקור זה בתצלום מס' 19.

אבל, אין במקור זה כל תמיכה בדברי המומחה. אדרבא, כל מה שכתוב כאן הוא : "עזב הראב"ד לזמן מה את עיר מושבו [פושקייא] והתיישב בקרקסונה". (ראה בתצלום הדגשה בקו). מכאן ברור שהוא לא נפטר בקרקסונה אלא בפושקייא! [כך גם קובעים H, M ו-F].

לגבי מקום הלידה של הראב"ד, וטיב מקור זה שעליו מסתמך המומחה – ראה להלן בפרק הבא.

י"א. ושגיאה מסוג אחר :
 לגבי ר' מאיר ב"ר ברוך (מס' 25 ברשימה) כותב המומחה :
 " ? לידה : כנראה וורמיזא גרמניה."

האסמכתא שלו :

"עפ"י א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, ב, עמ' 522."

אבל, במקור המצוטט אין דיון מפורש במקום הלידה של ר' מאיר. ראה תצלום מס' 20.

אם המקור המצוטט היה המקור היחיד בעולם הדין בביורפיה של ר' מאיר, ואם אכן אי אפשר להכריע מדברי המקור המצוטט היכן נולד ר' מאיר – אזי היה בסיס לוגי להסיק כי המידע מוטל בספק (מחוסר ידע, ולא כתוצאה ממחלוקת).

אך המצב בבירור אינו כזה, ישנם מקורות אחרים לפיהם קבעו M, H ו-F כי ר' מאיר נולד בוורמייזא. ולכן אין שום בסיס הגיוני לקביעת המומחה.

ניתר מזה, מסתימת דברי אורבך כי אביו של ר' מאיר, הלא הוא ר' ברוך, "חי בוורמייזא" – אפשר רק להסיק כי סמך על הקורא כי יבין עובדה פשוטה זו שר' מאיר נולד בוורמייזא. במיוחד כשהוא ממשיך במשפט הבא וכותב כי "המהר"ם למד אצל אביו וקיבל תורה מפיו", ומהמשך דבריו ברור כי היה זה בתקופת ילדותו של ר' מאיר.]

י"ב. שגיאה דומה עשה המומחה במקרה הבא :

לגבי ר' יהוסף הנגיד (מס' 51 ברשימה) כותב המומחה :
" ? לידה : כנראה גרנדה."

האסמכתא שלו :

"י' לוי, שמואל הנגיד, ת"א תשל"ג, עמ' 64."

אבל, במקור המצוטט אין דיון מפורש במקום הלידה של ר' יהוסף. (ראה תצלום מס' 21).

אם המקור המצוטט היה המקור היחיד בעולם הדין בביורפיה של ר' יהוסף, ואם אכן אי אפשר להכריע מדברי המקור המצוטט היכן נולד ר' יהוסף – אזי היה בסיס לוגי להסיק כי המידע מוטל בספק (מחוסר ידע, ולא כתוצאה ממחלוקת).

אך המצב בבירור אינו כזה, ישנם מקורות אחרים לפיהם קבעו H, ו-F במפורש כי ר' יהוסף נולד בגרנדה. ולכן אין שום בסיס הגיוני לקביעת המומחה.

יתרה מזאת, אם המומחה היה קורא את כל ההקדמה של לוי, היה מגלה כי אביו של ר' יהוסף, הלא הוא ר' שמואל הנגיד, חי בגרנדה, ושתים עשרה שנה לפני הולדתו של ר' יהוסף בנו כבר נתמנה לשר ונגיד בגרנדה. זו הסיבה שלוי כלל לא הזכיר בעמ' 64 את גרנדה כמקום הולדתו של ר' יהוסף הנגיד – כי זה מובן מאליה!

י"ג. לגבי ר' אברהם המלאך (מס' 37 ברשימה) כותב המומחה :
" ? לידה : מזריטש."

האסמכתא שלו :

"עפ"י ש' דובנוב תולדות החסידות, ת"א תש"ן, עמ' 213."

ראה בתצלום 22 מקור זה.

אבל, אין במקור זה כל דיון במקום הלידה של ר' אברהם, ולא היתה שום סיבה הגיונית להסיק שכנראה נולד במזריטש. כל מה שכתוב כאן הוא שר' אברהם היה "בנו של המגיד הגדול ממזריטש". אבל, אין ביטוי זה מלמד שנולד במזריטש, כיוון שאביו המגיד השתקע במזריטש אחרי מות הבעש"ט, כפי שמבואר בספר זה, ובאותה העת היה ר' אברהם בן עשרים שנה ויותר.

בתקופה הקדומה יותר היה אביו במקומות רבים וביניהם היה מגיד "בקהילות שונות בוואלין : טורטשין, מזריטש, קאריץ ורובנא." (שם, עמ' 78, תצלום מס' 23).

י"ד. על רקע השגיאות המתמיהות שראינו, נציג שגיאה מוזרה נוספת, והפעם בקריאת רשימת האישים:

מומחה I טעה, ובמקום לתת נתונים עבור ר' שלום שרעבי (הרש"ש, מס' 65 ברשימה), סיפק נתונים עבור ר' שלום שבזי. וזאת, אף על פי שהבקשה פרטה את שמו המלא של ר' שלום שרעבי, ואף נקבה בעמ' בו מופיע ערכו ב-M! ראה את הפריט המודגש בקו בתצלום מס' 24. נציגי הוועדה לא שמו לב לכך כי המומחה החליף בטעות את ר' שלום שרעבי בר' שלום שבזי, והמשיכו בתהליך כאשר הם מאמצים את הנתונים השגויים.

דוגמאות נוספות לשגיאות טריוויאליות יובאו בפרק הבא.

פרק ב: מידע לא אמין

כאמור במבוא, מומחה I נתבקש על ידי הוועדה כדלקמן:

"אנחנו מבקשים שתשרשום רק אותם מקומות אשר לדעתך ידועים בצורה אמינה, שתציין את המקורות למידע ואת הכללים לפיהם עבדת, וכיצד יישמת את הכללים בכל מקרה ומקרה."

מטרת בקשה זו היתה כפולה:

- לגבי המומחה: מומחה העובד במסגרת המחייבת דיסציפלינה, ידייק יותר ויבדוק היטב את מקורותיו, וכך יברר לעצמו את המסקנות העולות מן החומר הנבדק.
- לגבי הוועדה: כך ניתן לעקוב אחר תוצאות העבודה ולהבינן.

המומחה לא עשה זאת. הוא לא פרט את הכללים לפיהם עבד, ולא הראה כיצד יישם אותם בכל מקרה ומקרה. במקום כללים, כתב המומחה דף פותח בשם "קריטריונים לרישום" ובו חמישה סעיפים. נביא כאן את חמשת "הקריטריונים" אחד לאחד, ונראה:

- שאינם מהווים תחליף לכללי עבודה.
- שבהרבה מקרים המומחה לא פעל לפי הקריטריונים שלו.

א. כאשר קיבלנו את דו"ח המומחה הבחנו במקרים רבים (29) בהם לא הביא המומחה אסמכתא ספציפית לנתוניו. מהם, ב- 25 מקרים הסתמך המומחה על "כל מקורות". נוסף לכך, ישנם 4 מקרים בהם אינו מביא שום אסמכתא. [לגבי מקום פטירת הרמב"ם (מס' 29 ברשימה) הוא מציין "לא ידוע" ואינו מביא אסמכתא. לגבי מקום לידת הבעש"ט (מס' 24 ברשימה) ומקום פטירתו, הוא מציין בסתמיות "מקורות שונים בעיקר אגדתיים" כעילה להעמדת המידע בספק. לגבי מקום לידת ר' אליעזר אשכנזי (מס' 40 ברשימה) הוא מציין "לא ידוע" ואינו מביא אסמכתא.]

בדיקה מהירה העלתה כי בכמה וכמה מקרים בהם ציין המומחה כמקור את "כל המקורות" - אין זה נכון.

דוגמאות:

1א. המומחה קבע כי הגר"א (מס' 5 ברשימה) נולד בוילנא. הוא טוען שכך קובעים "כל המקורות". אבל, H ו-F קבעו כי הגר"א נולד בסלץ. האם הוא יטען שקביעתם נעשתה ללא שום מקור ונגד "כל המקורות"?

2א. המומחה קבע כי הרמח"ל (מס' 28 ברשימה) נפטר בעכו. הוא טוען שכך קובעים "כל המקורות". אבל, H קבע כי הרמח"ל נפטר בכפר יסיף. האם הוא יטען שקביעת H נעשתה ללא שום מקור ונגד "כל המקורות"?

3א. המומחה קבע כי הש"ך (מס' 31 ברשימה) נולד בוילנא. הוא טוען שכך קובעים "כל המקורות".

אבל, H, M ו-F קבעו כי הש"ך נולד באמסטיבאו. האם הוא יטען שקביעתם נעשתה ללא שום מקור ונגד "כל המקורות"?

4. המומחה קבע כי ר' אברהם יצחקי (מס' 36 ברשימה) נולד בירושלים. הוא טוען שכך קובעים "כל המקורות".
אבל, H ו-F קבעו כי קיים ספק אם הוא נולד בירושלים (או בחברון). האם הוא יטען שקביעתם נעשתה ללא שום מקור ונגד "כל המקורות"?

5. המומחה קבע כי ר' יהודה חסיד (מס' 49 ברשימה) נולד בשידלוביץ. הוא טוען שכך קובעים "כל המקורות".
אבל, H ו-F קבעו כי הנ"ל נולד בדובנא. האם הוא יטען שקביעתם נעשתה ללא שום מקור ונגד "כל המקורות"?

לאחר זמן, קיבלנו מאת נציג הוועדה את דף "הקריטריונים לרישום" של מומחה I. שם מצאנו בסעיף א' את ההגדרה הבאה:
"במקום שכתבתי 'כל המקורות', כוונתי לומר שזוהי מסקנת מקורות שונים הנראים שאינם תלויים זה בזה, ששכנעו אותי".
בזה הוא מגדיר את המונח "כל המקורות" – בניגוד למשמעותו הרגילה – כחלק מן המקורות, חלק המוגדר בצורה סובייקטיבית לחלוטין שאינה מאפשרת כלל בקרה ומעקב. לכן, הציון "כל המקורות" כלל אינו בבחינת ציון מקורות ואינו מאפשר שום בדיקה.

מה שברור מן הדוגמאות האחרונות הוא כי במקרים שהוא ציין "כל המקורות", נמצאים מקורות אמינים הסותרים את קביעותיו. לכן, המידע שנמסר כאן על ידי המומחה אינו יכול להיות אמין. ואם נביא בחשבון את השגיאות הבוטות שגילינו בפרק א' לגבי מקורות שהמומחה ציין בפירוט, רק נחזק את המסקנה כי אין ערך לקביעותיו אלו.

ב. בסעיף ב' של "קריטריונים לרישום" כותב המומחה:
"באסמכתאות בדקתי בעיקר סוג מיוחד של מקורות. אותם מחקרים וספרים שמלאכתם העיקרית היא ברישום מדקדק ככל האפשר של מקומות לידה ופטירה וזמנם וחיבוריהם של חכמים שונים, תופעה שרווחה בעיקר בפולין בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. כדוגמת: ש"ד ניסנבוים, לקורות היהודים בלובלין תר"ס. לובלין (למשל מס' 15). ח"ד פרידברג, לוחות זיכרון העיר קראקאו (כד'!) וגדוליה, פפד"מ תרס"ד (למשל מס' 16), ועוד הרבה, כך גם חיבורים המסכמים פזורות אחרות כמו מצרים, איטליה, צפון אפריקה ספרד ועוד, כמצויין פעמים רבות. השתדלתי לבחור באותם חוקרים המדקדקים בפרטים הקטנים, ולבחון היטב את מקורותיהם ונתונייהם".
ובסעיף ה' הוא מוסיף על דברים אלה:
"וכמובן מאילוי: נלקחו ונבחנו נתונים מחיבורים ומחקרים שנתייחדו לחכם פלוני שהרי בהם משקיע החוקר את מיטב מאמציו".

אבל, במקרים רבים המומחה פעל בניגוד גמור לאמור בסעיפים אלה.

דוגמאות:

1. כבר האסמכתא הראשונה של המומחה (לגבי הראב"ד, מס' 1 ברשימה), היא בניגוד גמור לקריטריונים שלו.
קביעת המומחה במקרה זה היא:
" ? לידה, כנראה נרבוה פרובנס."
" ? פטירה: קרקסונא פרובנס."

האסמכתא שלו היא:
"עפ"י י' ברגמן, הראב"ד בעל ההשגות, תלפיות ד (תש"י), עמ' 827. (אך בעמ' 826, הוא רושם את פושקירא כעיר מולדתו)."

אבל, אין זה מקור רציני או מקצועי:

- כתב העת "תלפיות" אינו עוסק בחקר תולדות החכמים אלא בפרסום קטעי כתבים שלהם.

- המחבר, י" ברגמן, אינו איש מקצוע בתחום הביבליוגרפי או ההיסטורי.

בניגוד לדברי המומחה שכתב בסעיף ה': "וכמובן מאיליו: נלקחו ונבחנו נתונים מחיבורים ומחקרים שנתייחדו לחכם פלוני שהרי בהם משקיע החוקר את מיטב מאמציו", הרי הוא התעלם מעבודות ידועות ומעודכנות שנתייחדו לראב"ד, עבודות של חוקרים רציניים (כגון ספרו של טברסקי על הראב"ד ומאמריו של תא-שמע), ובמקום זאת הסתמך על מי שאינו חוקר ואינו היסטוריון, אשר ליקט בזמנו קצת חומר על הראב"ד!

ובניגוד לדברי המומחה: "השתדלתי לבחור באותם חוקרים המדקדקים בפרטים הקטנים ולבחון היטב את מקורותיהם ונתונייהם", הרי המקור שבחר להסתמך עליו – לא רק שאינו מדקדק בפרטים, אלא סותר את עצמו כמה פעמים בעמוד אחד!

אפילו המומחה ציין כי ברגמן סותר את עצמו בעניין מקום הלידה של הראב"ד. מצד אחד, ברגמן מצטט עדות מוסמכת ומפורסמת של המאירי כי נרבוה היתה "עיר מולדתו" של הראב"ד. מצד שני, ברגמן כותב סתם, וללא שום אסמכתא, כי הראב"ד נולד בפושקירא! (ראה תצלום מס' 19).

[אגב, יש עוד סתירות בדברי ברגמן. למשל, הוא מצטט בשם המאירי כי פושקירא היא המכונה "קריית יערים", ואילו בסוף הערה 28 שם, הוא מייחס כינוי זה לעיר נימשי.]

הסתירה בדברי ברגמן יכולה רק לחזק את ההערכה כי אסמכתא זו חסרת ערך. אבל מה עשה המומחה? **על סמך סתירה זו בדברי ברגמן קבע המומחה כי יש ספק היכן נולד הראב"ד!** (לגבי מקום הפטירה של הראב"ד – ראה לעיל בפרק א').

2. המקרה הקודם אינו יחיד. המומחה הסתמך במקרים נוספים על מקורות שלא נכתבו על ידי בעלי מקצוע בתחום הנדרש, מקורות ששום היסטוריון מקצועי לא היה מסתמך עליהם. וזאת בניגוד לקריטריונים שלו עצמו. בין השאר הביא אסמכתא מאמר של ר' בצלאל לנדוי, קונטרס של הרב ראובן מרגליות (ראה עוד על כך בפרק ג'), מבוא של חכם יעקב הלל ומאמר של ר"ב ישר.

ג. בסעיף ג' של "קריטריונים לרישום" כותב המומחה: "במידת האפשר השתדלתי למצוא עדויות אישיות בתוככי הספרים שחיבר חכם פלוני, ואז אין לך אסמכתא טובה הימנה (למשל מס' 33)."

בארבעה מקרים בלבד הביא המומחה "עדויות אישיות בתוככי הספרים" שחיבר החכם המדובר. לגבי קבוצת המקומות שנבדקה על ידינו כאן (דהיינו, אותם מקרים אותם סימנו בטבלאות א' וב' דלעיל: מקרים בהם קבע מומחה I את זיהוי המקום בניגוד למקורות אחרים) – היה מקרה אחד העומד בקריטריון זה. המדובר במקום הולדתו של המהרש"ל (מס' 33) אותו ציין המומחה בסעיף ג'.

אבל, בפרק א' כבר הראינו כי המקור עליו הוא מסתמך קובע כי העדות האישית במקרה זה דווקא מוטלת בספק!

כאמור יש רק ארבעה מקרים העומדים בקריטריון זה. כיוון שזו קבוצה קטנה, טרחנו ובדקנו גם את שלושת המקרים האחרים, ולהפתעתנו גילינו כי רק במקרה אחד מתוך ארבעה מאשרת "העדות האישית" את דברי המומחה (וזאת לגבי מקום לידת ר' יעקב עמדין, מס' 58 ברשימה).

לעומת זאת, כפי שנראה מיד, לגבי מקום לידת הב"ח (מס' 16 ברשימה) ולגבי מקום לידת ר' יום טוב ליפמן הלר (מס' 17 ברשימה), התברר כי להד"ס: אין קשר בין "העדויות האישיות" לבין מסקנת המומחה!

- לגבי הב"ח (מס' 16 ברשימה) כותב המומחה כי האסמכתא לכך שנולד בלובלין היא "עפ"י עדותו בשו"ת הב"ח הישנות סימן קנ"ח".

ראה מקור זה בתצלומים מס' 25-26. הדגשתי בקו את השורות הרלוונטיות בתשובה זו.

כל מה שכתב הב"ח הוא :

"ומעיד אני עלי שאדוני אבי ומורי קנה לי ההפטר בדמים יקרים במועד אחרון של פסח בהיותי קטן וקראתי בעצמי בספר מוספין בבית הכנסת של הגאון מהר"ש לוריא וכמדומה לי שהרב ז"ל היה אז בבית הכנסת ולא מיחה בדבר."

אפשר להסיק מכאן כי במקרה המתואר, בהיות הב"ח קטן (פחות מגיל בר מצווה) היה בלובלין (מקומו של מהר"ש לוריא).

אבל לגבי השאלה היכן נולד הב"ח – אין כאן שום ידיעה על כך.

לכן, אין בעדות אישית זאת שום אסמכתא לקביעת המומחה.

- לגבי מקום לידת ר' יום טוב ליפמן הלר (מס' 17 ברשימה), כותב המומחה כי האסמכתא למקום לידתו בוולרשטיין היא: "עפ"י עדותו בהקדמתו למעדני יו"ט ולחם חמודות."

ראה מקור זה בתצלום 27.

הדגשתי בסוגרים את הפיסקה הרלוונטית בהקדמה (זו הפיסקה הראשונה). כל מה שכתב ר' יום טוב הוא :

"אמר יום טוב בן לא"א האלוף המרומם כהר"ר נתן לוי העלר זלה"ה אשר נתבקש בישיבה של מעלה בן איש ח"י שנים והיה רב פעלים לפי שניו, יודע ספר לפי עניניו, כאשר מצאתי בכתביו אשר בצקלוניו, אך לא ראיתי את פניו, כי אחרי מות קדושת גופו נולדתי ימים לא כביר, וכאב גדלני אביר הגביר, מורי ורבי, אדוני אבי זקני האלוף המרומם שמו נודע, בישראל וביהודה, מוהר"ר משה וואלערשטיין לוי העלר זלה"ה."

כל שניתן ללמוד ממקור זה הוא, כי ר' יום טוב גדל אצל זקנו (אבי אביו). היכן קרה כל זאת, והיכן נולד – אין כאן שום ידיעה על כך.

לכן, אין בעדות אישית זאת שום אסמכתא לקביעת המומחה.

אגב, בחפשונו דוגמאות של אסמכתות מסוג "עדות אישית" בעבודת מומחה I, בדקנו גם את המקרה הבא, מתוך מחשבה שאולי הוא כלול בקריטריון זה :

- לגבי מקום לידת ר' חיים שבתי (מס' 47 ברשימה) כתב המומחה :
 "< לידה : שאלוניקי".
 והאסמכתא :
 "עפ"י המבוא לקונטרס העגונות, שאלוניקי ת"א".

התברר, כי בעוד שקונטרס העגונות נכתב על ידי ר' חיים, הרי המבוא לא נכתב על ידי ידו, ולכן אין כאן "עדות אישית" (ואומנם המומחה לא טען זאת). יחד עם זאת, התברר שוב כי להד"ס : בניגוד לדברי המומחה, לא כתוב במקור זה כי ר' חיים נולד בשאלוניקי. צילמנו את העמודים הפותחים של מקור זה, והם מוצגים כתצלומים 28-31.

ד. המומחה לא ניסח שום קריטריון ברור מתי מקרה יוגדר כספק, ופעל בצורה הנראית שרירותית ובחוסר עקביות בולט. על כך נייחד את הפרק הבא.

פרק ג : ספק המוטל ספק

מומחה I לא ניסח שום קריטריון ברור מתי מקרה יוגדר כספק. במקום זאת הוא כותב בסעיף ד' מן "הקריטריונים" :

"במקומות שונים לא יכולנו להחליט או לבסס את הקביעה ואז כתבתי סימני שאלה והוספתי את המילה כנראה."

זו אמירה סתמית וריקה מתוכן, ואין בה משום כלל אופרטיבי המבחין בין מצבים שונים (סיבות שונות להיווצרות הספק) והקובע סדרי עדיפויות של המקורות. חוסר הגדרת כלל של ממש, אפשר למומחה להגדיר נתונים כספקות, בצורה חופשית וללא בקרה. כפי שנראה להלן, המומחה נהג בחוסר עקביות בולט, והחלטותיו בעניין הספקות הן בלתי הגיוניות ויש מהן המביאות לידי גיחוך.

דוגמאות:

1ד. למשל, דוגמא ב1 לעיל, בה קבע המומחה כי יש ספק במקום לידת הראב"ד, וזאת בניגוד לעדות מהימנה שצוטטה במקור עליו הסתמך. ראה שם, כי היתה סתירה גלויה בדברי המקור הלא מקצועי אותו בחר המומחה, והוא אף הבחין בה. אולם, למרבית ההפתעה, תחת הקביעה המתבקשת כי המקור חסר ערך, המומחה קבע כי יש ספק בנתון המבוקש!

2ד. מצד אחד סימן המומחה הרבה מקומות כספק, והיינו יכולים לחשוב שהוא "מחמיר" בעניין ספק. אבל מצד שני, אנו מוצאים שכמה פעמים הוא מציין כוודאיים מקומות שדווקא נחשבים כמסופקים, ואפילו אינו מציין שיש המסתפקים בכך. משמע שהוא "מקל" בעניין ספק!

מצד אחד, הוא ציין כ- 15 מקומות כמסופקים, נגד קביעת M, H ו-F (או חלקם). ראה פירוט בטבלה ב' לעיל. מצד שני, למשל, כל הנתונים הנוגדים בדוגמאות א1 – א5 לעיל, לא עוררו בו אפילו ספק.

3ד. המומחה הגדיל לעשות, כאשר העמיד בספק גדול (שני סימני שאלה) את קביעת מקום הולדתו של הבעש"ט (מס' 24 ברשימה) באקופ, ומקום פטירתו במזיבז'. עובדות אלו מפורסמות בישראל, ומקובלות גם על M, H ו-F. המומחה אינו מציב מקור נגדי אך טוען כי המקורות הם "בעיקר אגדיים!" האומנם? הנה למשל מקור ביקורתי מאד, אשר המומחה עצמו השתמש בו לגבי ר' אברהם המלאך (מס' 37 ברשימה, ראה לעיל בפרק א'): "תולדות החסידות" של ש' דובנוב. שם, בעמ' 51 כתוב לגבי פטירת הבעש"ט: "הוא העתיק מושבו הקבוע מן העיר הגליציאית טלוסטי לעיר מידזיבז שבפודוליה ובה נשאר עד יום מותו".

4ד. לגבי מקום פטירת הרמב"ם, הוא קובע "לא ידוע" מבלי להסתמך על מקור כלשהו! אבל, ידוע ומקובל בישראל כי הרמב"ם נפטר בפוסטאט (קהיר העתיקה). [ראה למשל, ב"צ דינור, ישראל בגולה, כרך שני ספר רביעי, עמ' 123 (בשם היוחסין)]. המעניין הוא, שבמאמר של א"ח פריימן [ש"שלת היחס של משפחת הרמב"ם", אלמה א (תרצ"ו)] אותו מביא המומחה עצמו כאסמכתא למס' 42, מצוטט מסמך שבו כתוב כי הרמב"ם נפטר במצרים. (ראה תצלום מס' 32). במקורות במאמר זה (וכן במקורות אחרים) השם "מצרים" מציין את קהיר.

בקשר לכך יש להצביע על הקוריוז הבא. המומחה ציין עבור ר' דוד הנגיד (מס' 42 ברשימה) את מקום הלידה והפטירה ב"מצרים". הוא שכח כנראה כי במקור הנ"ל מציין השם "מצרים" את קהיר, ולא את ארץ מצרים. כך הושמט מקום לידת ופטירת ר' דוד מרשימת המקומות. [ואין לומר כי המומחה אכן התכוון בהזכירו את "מצרים" דווקא ל"קהיר", כי דבר זה היה עליו לפרט בפירוט כדי שיהיה מובן למזמיני העבודה. כפי שאומנם עשה עבור מס' 46, כאשר קבע את מקום הפטירה ב"קהיר מצרים".]

5ד. במקרים כמו אלה שהובאו בפרק א' (לגבי ר' מאיר ב"ר ברוך, ולגבי ר' יהוסף הנגיד), החליט המומחה על פי קטע בטקסט שאין בו דיון מפורש בנתון המבוקש – כי המידע לגבי נתון זה הוא בגדר ספק. כבר הערנו על כך שם, כי אין שום הגיון בשיקול זה.

אם המקור המצוטט היה המקור היחיד בעולם הדין בנתון המבוקש, ואם אכן אי אפשר להכריע מדברי המקור המצוטט לגבי המידע הנדרש – אזי היה בסיס לוגי להסיק כי המידע מוטל בספק.

אבל, המצב לא היה כזה בשום מקרה שנבדק על ידינו: המקור המצוטט לא היה יחיד, ויש מקורות אחרים המתייחסים במפורש לנתון המבוקש. יתרה מזאת, עיון בקטע המדובר ו/או בקטעים אחרים במקור המצוטט אכן מאפשרים להכריע לגבי המידע המבוקש. (עיינין בשתי הדוגמאות הנ"ל בפרק א').

במקרים אלה היתה דרכו של המומחה להצטמצם בסקירת קטע מסוים בלבד מתוך מקור, מבלי להביט ימינה או שמאלה, ולהתעלם הן מכל מה שלא נאמר במפורש בטקסט והן מכל מקור אחר – אך דרכו היתה לגמרי אחרת במקרים אחרים.

למשל, בסעיף ג' בפרק הקודם, הראיתי כיצד ניסה המומחה להסיק מתשובת הב"ח על מקום הולדתו בלובלין. הנתון היחיד העולה ממקור זה הוא שהב"ח, בהיותו קטן, עלה למפטיר בבית הכנסת של המהרש"ל. את הנתון החסר – היכן היה בית כנסת זה – הוא למד כנראה ממקור אחר (הוא לא טרח לציין מקור כזה).

גם הטיפול שלו בקביעת מקום הולדתו של המהר"ל (מס' 12 ברשימה) עומד בניגוד משווע לטיפולו בקביעת מקום לידתו של ר' יהוסף הנגיד. במקרה האחרון הוא הסיק שמקום הלידה מוטל בספק, בהתעלמו (כפי שצינתי בפרק א') מכך שלפי המקור שלו עצמו, אביו של ר' יהוסף גר בקביעות בגרנדה בזמן שר' יהוסף נולד! לעומת זאת, במקרה של המהר"ל, הוא הסתמך על המידע המעורפל הבא, כדי לקבוע **בוודאות** את מקום לידתו של המהר"ל בפוזנא.

המומחה מסתמך במקרה זה על שו"ת מהרש"ל סימן י"ב (הוא ציין בטעות כאסמכתא את סימן י"א). ראה תצלום מס' 33 (המידע המבוקש הוא בקטע המסומן).

במקור זה לא נזכר השם פוזנא. כל שניתן ללמוד ממקור זה הוא, כי אביו של המהר"ל, ר' בצלאל ב"ר חיים היה בעירו של ר' יצחק קלוייבר (זקנו של המהרש"ל), וכי האחרון היה קרוב משפחה (דרך זוגתו) לאבי אמו של ר' בצלאל, וכי "מאוד היה מקרבם אליו".

לכן, קודם כל, היה על המומחה ללמוד ממקור אחר כי ר' יצחק קלוייבר חי בפוזנא. הוא עשה זאת כנראה, למרות שלא ציין את המקור למידע זה. כמובן, גם אם הגיע המומחה למידע כזה, עדיין אינו יכול להכריע כי המהר"ל נולד בפוזנא וזאת מן הסיבה הפשוטה: המקור שלו אינו מציין באיזו תקופה היה ר' בצלאל (אבי המהר"ל) בפוזנא: לפני לידת המהר"ל, בעת הלידה או שמא דווקא לאחריה?

ד. ספק מסוג אחר עלול להתעורר כאשר יש סתירה בין מקורות. כאן על המומחה לפעול לפי כללים ברורים כדי להחליט בעקביות מה הם המקורות העדיפים ומתי המצב שקול. אולם, המומחה לא פעל כך.

דוגמא:

- לגבי מהרש"א (מס' 34 ברשימה) כותב המומחה:
"?? לידה: אין ידיעה."

האסמכתא שלו:

"עפ"י ר' מרגליות, תולדות אדם, לעמברג תרע"ב עמ' י"ט".

ואכן, ר' מרגליות כותב: "מקום וזמן לידתו לא נדע אל נכון". ובהערה מוסיף מרגליות: "גרץ כותב שנולד בפויזן שט"ו, ובמזכרת גדולי אוסטרהא מביא שנולד בקראקא שנת שכ"ה, ואני לא אדע מאין המקור גם לדברי שניהם".

ראה מקור זה בתצלום מס' 34.

אבל, הרב ר' מרגליות לא היה היסטוריון, וספרו "תולדות אדם" מתרכז בטיפול בחידושי המהרש"א (ראה "פתח דבר" בתצלום הנ"ל), ואילו לתולדותיו הקציב רק מעט מקום (וכנראה רק מעט זמן).

ובענייננו: מרגליות מציין רק את העובדה הפשוטה כי לא נכנס לברר את המחלוקת באשר לנתוני הלידה של המהרש"א. הוא אינו אומר שאין מקורות לדעות שהזכיר, אלא שהוא אינו מכיר אותם: "ואני לא אדע".

מוזר הדבר, שהמומחה מסתמך על אמירה כזו לקבוע שמקום הלידה "אינו ידוע". ואינו סומך על שני מקורות עליהם הוא סומך במקרים אחרים. הוא מתעלם מדעת "מזכרת לגדולי אוסטריה", עליו הוא סומך לגבי מקום פטירת המהרש"א. כמו כן הוא מתעלם מדעת ש"א הורודצקי, לקורות הרבנות, וורשה 1914 (מהד' ב') עמ' 183 [עליו הסתמך במס' 26], הקובע אף הוא, כי מהרש"א נולד בקראקא.

דוגמא נוספת:

לפי דברי המומחה, ישנה עדיפות לחוקרים שסקרו תולדות החכמים בקהילה מסויימת. הבה ונראה כיצד נהג במקרה הבא:

- המומחה כתב לגבי מקום הלידה של ר' יהונתן אייבשיץ (מס' 13 ברשימה):
 "לידה, פינשטוב [צ"ל פינטשוב] או קראקא פולין".

האסמכתא שלו היא:

"עפ"י י' דוקקעס, או"ה למושב, קראקא תרס"ג, עמ' 29."

אבל, מקור זה מציין כי ר' יהונתן נולד בקראקא ללא הבאת סימוכין, ומציין "ולדעת יאסט ור"ח דעמביצער נולד בפינטשוב".

ראה תצלום מס' 35.

והנה, מומחה I סמך על ר"ח דמביצער, שסקר את תולדות החכמים בקראקא, בנוגע לששה אישים: מס' 6, 8, 14, 21, 34 ו-52 ברשימה.

גם משפחת ר' יהונתן מוצאה מקראקא, ור"ח דמביצער סקר את תולדותיה. בתוך "כלילת יופי" ח"א, קי"ז ע"א ואילך, מתאר דמביצער את תולדות אבי ר' יהונתן, הלוא הוא ר' נתן נטע אשר היה "מילידי ומגידולי פה ק"ק קראקא" "והתחתן עמו הגאון המפורסם מו"ה אריה ליב צונץ שהיה אז אב"ד ור"מ בק"ק פינטשוב, ולקח אותו לביתו ונתן לו את בתו לאשה והיא ילדה לו שם שלושה בנים גדולים, בנו הראשון נולד לו בשנת ת"ן לפ"ק והוא הגאון המפורסם מו"ה יהונתן ז"ל וכו'". (ראה תצלומים מס' 36-37).

בניגוד לקריטריון שלו, וללא כל הסבר, לא העדיף מומחה I את התיאור המפורט של המומחה שלו לענייני קראקא, על דברי י' דוקקעס הנאמרים סתמית (וללא הסבר) כי ר' יהונתן נולד בקראקא.

לסיכום:

בסדרה ארוכה של החלטות שגויות וקביעות בלתי מבוססות יצר מומחה I רשימה של מקומות השונה באופן משמעותי מן הרשימה המבוקשת. השגיאות שנחשפו הן כה ברורות וכה רבות, והצל המוטל על אמינות יתר הנתונים כה כבד, עד שאין ערך לרשימה שנוצרה בדרך זו, ואין היא יכולה להוות את הרשימה שהיתה מיועדת לניסוי הרפליקציה.

חלק ב'

רשימה R : הערות על ביצוע שלב II

מבוא :

תפקידו של המומחה בשלב II הוגדר בכתב המינוי של הוועדה (מובא במלואו בנספח ד') :

"...אנו מבקשים את חוות דעתך לגבי כנויי הקהילות במקומות הנקובים ברשימה. אנו מבקשים שלכל מקום תכתוב את שם הקהילה היהודית שם. אנו מעוניינים באותו שם שהיה נהוג בפי היהודים בתקופה המצוינת כפי שהוא כתוב בתעודות עבריות (ראה דוגמה בראש ערך "בון" בכרך ז', עמ' 856 באנציקלופדיה העברית). אם קיימים כמה שמות, בחר את המובהק שבהם. אם השמות שקולים בחשיבותם קח את כולם ובלבד שלא תיקח יותר משלושה שמות לאותו מקום (בתקופה המצוינת)."

אנא נסח את הכללים לפיהם פעלת, ופרט כיצד יישמת אותם בכל מקרה ומקרה, ואת המקורות עליהם הסתמכת."

כך היה המומחה אמור לבצע את שלב II בהכנת הרפליקציה, שלב המקביל לשלב II בהכנת הנתונים עבור הניסוי של גאנו (ראה במבוא למסמך).

לשם כך נתמנה על ידי נציגי הוועדה מומחה II. הוא הגיש את נתוניו בשני עמודים מודפסים (ראה נספח ה'). כפי שנכתב בידי נציג הוועדה על גבי הדו"ח של מומחה II (ראה תצלום בנספח ה') :

"החומר בשני עמודים האלה הוגש לצוות מומחים – אירופה, אסיה-אפריקה, פולין – לקביעת הכינויים ותעתיקיהם המופיעים בתעודות העיקריות. חלוקת העבודה בין מומחה II לבין צוות III איננה חד-משמעית. התעתיק הסופי נקבע לפי הכינויים של צוות III ולפי הכללים המופיעים ב-3, 6-7 [הערה שלנו - אלה כללים באלגוריתם של התעתיק המובא בחלק ג' לקמן]."

למינוי צוות III לא היה בסיס בפרוטוקול. נציגי הוועדה לא נתנו הסבר מדוע הוצרך מינוי זה, ומדוע ראו צורך לחרוג מן הפרוטוקול.

בפרק א' נטפל בתוצאות עבודת מומחה II, ובפרק ב' נעמוד על עבודת צוות III.

פרק א' : עבודת מומחה II

תקלות רבות אירעו בעבודת מומחה II, כפי שיתואר להלן. הבחנו בין תקלות בעלות אופי כללי, לבין תקלות נקודתיות.

א. תקלות עיקריות :

המומחה לא ביצע את המבוקש כפי שנדרש ממנו בכתב המינוי. הסיבה העיקרית לכך היא, כנראה, העובדה שמומחה II לא ראה מעולם את כתב המינוי :

1. נציגי הוועדה בחרו שלא לתת למומחה את כתב המינוי, אלא למנותו בעל פה.
2. נציגי הוועדה שינו במתכוון מן הנוסח בכתב המינוי, כאשר לא ציינו שהשם המבוקש צריך להיות קשור לתקופה מסוימת.
3. לא ידוע כמה שינויים נוספים שאינם מכוונים נעשו במינוי שבע"פ. על כל פנים, מעבודת המומחה ברור כי :
 - א. לא ידע שעליו לציין שמות קהילות וחשב שעליו לציין שמות מקומות [לכן ציין, למשל, את השם "מורביה" שהוא שם ארץ ולא שם קהילה].
 - ב. לא ידע כי עליו לבחור עד שלושה שמות ולא יותר. [ב-18 מקומות הוא נתן יותר מ-3 שמות]
 - ג. לא ידע שעליו לנסח כללים ולפרט כיצד יישם אותם. [ולכן לא עשה זאת].
 - ד. לא ידע שעליו לציין אסמכתות. [ולכן לא עשה זאת].

התוצאה :

- בגלל 2, 3א' ו-3ב', נתקבלה רשימת נתונים השונים במקרים רבים מאלה המבוקשים.
- בגלל 3ג' ו-3ד', העבודה לא נעשתה בדיסציפלינה המכתיבה דיוק ואחריות והמאפשרת ביקורת.

ב. טעויות מקומיות:

- מלבד התקלות העיקריות הנ"ל, היו כמה טעויות מקומיות.
1. המומחה השמיט את הנתונים עבור "שפייר", "איזמיר" ו"פירארה".
2. נציג הוועדה שלח לו בטעות את השם "שצ'עריץ" במקום השם "שצ'עריץ", והמומחה העתיק זאת כך.
3. נציג הוועדה לא שלח למומחה את המקומות "ריגיו" ו"טבריה", וממילא המומחה לא נקב בנתונים עבורם.

פרק ב': עבודת צוות III

כפי שצוין במבוא לחלק זה, עצם מינויו של צוות III נעשה ללא בסיס בפרוטוקול. מלבד זאת אירעו תקלות חמורות נוספות בהם נדון לקמן.

א. נציגי הוועדה לא ניסחו מכתב מדויק ואף אינם זוכרים כעת מה בדיוק בקשו מצוות III. נציגי הוועדה נוטים לחשוב כי בקשו מצוות III לבחור אחד מן התעתיקים ברשימת מומחה II עבור כל אחד מן המקומות. הם הזכירו כי אכן צוות III בחר כמעט תמיד רק תעתיק אחד.

1. אם אכן זאת היתה בקשת נציגי הוועדה מצוות III, הרי זו סטייה מפורשת מן הפרוטוקול, בו נאמרה ההנחיה הבאה:

"אם קיימים כמה שמות, בחר את המובהק שבהם. אם השמות שקולים בחשיבותם קח את כולם ובלבד שלא תיקח יותר משלושה שמות לאותו מקום (בתקופה המצוינת)".

מטרת הנחיה זו היתה להתחשב במגוון של צורות השמות כל זמן שהם החשובים ביותר. נציגי הוועדה בחרו משום מה לתת הנחיה מנוגדת המובילה לרשימה מצומצמת מאד של נתונים.

2. למעשה, מבדיקת נתוני צוות III (ראה להלן, סעיף ב') עולה כי במקרים רבים הנתונים לא נלקחו מרשימת מומחה II.

המקרים הם:

1. "לונדריש" עבור מס' 3.
2. "שפייר" עבור מס' 11.
3. "רמרוג" עבור מס' 22.
4. "קרטבא" עבור מס' 29.
5. "גרמיזא" עבור מס' 41.
6. "לונדריש" עבור מס' 43.
7. "טבריה" עבור מס' 44.
8. "איזמיר" עבור מס' 45.
9. "גרמיזא" עבור מס' 48.
10. "גרנטה" עבור מס' 51.
11. "גלוגאו" עבור מס' 59.
12. "פירארה" עבור מס' 64.

סך הכל היו 12 מקרים נאלה.

ב. את הנתונים סיפק צוות III בעל פה. התיעוד היחיד של נתוני צוות III הוא רישום ידני של נציג הוועדה על גבי דפי הדו"ח של מומחה I (ראה תצלום בנספח ב').

לפי דברי נציג הוועדה (ראה תצלום בנספח ה'): "התעתיק הסופי נקבע לפי הכינויים של צוות III ולפי הכללים המופיעים ב-3, 6, 7-3"

אבל, השוואה בין שמות המקומות ברשימה הסופית, תוך הבאה בחשבון של כללי האיות 3-6 ו-7, מגלה כי במקרים רבים מה שנציג הוועדה רשם על גבי דפי מומחה I אינו תואם את המופיע ברשימה הסופית (הנמצאת בנספח ז'). שים לב כי הושמטו שם במקור כמה אישים, כך שהמספור בדרך כלל מפגר אחרי זה של דו"ח מומחה I).

המקרים הם:

1. עבור מס' 9 נרשם בידי נציג הוועדה מקום הלידה "סלא", ואילו ברשימה הסופית מופיע "סאלי" ו"סלי".
2. עבור מס' 13 נרשם בידי נציג הוועדה מקום הפטירה "אלטונא, המבורג", ואילו ברשימה הסופית מופיע "אלטונא".
3. עבור מס' 22 נרשם בידי נציג הוועדה מקום הלידה "רמרוג", ואילו ברשימה הסופית אין שם זה מופיע.
4. עבור מס' 23 נרשם בידי נציג הוועדה מקום הלידה "קלעה חמאד", ואילו ברשימה הסופית מופיע "קלעת חמאד".
5. עבור מס' 23 נרשם בידי נציג הוועדה מקום הפטירה "אלסיאנה", ואילו ברשימה הסופית מופיע "אליסאנה".
6. עבור מס' 47 נרשם מקום הלידה "שאלוניקי", ואילו ברשימה הסופית מופיע "סלוניקי".
7. עבור מס' 47 נרשם מקום הפטירה "שאלוניקי", ואילו ברשימה הסופית מופיע "סלוניקי".
8. עבור מס' 49 נרשם מקום הלידה "שדלוביץ", ואילו ברשימה הסופית מופיע "שידלוביץ".
9. עבור מס' 50 נרשם מקום הלידה "אלמדיא", ואילו ברשימה הסופית מופיע "אלמדיא".
10. עבור מס' 51 נרשם מקום הפטירה "גרנדה, גרנטה", ואילו ברשימה הסופית מופיע רק "גרנדה".
11. עבור מס' 54 נרשם כמקום הפטירה "פרנקבורט" ואילו ברשימה הסופית מופיע "פרנקפורט".
12. עבור מס' 65 נרשם מקום הפטירה "שאלוניקי" ו"סלוניקי", ואילו ברשימה הסופית מופיע רק "סלוניקי".

סך הכל ישנם 12 מקרים כאלה.

לסיכום:

גם בשלב זה הצטברו תקלות וטעויות רבות אשר גרמו לכך, שהנתונים שנאספו היו שונים מאלה שנדרשו לפי הפרוטוקול. יש לשים לב, כי הטעויות בשלב זה **נוספו** על אלו שנעשו בשלב I, וכך התרחקו הנתונים עוד ועוד מן הרשימה המבוקשת לפי הפרוטוקול.

חלק ג'

רשימה R: הערות על ביצוע שלב III

לפי הפרוטוקול המקורי, היה שלב III (הוא שלב האיות) אמור להיות מבוצע בידי מומחה. אולם, בעקבות שינויים שנקבעו על ידי הוועדה בפרוטוקול ביום 8 בנובמבר 01 (למניינם), ניתן הביצוע בידי נציגי הוועדה. הוא היה אמור להיעשות על בסיס אלגוריתם שהוזמן בידי הוועדה אצל חבר הוועדה פרופ' א. ריפס, ואשר צורתו הסופית נקבעה בידי הוועדה ביום 26 בנובמבר 01 (למניינם). האלגוריתם מובא בנספח ו'.

ידיעת ההיגוי הנכון של שמות הקהילות מהווה **תנאי** לביצוע האיות על פי האלגוריתם. כדי לקבוע את ההיגוי הנכון, נכתב בהצעתו המקורית של ריפס כך:

"כדי לאיית בכתב דקדוקי צריך לדעת את ההיגוי הנכון של המלים. על כן צריך לבקש מן המומחה שנתן את השמות בשלב האחרון שיספק את המידע על ההיגוי הנכון של השמות.

הצעה: אפשר לעשות זאת בצורה פשוטה ע"י כך שהמומחה הנ"ל ינקד את כל השמות שנתן מבלי לשנות את האיות שלהם. איות יו"ד נחה הנשמעת בהיגוי תסומן בשווא כדי לציין שהיא נשמעת בהיגוי".

אבל לא כך נעשו הדברים, וההחלטות על ההיגוי נעשו בידי נציג הוועדה. כתוצאה מכך היו כמה וכמה החלטות בלתי משכנעות ואף שגויות כפי שנפרט להלן. מבין המקרים הרבים בהם ידיעת ההיגוי הנכון אינה טריוויאלית ומצריכה מומחה, נתמקד רק באותם מקרים בהם החלטת נציג הוועדה נראית שגויה או חסרה, כפי שיבואר בדוגמאות הבאות (המספור כאן הוא לפי הרשימה הסופית – נספח ז'):

1. לגבי מס' 3, "ויניציא". (נציג הוועדה כתב בטעות "וינוציא" בגירסה הסופית הרשמית של רשימה R, אך תיקן זאת ל"ויניציא" לאחר שהערנו כי נפלו טעויות כתיב ברשימה). האיות תלוי בהיגוי: האיות שקבע נציג הוועדה הוא נכון לפי האלגוריתם אם ורק אם הוא "והנו" שניהם מבוטאים בחיריק, או ששני היו"דים הראשונים נשמעים במבטא (ראה סעיף 3(a), תת סעיפים 1, 4, 5, 61- באלגוריתם). לכן, הקביעה נראית שגויה.
2. לגבי מס' 5, "מיץ". כמו במקרה הקודם, קביעה זו נכונה אם ורק אם המ"ם מבוטא בחיריק, או שהיו"ד נשמע במבטא. לכן, יתכן שקביעה זו שגויה, ו"מיץ" הוא הנכון. יתכן גם, ששניהם נכונים, ואז צריך להשתמש בשתי הצורות לפי סעיף 3(b).
3. לגבי מס' 10, "שפייר". כמו במקרה הקודם, קביעה זו נכונה אם ורק אם היו"ד הראשון מבוטא בחיריק, או שהיו"ד השני נשמע במבטא, לכן הקביעה נראית שגויה.
4. לגבי מס' 10, "ריגנשבורג". כנ"ל לגבי קביעת היו"ד.
5. לגבי מס' 18, "מונטפלייה". כנ"ל לגבי קביעת היו"ד השניה.
6. לגבי מס' 29, "טרויש". כאן המקור היה "טרוייש". קביעת האיות נכונה אם ורק אם היו"ד הראשון אינו מבוטא בחיריק, או שהיו"ד השני אינו נשמע במבטא.
7. לגבי מס' 35, "וירונא". דומה למקרה 2 לגבי קביעת היו"ד.
8. לגבי מס' 38, "גרמיזא". כאן המקור היה "גרמיזא". קביעת האיות נכונה אם ורק אם היו"ד הראשון אינו מבוטא בחיריק, או שהיו"ד השני אינו נשמע במבטא.
9. לגבי מס' 38, "ורמשא". כאן המקור היה "וורמשא". הוא "ו" בחולם. לכן האיות הנכון "וורמשא" (ראה סעיף 3(a), תת סעיף 9 באלגוריתם).
10. לגבי מס' 39, "ויניציא". ראה לעיל מס' 1.
11. לגבי מס' 39, "לונדריש". דומה למקרה 2 לגבי קביעת היו"ד.
12. לגבי מס' 44, "גרמיזא". ראה לעיל מס' 8.
13. לגבי מס' 45, "שידלוביץ". במקור: "שדלוביץ". קביעה זו נכונה אם ורק אם השי"ן מבוטא בחיריק, או שהיו"ד נשמע במבטא. לכן, הקביעה נראית שגויה.
14. לגבי מס' 46, "אלמדיא". במקור: "אלמדיא". קביעת האיות נכונה אם ורק אם היו"ד הראשון אינו מבוטא בחיריק, או שהיו"ד השני אינו נשמע במבטא.

15. לגבי מס' 57, "בראד". זו צורה באידיש. כאן ההיגוי הוא "ברוד", וכך האיות הנכון.
16. לגבי מס' 58, "ויניציא". ראה לעיל מס' 1.
17. לגבי מס' 59, "פירארא". דומה למקרה 2 לגבי קביעת היו"ד.
18. לגבי מס' 59, "מודינא". דומה למקרה 2 לגבי קביעת היו"ד.

מלבד מקרים אלה, היו טעויות נוספות ביישום האלגוריתם :

1. לגבי מס' 20, נוסף ל"פרנקפורט" צריך להיות "פראנקפורט" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך י"א עמ' 291, 584).
2. לגבי מס' 20, נוסף ל"אופיבך" (נרשם בטעות "אופיבק") צריך להיות "אופיבאך" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך ח' עמ' 270).
3. לגבי מס' 22, נוסף ל"אליסאנא" צריך להיות "אליסנא" (לפי תת סעיף 3 (d)).
4. עבור מס' 25, "פאדובה" לא נכתב עם אל"ף בסוף.
5. לגבי מס' 31, נוסף ל"אוסטרהא" צריך להיות "אוסטראהא" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך ב' עמ' 644).
6. עבור מס' 35, השם "סאמורה" שנרשם על גבי דו"ח מומחה I (מס' 38 שם), הועתק כאן בטעות כ"סאמארא", ולפי אלגוריתם הוכן עבורו גם "ווריאנט" : "סמרא".
7. לגבי מס' 36, נוסף ל"קרלין", צריך להיות "קארלין" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך א' עמ' 597).
8. לגבי מס' 43, נוסף ל"סלוניקיי", צריך להיות "סאלוניקיי" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך ח' עמ' 398).
9. לגבי מס' 56, נוסף ל"אמשטרדם", צריך להיות "אמסטרדאם" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך ד' עמ' 111).
10. לגבי מס' 56, נוסף ל"מנטובא", צריך להיות "מאנטובא" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך ב' עמ' 718).
11. לגבי מס' 60, נוסף ל"זמושץ", צריך להיות "זאמושץ" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך ד' עמ' 521).
12. לגבי מס' 60, נוסף ל"סלוניקיי", צריך להיות "סאלוניקיי" (לפי תת סעיפים 3 (d) ו- (e). אסמכתא : ב- H כרך ח' עמ' 398).

בשלב זה אירעו גם ארבע תקלות מתמיהות :

1. הושמט אחד מן האישים מן הרשימה. המדובר בר' אברהם ב"ר יצחק (מס' 35 בדפי הדו"ח של מומחה I).
2. עבור מס' 20, נרשם גם מקום הקבורה "פרנקפורט" שאינו מקום הפטירה.
3. עבור מס' 35, נרשם מקום הקבורה "וירונא" במקום מקום הפטירה.
4. עבור מס' 59, נרשם מקום הקבורה "מודינא" במקום מקום הפטירה.

על שגיאות רבות אלה נוספו גם טעויות בהדפסה :

1. מס' 3, "וינוציא" במקום "ויניציא".
2. מס' 20, "אופיבק" במקום "אופיבך".
3. מס' 36, מקום פטירה "קרליו" במקום "קרלין".

לסיכום :

גם בשלב זה נוספו תקלות וטעויות רבות לאלו מן השלבים הקודמים. נמצא כי אי אפשר לטעון כי הרשימה הסופית R מהווה את הרשימה שתוכננה לשמש בניסוי הרפליקציה לניסוי של גאנז.

[illegible]

בדיקה זו צריכה להיערך במקום שבו נמצא האדם. אם האדם נמצא במקום אחר, יש להעביר אותו למקום הנכון. (הערות: 1. האדם צריך להיות נקי. 2. האדם צריך להיות בריא. 3. האדם צריך להיות מוכן.)

(1) 31-10 1/10 (2) 31-10 1/10

Chairperson: tel: 972-2-6586867
Executive Secretary: 972-2-6585982

fax: 972-2-5660432
972-2-5630702

e-mail: chair@math.huji.ac.il קיור:
office@math.huji.ac.il מזכיר:

רשימת האישים שנשלחה למומחה I:

רשימת השמות: (מספרי העמודים כבאנציקלופדיה מרגליות, והם כלולים רק לצורך עזרה ביהוי)

1. ר' אברהם בר' דוד מפושקירא, ע' 32.
2. ר' אברהם בר' משה בן מימון (ר' אברהם מימוני), ע' 71.
3. ר' אברהם אבן-עזרא (ראב"ע), ע' 83.
4. ר' אליהו (בר' אשר הלוי) בחור אשכנזי, ע' 141.
5. ר' אליהו (בר' שלמה זלמן) מוילנא (הגר"א), ע' 151.
6. ר' גרשון (בר' יצחק) אשכנזי (אול"ף), ע' 315.
7. ר' דוד (בר' שלמה) גאנז (אחא), ע' 355.
8. ר' דוד (בר' שמואל) הלוי, ע' 390.
9. ר' חיים (בר' משה) אבן עסר, ע' 524.
10. ר' יהודה בר' אשר (בן הרא"ש), ע' 608.
11. ר' יהודה (בר' שמואל) החסיד, ע' 627.
12. ר' יהודה ליווא בר' בצלאל מכוונת מהרל מפרג, ע' 661.
13. ר' יהונתן (בר' נתן נטע) אייבשיץ, ע' 690.
14. ר' יהושע השיל (בר' יעקב) מקרקא, ע' 704.
15. ר' יהושע פלק (בר' אלכסנדר) כץ, ע' 710.
16. ר' יואל (בר' שמואל יפה) סירקיס, ע' 716.
17. ר' יום טוב ליפמן (בר' נתן הלוי) הדר, ע' 727.
18. רבנו יונה (בר' אברהם) גירונדי, ע' 736.
19. רבנו יוסף (בר' אפרים) קארו, ע' 799.
20. ר' יחזקאל (בר' יהודה הלוי) לנדא, ע' 826.
21. ר' יעקב יהושע (בר' צבי הירש) פלק, ע' 863.
22. רבנו יעקב (בר' מאיר) תם (ר"ת), ע' 888.
23. ר' יצחק (בר' יעקב הכהן) אלפסי, ע' 904.
24. ר' ישראל (בר' אליעזר) בעל שם טוב (בעש"ט), ע' 981.
25. ר' מאיר (בר' ברוך) מרוסנבורג (מהר"ם מרוסנבורג), ע' 1022.
26. ר' מרדכי (בר' אברהם) יפה, ע' 1067.
27. ר' משה (בר' ישראל) איסרלש (הרמ"א), ע' 1071.
28. ר' משה חיים (בר' יעקב חי) לוצאטו (רמח"ל), ע' 1089.
29. ר' משה בר' מימון (הרמב"ם), ע' 1109.
30. ר' צבי (בר' יעקב) אשכנזי, ע' 1215.
31. ר' שבתי (בר' מאיר) הכהן (הש"ך), ע' 1241.
32. ר' שלמה יצחקי (רש"י), ע' 1279.
33. ר' שלמה (בר' יחיאל) לוריא (מהרש"ל), ע' 1294.
34. ר' שמואל אליעזר (בר' יהודה הלוי) אידל'ס (מהרש"א), ע' 1320.
35. ר' אברהם בר' יצחק, אב בית דין מנרבונא (ראב"י), ע' 61.
36. ר' אברהם (בר' דוד) יצחקי, ע' 63.
37. ר' אברהם המלאך, ע' 68.
38. ר' אברהם (בר' יעקב) סבע, ע' 81.
39. ר' אהרן (הגדול) מקרלין, ע' 123.
40. ר' אליעזר אשכנזי (בר' אליה הרופא), ע' 181.
41. ר' דוד (בר' אברהם) אופנהיים (רד"א), ע' 346.
42. ר' דוד (בר' אברהם) הנגיד נכד הרמב"ם, ע' 402.
43. ר' דוד (בר' פנחס) ניסו, ע' 404.
44. ר' חיים אבואלעפיה, ע' 486.
45. ר' חיים (בר' ישראל) בבנשט, ע' 493.
46. ר' חיים כפוזי, ע' 518.
47. ר' חיים שבתי (מהרש"ש), ע' 535.
48. ר' יאיר חיים (בר' משה שמשון) בכרך, ע' 579.
49. ר' יהודה חסיד סג"ל, ע' 631.
50. ר' יהודה (בר' יצחק) עייאש, ע' 677.
51. ר' יהוסף (בר' שמואל) הנגיד, ע' 699.
52. ר' יהושע בר' יוסף מקרקא, ע' 707.
53. ר' יוסף (בר' משה) מטרני (מהרי"ם), ע' 770.
54. ר' יוסף (בר' מאיר) תאומים, ע' 824.
55. ר' יעקב (בר' משה) בירב, ע' 855.
56. ר' ישראל (בר' יעקב) שמואל חאגיז, ע' 859.
57. ר' יעקב (בר' משה) הלוי מולין (מהרי"ל), ע' 872.
58. ר' יעקב (בר' צבי) עמדין, ע' 875.
59. ר' יצחק (הלוי) הורוביץ, ע' 918.
60. ר' מנחם מנדל (בר' אברהם) קרוכמל, ע' 1058.
61. ר' משה (בר' מרדכי) זכות, ע' 1037.
62. ר' משה (בר' שמעון) מרגלית, ע' 1124.
63. ר' עזריה (בר' אפרים) פיגו, ע' 1199.
64. ר' עמנואל חי (בר' אברהם) דיקי, ע' 1200.
65. ר' שלום שרעבי (הרש"ש), ע' 1254.
66. ר' שלמה בר' משה מחלמא, ע' 1302.

(לא עבר הגהה!)

נספח ב'

הדו"ח של מומחה I. הכיתוב בכתב יד הן תוספות של נציג הוועדה (למעט מקרה אחד: מקום הפטירה במס' 20 אשר נוסף בידי המומחה).

בי"ה אדר ראשון תש"ס

הקריטריונים לרישום:

להלן נציין את הקריטריונים שלנו לרישום מקומות הלידה והפטירה של החכמים.

א - במקום שכתבתי "כל המקורות", כוונתי לומר שזוהי מסקנת מקורות שונים הנראים שאינם תלויים זה בזה, ששכנעו אותי.

ב - באסמכתאות בדקתי בעיקר סוג מיוחד של מקורות. אותם מחקרים וספרים שמלאכתם העיקרית היא ברישום מדויקד ככל האפשר של מקומות לידה ופטירה וזמנם וחיבוריהם של חכמים שונים, תופעה שרווחת בעיקר בפולין בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. כדוגמת: ש"ד ויסובוים, לקורות היחודים בלובלין תר"ס. לובלין (למשל מס' 15). ח"ד פרידברג, לוחות זיכרון העיר בראקא (כ"ד) וגדוליה, "פפד"מ תרס"ד (למשל מס' 16), ועוד הרבה, כך גם חיבורים המסמכים פזורות אחרות כמו מצרים, איטליה, צפון אפריקה ספרד ועוד, כמצוין פעמים רבות. השתדלתי לבחור באותם חוקרים המדקדקים בפרטיהם הקטנים, ולבחון היטב את מקורותיהם ונתונייהם.

ג - במידת האפשר השתדלתי למצוא נדוניות אישיות בתוככי הספרים שחיבר חכם פלוני, ואז אין לך אסמכתא טובה הימנה (למשל מס' 33).

ד - במקומות שונים לא יכולנו להחליט או לבסס את הקביעה ואז כתבתי סימני שאלה והוספתי את המילה כנראה.

ה - וכמובן מאילוי: נלקחו ונבחנו נתונים מחיבורים ומחקרים שנתיחדו לחכם פלוני שהרי בהם משקיע החוקר את מיטב מאמציו.

לכל זה צרפתי רישומים ואיווים משלי שצברתי במרוצת הזמן.

אני מקווה שקריטריוניי אלו מתקבלים על דעתכם ותוצאותיהם משרתים את הענין שכלפיו נדרשתי.

בגרכה

רשימת השמות.

- הנחיה: סימן ? מורה על ספק.
סימן ✓ מורה על וודאות. (במידת היכולת והאפשרות).
1. ר' אברהם ב"ר דוד, בעל ההשגות.
? לידה, כנראה נרבונו פרובנס.
רבינו
שם. פטירה, קרקסונא פרובנס.
קארקסונה
2. ר' אברהם בן הרמב"ם.
✓ לידה, פוסטאט קהיר.
פוסטאט
ראה גם במקורות במס' 42.
שם. פטירה, שם.
פוסטאט
3. ר' אברהם אבן עזרא.
לידה, טודילה ספרד.
טודילה [טודילה] אגילא
? פטירה, לונדון אנגליה.
לונדון
4. ר' אליהו בחור.
לידה, ניושטאט גרמניה.
ניושטאט
✓ פטירה, ויניציא איטליה.
ויניציא
5. ר' אליהו הגר"א.
לידה, וילנא.
וילנא
✓ פטירה, וילנא.
וילנא
6. ר' גרשון אשכנזי.
לידה, קראקא פולין.
קראקא
✓ פטירה, מיץ צרפת.
מיץ
7. ר' דוד גאנו.
לידה, ליפשוטאט ווסטפאליה, גרמניה.
ליפשוטאט
- עפ"י י' ברגמן, "הראב"ד בעל ההשגות",
תלפיות ד (תש"י), עמ' 827. (אך בעמ'
826, הוא רושם את פושקירא כעיר הולדתו).
- עפ"י S.D. Abrham Maimonides, and his
Pietist Circle, in Jewish Medieval and
Renaissance studies, Cambridge Mass.
pp 148 - 149.
- עפ"י י' לוי, אברהם אבן עזרא, ת"א
תש"ל עמ' 13.
- שם, עמ' 42.
- במבוא לפקסימיליה של מסורת המסורת,
באזל רצ"ט.
- כל המקורות.
- כל המקורות.
- עפ"י כלילת יופי לר"ח דעמביצר,
ניו-יורק תש"ד, ח"ב צב ע"ב.
- שם.
- עפ"י א' נהר, דוד גאנו (1541 - 1613), וזמנו,
ירושלים תשמ"ב, עמ' 27. מ' ברויאר במבוא
ל"צמח דוד", ירושלים תשמ"ג, עמ' א'.

נהר, שם עמ' 42. ברויאר שם.

✓ פטירה, פראג.

פראג

8. ר' דוד הלוי סגל, בעל הט"ז.

✓ לידה, לנדמיר פולין.

פראג

✓ פטירה, לבוב פולין.

פראג

כלילת יופי (לעיל מס' 6), ח"א, נח ע"א.

שם.

9. ר' חיים בן עטר. (אור החיים הקדוש).

✓ לידה, סלא מרוקו.

פראג

✓ פטירה, ירושלים.

ירושלים

עפ"י א' טויטו, רבנו חיים בן עטר ופרושו
לתורה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 3.

שם, עמ' 4.

10. ר' יהודה בן הרא"ש.

✓ לידה, גרמניה בוודאט, אבל לא

ידוע שם העיר.

עפ"י א"ח פריימן, הרא"ש, ירושלים תשמ"ו,
עמ' קעא.

שם, עמ' קפא.

✓ פטירה, טולדו ספרד.

פראג, פראג

11. ר' יהודה החסיד (בעל ספר חסידים).

✓ לידה, שפייר גרמניה.

שפייר

✓ פטירה, ריגנבורג גרמניה.

ריגנבורג

עפ"י א' עפשטיין, "ר' שמואל החסיד", הגורן
ד (תרס"ג), עמ' 83-84.

שם.

12. ר' יהודה ליווא - המהר"ל מפראג.

✓ לידה, פוזנא פולין.

פוזנא

✓ פטירה, פראג.

פראג

עפ"י שו"ת מהרש"ל סי' יא

כל המקורות, כולל מצבתו.

13. ר' יהונתן אייבשיץ.

? לידה, פינשטוב או קראקא פולין.

עפ"י י' דוקקעס, או"ה למושב, קראקא
תרס"ג, עמ' 29.

שם, עמ' 46-47.

✓ פטירה, אלטונה-המבורג, גרמניה.

אלטונה, המבורג

14. ר' יהושע העשיל מקראקא.

✓ לידה, לובלין פולין.

לובלין

✓ פטירה, קראקא פולין.

קראקא

עפ"י כלילת יופי (לעיל: מס' 6), ח"א
לט ע"א.

שם.

15. ר' יהושע פלק כ"ץ, בעל הסמ"ע.

✓ לידה, לובלין פולין.

לובלין

✓ פטירה, לבוב.

לבוב

עפ"י ש"ב ניסענבוים, לקורות היהודים
בלובלין, לובלין תר"ס, בחלק חוצות קריה.

שם.

16. ר' יואל סירקיש - בעל הב"ח.
✓ לידה, לובלין פולין.
לא בלין
✓ פטירה, קראקא.
קראקא
17. ר' יו"ט ליפמן העליר, בעל התוס' יו"ט.
✓ לידה, וולרשטיין ביירן, גרמניה.
וולרשטיין
✓ פטירה, קראקא פולין.
קראקא
18. ר' יונה גירונדי - בעל: שערי תשובה".
✓ לידה, מונטפלייה פרובנס, צרפת.
מונטפלייה
שם.
✓ פטירה, טולידו ספרד.
טולידו ספרד
19. ר' יוסף קארו, מחבר השו"ע..
✓ לידה, טוליטולא ספרד.
טוליטולא
✓ פטירה, צפת.
צפת
20. ר' יחזקאל לנדא, בעל הנודע ביהודה.
✓ לידה, אפטא פולין.
אפטא
- פטירה לא ידוע.
21. ר' יהושע פלק - בעל ה"פני יהושע".
✓ לידה, קראקא.
קראקא
✓ פטירה, נפטר באופיבאק ונקבר
בפרנקפורט דמיין גרמניה.
פרנקפורט דמיין, אופיבאק
22. ר' יעקב תם.
✓ לידה, רמרו צרפת.
רמרו, כמראע
? פטירה, טרויש.
טרויש, טרויש
- עפ"י עדותו בשו"ת הב"ח הישנותסי' קנח.
ח"ד פרידברג, לוחות זכרון העיר קראקא(כך!) וגדוליה, פפד"מ תרפ"ד, עמ' 11.
- עפ"י עדותו בהקדמתו למעדני יו"ט ולחם חמודות.
לוחות זכרון (לעיל מס' 16), עמ' 12-13, כולל תיאור מצבתו.
- עפ"י י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ת"א תשי"ט, עמ' 148.
- עפ"י ר' יוסף קארו (עורך: י' רפאל), ירושלים תשכ"ט, עמ' יט.
כל המקורות (כולל מצבתו).
- עפ"י ר"צ הורוויץ, לתולדות הקהילות בפולין, ירושלים תשל"ח, עמ' 14. ש' וינער, "לתולדות הרב יחזקאל לנדא", חורב ח (תשי"ד), עמ' 148.
כל המקורות.
- עפ"י כלילת יופי (לעיל מס' 6), עמ' קט, ש' בובר, אנשי שם (העיר לבוב), ד"צ ירושלים תשכ"ח, עמ' רנד.
כלילת יופי עמ' קיג.
- עפ"י א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 114.
שם, עמ' 66.

עפ"י ד"ר ח"י ש"א, תולדות היהודים בבלון
אפריקה, א, עמ' 79.

שם.

23. ר' יצחק אלפסי - הר"ף.
לידה, קלעה חמאד, צפון אפריקה.

קלעה חמאד

פטירה, אלסיאנה.

אלסיאנה

24. ר' ישראל, הבעל שם טוב.

?? לידה, אקופ, רוסיה הלבנה.

מקורות שונים בעיקר אגדתיים.

- כנ"ל -

?? פטירה, מעזיבוז פולין.

25. ר' מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם מרוטנבורג).

עפ"י בעלי התוספות (לעיל מס' 22),
ב, עמ' 522.

? לידה, כנראה וורמזא גרמניה.

שם, עמ' 545.

? פטירה, כנראה בבית הסוהר
בוואסרבורג גרמניה.

26. ר' מרדכי יפה בעל הלבושים.

? לידה, בוהמיה כנראה בפראג.

עפ"י ש"א - הורודצקי, לקורות הרבנות,
ורשה 1914, עמ' 145.

עפ"י ציון מצבתו בלקורות היהודים בלובלין
(לעיל: מס' 15), עמ' 27. תולדות היהודים
בפולין (לעיל: מס' 20), עמ' 456.

פטירה, פוזנא פולין.

פוזנא

27. ר' משה איסרליש - הרמ"א.

עפ"י לוחות זכרון (לעיל: מס' 16), עמ' 2-3,

שם, כולל תיאור מצבה..

לידה, קראקא פולין.

קראקא

פטירה, קראקא.

קראקא

28. ר' משה חיים לוצאטו - הרמח"ל.

כל המקורות.

לידה, פאדובה.

פאדובה

כל המקורות.

פטירה, עכו.

עכו

29. ר' משה בן מימון - הרמב"ם.

כל המקורות.

לידה, קורדובה ספרד.

קורדובה, (קורדובה)

? פטירה, לא ידוע.

(הקבר בטבריה נוצר בעקבות אגדה מאוחרת).

30. ר' צבי אשכנזי - בעל ה"חכם צבי".

עפ"י אוה למושב(לעיל: מס' 13), עמ' 12.

לידה, מדינת מערין.

אנשי שם (לעיל: מס' 21), עמ' 190.

פטירה, לבוב פולין.

לבוב

31. ר' שבתי כהן בעל הש"ך.
 ✓ לידה, וילנא
 ✱ כל המקורות.
 ✱ כל המקורות.
 ✓ פטירה, הלישוויא מורביה.
 ג.ל.ל.ל.
32. ר' שלמה יצחקי - רש"י.
 ? לידה, כנראה טרויש, או במקום
 אחר בצרפת הצפונית.
 ✓ פטירה, טרויש.
 ✱ טרויש, טרויש.
33. ר' שלמה לוריא - מהרש"ל.
 ✓ לידה, פוזנא.
 ✱ פטירה, לובלין.
 ✱ שמואל אידל"ש - המהרש"א.
 ?? לידה, אין ידיעה.
34. ר' אברהם ב"ר יצחק, בעל האשכול.
 ? לידה, נרבוניה פרובנס.
 ✓ פטירה, אוסטרהא פולין.
 ✱ נרבוניה.
35. ר' אברהם ב"ר דוד יצחקי.
 ✓ לידה, ירושלים.
 ✱ פטירה, ירושלים.
 ✱ ירושלים.
36. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
37. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
38. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
39. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
40. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
41. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
42. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
43. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
44. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
45. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
46. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
47. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
48. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
49. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.
50. ר' אברהם המלאך.
 ? לידה, מזריטש.
 ✱ פטירה, פאסטוב קיוב.
 ✱ פאסטוב קיוב.

38. ר' אברהם סבע, בעל צרור המור.
 ✓ לידה, סאמורה קסטיליה, ספרד.
 סאמורה

שם, עמ' עמ' 24.
 ✓ פטירה, בספינה, ונקבר בוירונא
 איטליה.
 וירא

עפ"י ז' רבינוביץ, החסידות הליטאית,
 ירושלים תשכ"א, עמ' 10-11.
 שם, עמ' 22 הע' 49 (כולל תיאור מצבה).
 39. ר' אהרן הגדול מקרלין.
 ✓ לידה, קרלין ליטא.
 קארלין
 ✓ פטירה, קרלין.
 קארלין

40. ר' אליעזר אשכנזי בעל מעשי ד'.
 ? לידה, לא ידוע.

עפ"י כל המקורות.
 ✓ פטירה, קראקא.
 קראקא

י"ז כהנא, ניקולסבורג, בתוך: ערים ואמהות
 בישראל, ד, תש"י, עמ' 268.
 שם, עמ' 271.
 41. ר' דוד אופנהיים.
 ✓ לידה, וורמיישא, גרמניה.
 וורמיישא, ארמייא
 ✓ פטירה, פראג.
 פראג

עפ"י י' סמברי, דברי יוסף מהד' נויבאור,
 עמ' 133-134. א"ח פריימן, "שלשלת היחס
 של משפחת הרמב"ם", אלמה א (תרצ"ו),
 עמ' 20.
 42. ר' דוד הנגיד, נכד הרמב"ם.
 ✓ לידה, מצרים.

שם.
 ✓ פטירה, מצרים.

כל המקורות.
 כל המקורות.
 43. ר' דוד ניטו. בעל הכוזרי חלק שני.
 ✓ לידה, וינציא.
 וינציא
 ✓ פטירה, לונדון.
 לונדון

כל המקורות. (ספר חברון תש"ל).
 עפ"י מצבות טבריה.
 44. ר' חיים אבואלפיה.
 ✓ לידה, חברון.
 חברון
 ✓ פטירה, טבריה.
 טבריה

45. ר' חיים בנבנישתי בעל הכנסת הגדולה.
 במבוא לשר"ת בעי חיי שאלוניקי
 תקמ"ב.
 כל המקורות.
- ★ לידה, קושטא.
 קושטא
- ★ פטירה, אומיר.
 [אומיר] איזאיר
46. ר' חיים בפוסק.
 לידה, אלגיר.
 תלפין
- ✓ פטירה, קהיר מצרים.
 פאסטאל
- עפ"י המבוא של ר"ע הלל ל"באור
 החיים", ירושלים תשמ"ט, עמ' 7.
- עפ"י ר"א בן שמעון, טוב מצרים,
 ירושלים תרס"ח, טז ע"ב.
47. ר' חיים שבת.
 לידה, שאלוניקי. ✓
 טאלוניקי
- ✓ פטירה, שאלוניקי. ✓
 טאלוניקי
- עפ"י המבוא לקונטרס העגונות,
 שאלוניקי ת"א.
- עפ"י עדות תלמידו ר' דוד קונפורטי
 ב"קורא הדורות" בערכו.
48. ר' יאיר חיים בכרך בעל החות יאיר.
 לידה, לייפניק גרמניה. ✓
 [לייפניק] איזאיר
- ✓ פטירה, וורמייזא גרמניה. ✓
 וואלא, גראייזא
49. ר' יהודה החסיד (חורבת ר"י החסיד).
 לידה, שדלוביץ פולין. ✓
 שדלוביץ
- ✓ פטירה, ירושלים. ✓
 ירושלים
50. ר' יהודה עייאש.
 לידה, אלמדיא אלגיר. ✓
 אלמדיא
- ✓ פטירה, ירושלים. ✓
 ירושלים
- י' פרומקין, תולדות חכמי ירושלים בערכו.
 שם.
51. ר' יהוסף הנגיד.
 לידה, כנראה גרנדה.
 פטירה, גרנדה. ✓
- י' לוי, שמואל הנגיד, ת"א תשל"ג, עמ' 64.
 שם, עמ' 69.
- אין צד, אין צד

52. ר' יהושע ב"ר יוסף, בעל "מגיני שלמה".
 עפ"י כלילת יופי (לעיל: מס' 6), ח"ב, א עא. ☒ ★
לידה, וילנא ליטה.
 (א/א)
 עפ"י לוחות זכרון (לעיל: מס' 16), עמ' 7. ☒ ★
פטירה, קראקא פולין.

קראקא

53. ר' יוסף מטראני.
 כל המקורות. ☒ ★
לידה, צפת.
 חפ"ז
 כל המקורות. ☒ ★
פטירה, קושטא.
 קושטא

54. ר' יוסף תאומים בעל הפרי מגדים.
 ר"ב ישר, "לתולדות משפחת בעל פרי ☒ ★
 המגדים", סורא א (תשי"ד), עמ' 434.
 שם.
לידה, שצערין לבוב.
 [צערין] 38 י"ן
פטירה, פרנקפורט דאודר. ☒ ★
 פרנקמארט צאצור

55. ר' יעקב בירב.
 כל המקורות. ☒ ★
לידה, מקדה קסטיליה, ספרד.
 מקצ"ה
 כל המקורות. ☒ ★
פטירה, צפת.
 צפת

56. ר' יעקב חאגיז.
 עפ"י מ' בניהו, "לתולדות בתי המדרש ☒ ★
 בירושלים במאה ה-י"ז". 21 HUCA
 (1948), עמ' ב. (ר"מ טולידנו בנר המערב,
 עמ' קו, שיער שנולד בירושלים).
 שם.
לידה, פאס מרוקו.
 פאס
פטירה, ירושלים. ☒ ★

57. ר' יעקב ב"ר מה מולין - המהרי"ל.
 עפ"י י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים ☒ ★
 תשמ"ט, עמ' 86.
 שם, עמ' 224.
לידה, כנראה נירנברג.
פטירה, מגנצא גרמניה.

58. ר' יעקב עמדין.
 עפ"י עדותו באוטוביוגרפיה שלו, מגילת ☒ ★
 ספר, עמ' 18.
 א/א/ה
 עפ"י י' דוקקע, "כמי אה"ו, המבורג תרס"ה, ☒ ★
 עמ' 63.
לידה, אלטונא המבורג.
 אלטאנה

59. ר' יצחק הלוי הורוויץ.
 לידה, גלוגא שלזיה. ✓
 * ~~אזאן~~
- פטירה, אלטונא המבורג. ✓
 * אלטאני (א)
60. ר' מנחם מנדל קרוכמל.
 לידה, קראקא פולין. ✓
 * קראקא
- פטירה, ניקולסבורג. ✓
 * ניקלשבורג
61. ר' משה זכות.
 לידה, אמשטרדם. ✓
 * אמסטרכ
- פטירה, מנטובה. ✓
 * מנטובה
62. ר' משה מרגלית - "פני משה" לירושלמי.
 לידה, קידאן ליטא. ✓
 * קידאן
- פטירה, ברודי גליציה. ✓
 * ברודי, ברזאק
63. ר' עזריה פיגו.
 לידה, וינצ'א. ✓
 * וינצ'א
- פטירה, רוחגו איטליה. ✓
 * רוחגו
64. ר' עמנואל חי ריקן.
 לידה, פירארה איטליה. ✓
 * פירארה
- פטירה, נרצח ליד ריג'ו ונקבר במודינה. כל המקורות. ✓
 * נרצח
65. ר' שלום שבזי.
 לידה, שבז או תעז. ??
 * ~~שבז~~
- ?? פטירה, מוזע או תעז.
 * ~~מוזע~~
66. ר' שלמה מחלמא.
 לידה, זאמושץ פולין. ✓
 * זאמושץ
- פטירה, שאלוניקי. ✓
 * שאלוניקי
- עפ"י י"ל שפירא, משפחות עתיקות בישראל,
 ת"א תשמ"ד, עמ' 202 (מקורותיו אמינים).
 עפ"י אר"ה למושב (לעיל: מס' 13), עמ' 57.
 עפ"י י"ז כהנא, ניקולסבורג (לעיל: מס' 41),
 עמ' 265.
 כהנא שם, עמ' 267.
 כל המקורות.
 כל המקורות.
 עפ"י ע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות
 התלמוד, ירושלים תשל"ג, עמ' 529.
 מלמד שם, (עפ"י פנקס החברה קדישא).
 כל המקורות.
 כל המקורות.
 כל המקורות.
 עפ"י י' רצהבי, ר' שלום שבזי ושירתו,
 ספרונות ס"י ט (תשכ"ה), עמ' קלו.
 שם, הערה 12.
 עפ"י א' בריק, "ר' שלמה חעלמא", "בעל
 מרכבת המשנה", סיני סא (תשכ"ז), עמ' 100.
 הנ"ל, "מצבות ר' שלמה חעלמא ואשתו",
 סיני סז (תש"ל).

נספח ג'

כאן נביא תצלומים הנלווים לדוגמאות המפורטות בפרק א'.

קע

פרק יג

הוציא לאור על-פי כתב-יד מינכן³⁰⁷ (לונדון תר"ס), אינן של בעל הטורים³⁰⁸.

פרק יד

ר' יהודה בן הרא"ש¹

חיו

ר' יהודה בן הרא"ש סיפר: "בהיות אמי מורתי הרה ממני אמרו לה בחלום שתלד בן [רביעין], ואם היתה רוצה שיהיה חכם או עשיר, והשיבה שהיתה רוצה שיהיה חכם"². ביום שני בשבת, ט' באב ה"ל (28 ביולי 1270)³, יום האבל על חורבן בית-המקדש, לעת ערב, בקלן⁴, יצא יהודה בן הרא"ש לאויר העולם. טרם מלאו לו שלושה ירחים, והתינוק חלה במחלת עינים אשר ממנה סבל כל חייו. כאשר היה בן שלוש, גיסתה אשה אחת את

1 את שמו קיבל על שם אחד מאבות אבותיו; משום כך עולים ייחוסו אבותיו שעל גבי מצבתו (אבני זכרון, מס' 5) רק עד לאותו יהודה שהוא אביו של ר' אליקים. המלים "איש חיל" שר' יהודה בן הרא"ש מוסיף לשמו בחתימתו (בית תלמוד, תרמ"ה, עמ' 375), ואשר שכטר לא ידע מה משמעותו (שם, הערה 28), הן ראשי תיבות א"ר ח'מים ש'נות ח'יים י'וסיפו ל'ו, המתיחסות לאביו הרא"ש, שאז עוד היה בחיים. על לשון ברכה זו ראה י' פריימן, לקט יושר, ברלין תרס"ג, הקדמה, עמ' XXII הערה עג. השווה גם שו"ת ר' יצחק ב"ר עמנואל די לאטיש, עמ' מה; הירשפלד, Descriptive Catal., עמ' 115; רבינוביץ, קטלוג מרצבכר, כ"י 56; ZfhB, 1905, עמ' 181.

2 צוואת ר' יהודה, עמ' 342.
3 שנת הלידה עולה מתוך צוואת ר' יהודה, עמ' 372: "ואני כבן ט"ו שנה באתי לטוליסלה בר"ח אייר שנת מ"ה". ציון יום ההולדת על גבי מצבת ר' יהודה משובש (אבני זכרון, שם); ראה התיקונים אשר שד"ל מציע שם, עמ' 8 הערה א, ושל קאסל בהקדמתו לזכרון יהודה, עמ' 2, בהערה. הפתרון הנכון הוא של שכטר בבית תלמוד, עמ' 341, שעל פיו יש לקרוא במקום "יום ששי" — "יום שלישי", הווה אומר שמדובר באור ליום שלישי בשבת. השווה גם, II, Winter und Wünsche, Die jüdische Literatur, עמ' 436, הערה 1, בניגוד לתאריך אצל גרץ.

4 ראה לעיל עמ' כא, לפיו התגורר הרא"ש בקלן משנת 1266 לערך עד 1281.

307 כ"י עברי 146, שם צורף אל כתב-יד של טור יו"ד (ולא או"ח, כפי שכותב המהדיר).

308 טעמים מספר מדברים נגד הקביעה שהוא מחברו: (א) מבחינה הלכית יש לטעון שאין חפיפה בין מה שכתוב בהלכות ארץ-ישראל והטורים. עמ' טו סי' יב עומד בסתירה גלויה לנאמר בטור חו"מ (ראה שם הערה מד); שינוי בולט לעומת הטור מצוי בעמ' ז סי' ג, ד, ובעמ' יב סי' ב (ראה הערה יד ולג). ועוד יש להדגיש שבהלכות א"י לא מצינו אפילו איזכור אחד לרא"ש, אף-על-פי שישנן הודמנויות לכך (השווה למשל עמ' יב סי' ג, הערה לה). (ב) מבחינה ספרותית יש לציין שגם ההתחלה, עמ' ד"ה, וכן עמ' יא, ציון שנת השמיטה תתקס"ד (1204), לקוחים מספר התרומה לר' ברוך ממגנצא. במקום השני יש משקל מיוחד, שכן בטורים נוקב ר' יעקב בן הרא"ש את שנת השמיטה פ"ח על-פי זמנו שלו! לפי כל הסימנים עניינו כאן בקיצור מתוך חיבור אחר. כך למשל פותח עמ' יא סי' ב ועמ' יד סי' ד במלים: "וכיוון שהוכתתי" או "והשתא דאוכתנא", אף-על-פי ששם לא הוכח דבר! צוגין, שטיינשניידר והלברשטם משערים שהמדובר בקיצור מתוך ספר התרומה (ראה שטיינשניידר, קטלוג מינכן, מס' 146, ודברי המהדיר מעבר לשער). אם כן, יש לערוך השוואה בין הלכות ארץ-ישראל לבין קיצור ספר התרומה, כ"י מיכל 698.

תולדות היהודים בספרד הנצרית

בימי הבית השני. דברים אלה ורבים כיוצא בהם נאמרו כנגד פולמוס הדברים מצד הנוצרים שגבר בזמנו. יותר מכל הקודמים חיזק הרמב"ן את אמונת המשיח המסורתית, שכן דחה את הפירוש הפוליטי-הראציונאליסטי הקיצוני של הרמב"ם והתרחק מן הפירוש הספיריטואלי הקיצוני של הנוצרים, וחזר אל פשטם של דברי האגדה העממית. המשיח יחזיר את הטבע, שנתקלקל בגלל חטאו של האדם הראשון, לזיוו ולזהרו הקדמון, ועל-ידי יעברו המות ויצר הרע מן העולם, אבל אין לו למשיח טבע אלהי, ובזמן הזה הוא עומד בגן-עדן בביתו של אדם הראשון קודם שחטא ויש שהוא גולה וסובל על חטאת עמו, ולעתים הוא נראה ברומא ויעמוד שם עד שיחריבה⁵³. נבואות משיחיות הן חלק בלתי-נפרד של ספר הזהר. יש ביניהן קטעים אֶסְכָּאטוֹלוגִיִּים הבנויים על מדרשים מאוחרים, רמזים למסע־הצלֵב האחרונים, לנפילתם של ארמוני רומא, בדומה לנבואות שרווחו אז בין הנוצרים, וגם פרטי חשבונות הקץ שבמספר זה מזדהים עם אלה שהיו נפוצים אז בין הנוצרים. יש כאן פרשה שלמה הצריכה עוד ביאור, הן מן הצד הנגלה, הן מן הצד הנסתר. בעיקר מורגשת גם בבעיה זו הריאקציה נגד הרעיון המשיחי בנוסח המשכילים. המקובלים האמינו בשינוי העתיד להתחולל בקרוב בכל סדרי העולם הטבעי והרוחני גם יחד. הם חזרו וקשרו את הרעיון המשיחי בחזון הקץ, באֶסְכָּאטוֹלוגִיָּה, ותוך כדי כך חיזקו את האמונה העממית בנסים כפשוטם וכמשמעם.

מגמות הריפורמה המוסרית-החברתית

ר' יונה גירונדי

מגע קרוב יותר היה קיים בין בעלי-הסיגוף העיוניים והמיסטיים ובין מגמותיהם של אנשי-המעשה, שקמו לסתום את פרצות החיים החברתיים. אחד מראשי המדברים במלחמת הדת נגד ההשכלה הוא ר' יונה גירונדי, שבילה את שנות חייו האחרונים בטולידו (עד מותו, בשנת 1263). הוא כתב ספרי מוסר מעשיים (ספר שערי תשובה וספר היראה), שהיהדות הספרדית לא ידעה עד אז כמותם. ר' יונה הכיר את החסידות האשכנזית, אבל תורת המוסר שלו דבקה בעיקר במסורת האגדית הרגילה. בכל-זאת מצויים גם בספריו אלה רמזים גלויים והצעות לתיקון ליקויי החברה המיוחדים לספרד. הוא בא להוכיח את המזלזלים במצוות של גטילת ידים, סוכה, תפילין ומוזוזה והמקילים באיסור גבינה של גויים ובישוליהם וההולכים לדון בערכאותיהם והעוברים על האיסור של השחתת הזקן. הוא מזהיר את בני עמו, שלא יעלימו את יהדותם מפני הגויים ושלא יחניפו להם או יתפעלו ממידותיהם. הוא מותח ביקורת על מנהגי השחיתות המינית הרווחים בספרד, עומד על דעתו שלא הותרו פילגשים בלא כתובה וקידושין, מזהיר על עונש המיחד לו פנויה לזנות ועל עונש הבא על השפחה. בין דברי תוכחתו בתחום המוסר החברתי

גמר הריקונקיסטה והמצב הפוליטי, החברתי והדתי שלאחריה

הכלכלי מענינת ביחוד האזהרה „שלא להתעולל עלילות ברשע לקחת שדה וכרם וכל אשר לרעך, גם כי נתן מכרם, והוזהרנו על מחשבת הדבר הרע הזה, שלא נסכים במחשבתנו לעשותו, שנאמר לא תחמוד, ואם יכסוף אדם שימכור לו חבירו שדה או כרם או אחד מחפציו, ולא יש את נפשו למכרו, ואם יפצור בו ברוב דברי תחנונים, יבוש להשיב פניו, אסור לפצור בו, כי זה כמו הכרח מאונס”⁵⁴. ידועים לנו מעשים כאלה. בעלי הלאטיפונדיות שבין יהודי ספרד נהגו לנשל, בדברים ובכוח, את בעלי הקרקעות הקטנים מנחלתם. בדומה להנהגת ר’ אשר בן יחיאל האשכנזי, שבא, כארבעים שנה אחרי מותו, לרשת את כסא הרבנות בטולידו, צועק ר’ יונה גירונדי: „וראוי לעשות קנאה להוכיח המסוללים בעמנו במקצת מקומות לאסור הלוחה בזיקים”⁵⁵. דרכו המיוחדת של ר’ יונה גירונדי היא לפנות אל הציבור כולו ולעורר את הלבבות לשיתוף האחריות של כל יחיד ויחיד להצלת העדה ותיקון פירצותיה. „ויתפלל בכל יום כפי צחות לשונו על כל חולי עם הקודש שיתרפאו, ועל הבריאם שלא יחלו ושיינצלו מכל נזק, ושיציל הקדוש ברוך הוא את עמו ישראל מכל גויים ומרוח רעה ומדקדוקי עניות ומכל מיני פורעניות המתרגשות ובאות בעולם, ושיתיר כל אסירי עמו, ושיתיר כל חבלי היולדות, ושישיב ליראתו כל האנוסים בידי גויים”⁵⁶. העדה כולה אחראית לתשועת נפשו של כל יחיד בתוכה. „לא תוכל להתעלם, הוזהרנו בזה שלא להתרשל בהצלת ממון חברינו בין מטלטלין בין קרקעות... וטוב ונכון מאד להיות בכל עיר ועיר מתנדבים בעם מן המשכילים להיות נכונים ומזומנים לכל דבר הצלה בהיות איש או אשה מישראל שרויים בצער”. „הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא, הוזהרנו בזה שלא נשא חטא בחטא חברינו בהמנענו מהוכיח אותם, ואם איש אחד יחטא, בהגלות נגלות חטאו כל העדה יענשו עליו, אם לא יוכיחוהו בשבט מוסרם... ולהנצל מן העונש הזה נכון הדבר לבחור אנשי אמת ולחזות מכל העם אנשי חיל לתתם ראשי השגחה על כל שוק ומגרש משכונתם, להשגיח על שכניהם ולהוכיחם על כל דבר פשע ולבער הרע”. הכיוון הדתי-הדמוקראטי בהשקפותיו בא לידי ביטוי בדבריו על הכיתות, שאין להן חלק לעולם הבא. הוא מונה עמהן את כת המחבלים כרם השם, כמו המסורות (המלשינים) ומחטאי הרבים וכת הנותנים חתיתם בארץ חיים. ענשם מחמישה פנים, „השנים מצד עצמו והשלשה מצד העם”, והשלשה פנים שהם מצד העם, „האחד כי הוא מצער את הציבור בהטלת אימתו... והשני כי כמה מכשולים באים בסיבת הטלת אימה... והשלישי כי עם הקדוש שהם עובדי השם יתברך אין להם להכנע לבשר ודם... ואינו מן הראוי להיות מורא בשר ודם עליהם אלא לשם שמים, שכתוב כי לי בני ישראל עבדים, עבדי ולא עבדים לעבדים”. כן יבואו על ענשם גם הפורשים מדרכי הציבור: „בהתאסף ראשי עם וקהילות הקדש לעבוד את השם יתברך ומסכימים הסכמות להעמיד להם מצוות הנה הם מקדישים את ה'... והאיש הפורש מדרכי הציבור הנה הוא כמקטרג על הסכמת עבודת השם וכיוצא מכלל

תולדות היהודים בספרד הנצרית

המקדשים את השם ומראה עצמו כי לא יחפוץ להיות בסודם ולהכתב בכתבם". דברים אלה נאמרו כנגד גדולי היהודים ששלטו על הציבור נגד רצונם. מחובתו של המוכיח הדתי להילחם נגדם בלא משוא־פנים. "מי שאינו מחזיק במחלוקת על המתיצבים על דרך לא טוב ומושכי העוון, הרי הוא נענש מפשעיהם לכל חטאתם ועובר בלאו שנאמר ולא תשא עליו חטא... ונאמר וירא פנחס וגו' ויקח רומח בידו, וחובה על כל ירא אף כי אהב טהור לב להעיר קנאה, כי יראה והנה יד שרים וסגנים במעל". ברור הדבר, שעצות ואזהרות אלה מכוונות לליקויי החברה היהודית בספרד, והצעותיו לביעור העבירות כבר נתקיימו מקצתן; או שלמדו מדבריו או שהוא עצמו למד מן המתוקנים שבמנהגי הקהל. בשאלות ותשובות הרשב"א נזכר מעשה בראובן ש"היה משתדל בתוך המדינה לבער עבירות וליסר העוברים והיתה לו יד בחצר המלך לבקש מאתו חותמות (פריבילגיות) על זה". קרואי העדה קמו נגדו והחרימו אותו שלא יקח חותם על כך, והרשב"א פסק שמחאתם אינה מחאה, כיון שהמוחים באו לבטל מצוה ולפרוק עול⁵⁷. הקנאי הנזכר נהג כדוגמתו של אחד מחמידי אשכנז. תורתו של ר' יונה גירונדי השפיעה, אחרי מותו, על השאיפות הדתיות-החברתיות של הדור הבא.

חמורה ביותר היתה בעיני הקנאים הפריצות המינית, שהיתה רווחת בחוגים מסוימים. גם בשטח זה ניכרת השפעתם של חסידי אשכנז, שחיוקה את ידי המתקנים בספרד. בקהילות אחדות התחילו, בדורות אלה, להודות בתקפו של חרם רבנו גרשום מאור הגולה, שלא לקחת שתי נשים, ויש בענין זה שתי תשובות מענינות בקבצי התשובות של הרשב"א. באחת מהן נשאל הרשב"א מאת אחד מחכמי קאטאלוניה (קאשטיון, כנראה Castellon de Ampurias) בענין תקנת רבינו גרשום, "אם החרים הרב זה אפילו במי שישא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה... ואם נאמר שעל הכל תיקן והחרים או נאמר שהוא לא תיקן אלא באשכנז ובצרפת, מפני צורך השעה במקומות הרב". הרשב"א השיב: "עיקר תקנתו לא ידעתי, אך מן הדומה הרב לא תיקן בכל מקום, ומעשה בא לידי מתלמיד אשכנזי שהיתה אשתו בעלת מום... ומחמת התקנה הזו יצא ממקומו ובא מונטפסלייר ושלח ושאל לי ואמרתי, שמדעתי אין הרב מתיר את זה... ומכל מקום בין תיקן בין לא תיקן, אותה תקנה לא פשטה בכל גבולותינו ואף לא בגבולות פרובינצה הסמוכים לצרפת לא שמענו שפשטה. ומעשים במקומנו בתלמידי חכמים ואנשי מעשה שנשאו אשה על נשיהם ואחרים רבים, ולא חשש שום אדם בדבר זה מעולם". אבל במשך חייו הארוכים שינה הרשב"א את דעתו. לימים דן על מעשה שהיה בראובן, שנשא אשה בת טובים וילדה לו בת ואחר כך תקפו יצרו וקנה שפחה ונתעברה ממנו שלא בקידושין, וקודם שילדה גיירה ואחר שילדה לא פירש ממנה" וכו', ובעט באשתו ושנאה על לא חמס בכפיה" וכו', ושאלו, אם חייבין הקהל למחות בידו ולגרש את האמה, "ואם נהגו באחת מן המקומות שלכם לגדור ולעשות תקנות על כיוצא בזה שלא ישא שום אשה

גמר הריקונקיסטה והמצב הפוליטי, החברתי והדתי שלאחריה

אחרת על אשתו". הרשב"א ענה, שהאיש עשה דבר מכוער. "ואשר אמרת, אם יש תקנה בינותינו על כיוצא בזה ושלא ישא איש אשה אחרת על אשתו, חס ושלום לא פרץ שום אדם כיוצא בזה בינותינו ואפילו קל שבקלים להתעולל ביד רמה עם השפחה ולגיירה ולישא... וכבר משגים קדמוניות החריים הגאון רבנו גרשם מאור עיני גולה ז"ל כל מי שישא אשה על אשתו... ושנים שלשה היו בארצות האלו שנשא אשה על אשה ראשונה מחמת שלא היו להם תולדות מן הראשונים ועם כל זה לא עשו אלא אחר כמה פיוסין, ועם כל זה לא ראינו באחד מהם שעלה זיווגם יפה, וקהלתכם המקודשת אשר יצא לה שם בארצות הקודש איך יתנו יד לכיוצא בזה לשלוח הבחורים בעולתה ידיהם וילמדו הרבים להקל בבנות אברהם, וראוי לקהל חסידים וחכמים ונבונים דבר כמוכם להכריחו להשיב אשתו הראשונה ולעשות סייג לדבר"⁵⁸. בדומה נשתנו דעותיהם של חכמי הדור בדין הפילגשים. הראשון שהכריז בספרד על האיסור היה ר' יונה גירונדי, שכתב בספר "שערי תשובה": "אל תחלל את בתך להזנותה וכו' פירשו חז"ל (סנהדרין ע"ו) כי בא הכתוב הזה להזהיר שלא ימסור אדם בתו פנויה לביאה שלא לשם קידושין ולא תזנה הארץ... ולא הותרו פילגשים בלא כתובה ובלא קידושין אלא למלך... ואחר היתר הפילגשים למלך גזרו רבותינו ז"ל על כלה בלא ברכה שתהא אסורה לבעלה כנדה. והנה ראית גדול עונש המייחד לו פנויה לזנות, כי נאמר על זה ולא תזנה הארץ ומלאה הארץ זמה, והבא על הפנויה פעם אחת דרך מקרה לוקה מכת מרדות מדברי סופרים, מלבד המכשלה הגדולה והרעה אשר תמצא את הבאים על הפנויה, כי היא בושה לטבול מטומאת נדתה". "והבא על השפחה דומה לחייבי מיתות בית דין בשני דרכים, כי אמרו רז"ל הבעל ארמית קנאין פוגעין בו... ומלבד אלה כי חילל הרשע הנזכר את קדש ה' אשר אהב ובעל בת אל נכר, וכל בן נכר אשר יוליד יהיה לו לפח ולמוקש ולמזכיר העון, ישא האב בעון הבן, ובה' בגד, כי בנים זרים ילד, עזר שנית יגלו שמים עונו וארץ מתקוממה לו, כי חטאו על מפלתו ישקוד, ואחריתו יהיה נתלה על העץ בקדקוד... וכן אמרו רז"ל כל הבעל את הארמית נתלה בקדקוד שנאמר (תהלים ס"ח, כ"ב) אך אלהים ימחץ ראש אויביו קדקד שער מתהלך באשמיו"⁵⁹. למעשה תמך גם הרמב"ן בשאיפות חברו החסיד. באיגרותיו לבניו, שנפוצו מהר ברבים, הזהיר על הצניעות ועל הפרישות מתענוגי העולם, ואל בנו שבקאסטיליה, שהיה "עומד לפני המלך", כתב: "כל הזונה עם בנות העמים מחלל בריתו של אברהם אבינו... ונקרא מועל באלהים... ונקרא פושע... ונקרא בוגד ותועבה ומחלל קדשי ה' אשר אהב ומשגיא ומשניא עצמו לשמים שנאמר בגדה יהודה ותועבה נעשתה בישראל ובירושלם כי חלל יהודה קדש ה' אשר אהב ובעל בת אל נכר"⁶⁰.

תשנית בחדשים לבקרים במה שכתב מהר"ם בת"ח שלו... כי כתב מנהגים מעצמו בכמה מקומות אשר לא ישרו"ו באורחותיו. כותב רש"ל ע"ד שו"ת רמ"א: "מסתפינא שלא יבאו היתומים להחזיק בעובדו של אביהם ולומר: השגת כבר כתוב בעט ברול ומי ימחקנה? כי קדש הוא" (2). ויש שהוא מוכיח וכותב: ובאלף מחללות יותר היה למר לעיין בחכמת הדקדוק, כי כתבך הם חומה. פרצת לרוב גזוכה ובגמטרי וזכר ויחיד ורבים" (3); כי אחת מן הדברים הנחוצים לת"ח הוא: לכתוב שו"ת ופס"ד אף אגרת שלומים בצחות הלשון" (4).

(1) ביאורו לשו"ת דורא, שער ה', סעיף ש' (2) יש"ש, חולין, פ"א.
(3) שו"ת רמ"א, סימן נ' (4) יש"ש, תליון, סימן פ"א.

רבי מרדכי יפה.

א.

מעת שאבד עם ישראל את ארצו ובבלי-גולה על שכמו הוא חולך וגר מגוי אל גוי ומממלכה אל ממלכה — הוא יודע ומכיר כי יסוד קיומו ונצחו הוא התורה, ולולא היא שעמדה לו כבר גבלע ונמסע בין האומות והיה כלא היה. לכן נראה כי בכל מקום שגלה ישראל שכינה עמו. הוא השתדל להחזיק מעמד בתורתו, ויסד ישיבות שמהן יצאה לו תורה. בימי חכמי התלמוד היו נהדרעא, מתא-מסחיא ומחזוא לאכסניות של תורה, בזמן הגאונים היו סורא ופומבדיתא למרכזי התלמוד, ואחרי כן נעשו צרפת ואשכנז למעוזי התורה, וכל חכמי לב העירו, כי מצרפת תצא תורה ודבר ד' מאשכנז (1). ובחצי-המאה השלישית לאף השישי נהיתה ארץ פולין לתלחלפיות שכל פה שרצה ללמוד תורה פנה אליה, עד שגם מארצות רחוקות, נהדו אליה הצמאים לדבר ד'. הגאון הנודע ר' מנשה בן ישראל שלח, למשל, את בנו יוסף, הבקי בד' לשונות, ללמוד תורה בפולין (2). בין התלמידים הבאים ממרחק ללמוד תורה בפולין נמנה גם הרב הגאון, חכם גדול עדיף מנביא, ולבו כלב אריה ולביא" (3) רבי מרדכי יפה, בעל הלבושים.

רבי מרדכי יפה נולד בעיר פראג בשנת ר"ץ לאף השישי (1680) לאביו הגאון ה"ר אברהם מביהמו, אשר הוקם לרב על כל ממלכת פולין ונודע לשם בדברי ימי היהודים בפולין. עוד בימי עלומיו חשקה נפשו בתורה, ויעזב את עיר מולדתו ויבא לפולין, ארץ המרכזיות של התורה, כדי לקחת לקח בתלמוד מפ"י הרש"ל והרמ"א, וביותר אצל זה האחרון. יתר עם התלמוד הנה ר' מרדכי מעט גם בפילוסופיה ובתכונה, וביחוד העמיק להקור בחכמת השעור והקבלה. רבו בקבלה היה הגאון רבי מתתיהו ב"ר שלמה דלוקאט, בעל המפרש שערי אורה (4). ואחרי שעסק הרבה בש"ס ופוסקים שב אל עיר מולדתו פראג. אז יצא שמו

(1) שו"ת הריב"ש, סימן שצ"ז, ועיין שו"ת הרא"ש כלל ב', סימן ב"י.
(2) נשמת חיים פ"ב, עיין קריה נאמנה, ע"פ 60 (3) הקדמת הספ"ר.
(4) הקדמת לבוש אור יקרות, שם פ"ז.

מקום מרכזי הפלאשים שנחשבו לצאצאי עשרת השבטים). הזעזוע והיאוש שאחזו ביהדות ספרד הנשארה לפליטה היו עמוקים.

אחת הדמויות המעניינות, שחייה ויצירתה קשורים לתקופה סוערת זו, היא זו של הפרשן והדרשן המקובל ר' אברהם ב"ר יעקב סבע (להלן רא"ס), שעבר לא רק את חוויית הגירוש הכללי מספרד, אלא אף עמד בחוויית גירוש שני, כמעט פרטי, מפורטוגל — וזאת פחות משש שנים לאחר הראשון.

איננו יודעים אל-נכון היכן נולד ומתו. את אביו, יעקב, הוא מתאר כ"חסיד", ומסתבר שהאב היה לפחות בעל נטייה לקבלה. מתוך פירושו למסכת אבות נראה כי שם זקנו היה יצחק, וכי גם הוא כתב פירוש על מסכת אבות. רא"ס עצמו חי בסאמורה (Zamora) לפחות בשמונת השנים שקדמו לגירוש. בעיר זו שבצפון קאסטיליה, לא הרחק מן הגבול עם פורטוגל, היתה קהילה יהודית קטנה בכמות, אך גדולה באיכות. סאמורה של סוף המאה הט"ו היתה אחד המרכזים החשובים של לימוד התורה בקאסטיליה. שם קבע את מושב ישיבתו ר' יצחק קנפנטון, שהתפרסם לא בזכות פירסומים שבכתב, אלא בזכות תלמידיו הרבים שהעמיד ובזכות שיטת הלימוד החדשנית שלו שהועמדה על אדני ניתוח פילוסופיים. שיטתו פשטה בקסטיליה, ולאחר הגירוש נשאו אותה תלמידי תלמידיו אל המזרח וישמוה במרכזי תורה כשאלוניקי וצפת. לאחר פטירתו של קנפנטון, "אחרון גאוני קאסטיליה", ככל הנראה בשנת רכ"ג, נאלצה סאמורה לחלק את תהילתה עם מרכזים אחרים, שהחשובים שבהם טולידו וגואדלחרה, שם שימשו בקודש ר' יצחק דיליאון ור' יצחק אבוהב. ר' שמואל אלנסי, אחד מגדולי תלמידיו של קנפנטון, ירש את מקום רבו, והוציא מבית מדרשו תלמידי חכמים כר' משה אלאסקר ור' יעקב אבן חביב. ידוע לנו כי גם ר' יצחק עראמה חי בסאמורה לפני שקיבל משרת רבנות ממקום. אחר. במרכז תורני זה חי רא"ס.

למרות שככל הנראה התפרנס ממשלח-יד חילוני, לא ידוע לנו בדיוק מה היה עיסוקו. לעומת-זאת, ברור כי בתחום הדתי היה דרשן. בתור שכזה, היה — לפי עדותו הוא — חשוב ומוכר דיו כדי לדבר "בקאסטיליה בקיבוץ החכמים", שהיה מן הסתם מחוץ לסאמורה. רא"ס מוסיף כי שיבחו את דרושו. לתקופה זו של חייו שייך חיבורו "צרור הכסף", חיבור בעניינים הקשורים בצדדים קבליים של ההלכה ושל טעמי המצוות. ספר זה לא הגיע לידינו. בסאמורה החל אף בכתיבת ספרו הגדול "צרור המור".

מירב המידע שהוא מוסר לנו על חייו הוא בעיקר מהתקופה שכללה את המאורעות הטראגיים של חייו — שמונה השנים האחרונות של המאה הט"ו.

רא"ס עזב את קאסטיליה עם גירוש ספרד בשנת רנ"ב, פנה מערבה אל פורטוגל, התישב בגימריש (Guimarayes) והתרכז בכתיבה. שם גמר את רוב

עליו הנאון הנדע סיה אברהם בחרא וצל, בהסכמתו לס' חידושי הגרשוני אשר חבר רבינו ז"ל, והוא הנהגות וחידושי דינים על ג' חלקי הש"ע ויעשיה:

וסתולדות

מופת הדור, שם האזהר המיוחד בלדד היקר, אדוני מורי ורבי יגאלון המסמיס ומדע כ"ן. הדיק רבינו הגדול מלך הגולה ובאז הגולה, גם ורדיס, אולד הזכמה וספה חלומה בדינה, ומעמדיס מעדקין בעלמא ביה אב"ד ור"ע עיי' פ"ה מי ר"ע כ"ה מוה"ר גרשון אשכנזי מינ' שהיה אב"ד ור"מ בקי"ק ל"ס ובקי"ק ווילנא, ובקי"ק העול ובסוף ימיו בקי"ק מינ' וסם מעומה כבוד וכו'.

דבר זה לא יכלו לנצל את הכח והאמנות על כוחם השכמות, כי מי שכלה את המדע יכלו ויעיד מאלדע דומה העולם, כמה כפיין דודד למי דייק.

אמר דוד המגביס לבסוף על גפי מרומי קרה על גרם המעלות וישנו שם המלכים בלמה ב"ה חמשה חומי מור, ובאמה ב"ה שם מדרי מעלה ואלמות, ובמספר עומדות למע וקדמו בידימו, ונשקין דוקין דומה מסויס דרבי, וכן וישב בידימו, ולכן שוקן חמשה חומס חמשה חומס על העיקר, קדמי סוד וסוד לו ולחמדי, חסיד כל מעשו מעש כ"ה, כמה גדולים מעש כ"ה, אלו נשכחה חא מורד מישלל הוא היה מחדד לס כאלטליה, וזה ועוד חמשה שיהי ב"ה דנשיק ועייל חומל חומל דדבן, ואמר במחמל מייכו חסיד קדמי אף בימי דמן ובימי השלי, כדי לעסוק בלויסחא בלחמל דדון, והוא קדמי וסם עונים אחריו, ואלד יענו כן יסרון וכן יכרי, מרבה ישינה מרבה חממה ויהי מחמדי עם חלמדיו בסקידה יסירה, מחמדי וחלל יואר מכדי מרומי, וידד לעומק הלכה עם מי רש"י והוספוס בלמוד כב"ו ויכולתו והוספוס ספסל ספרי ומלחמל וכלל הסופקים קדמי ובחמלי ויהי קולג' אל השערה שער העליון ושער הגבוה והיה יודע לשער כמה עיטין ב"ה ואדוקדק דקדוקן סופרים ואלד שמו כדמו בקל ר"ה על ישיבה ברכת חכם גדולי, ובכון שחלן מחממו ל"כאיו:

ובאשר למד עם חלמדיו המקיפים לקל, היה קולו חלק על כנסת הארץ ארשט ששיו ששיו דעת לדעת אל שם בשטח מקדוה ורדיס הוא הבא אל הארשט עורס לגבוליה, וספר אל עין חלקיו הוא למד בעור אורח הייב בעיון רב וסם עשה מוכיז לכיור וכו' שים עשר דדון גמקוס צונה, לעיקר אל מי יורה דעת, והיה בקי במדיסות דרבי יוחנא ושלח שלש ויחיד גמלון נוטילן דדיי ערסוח וליסוג והיה, וסם כלל אלן ישראל אלן העור עורו מקדש

ד. הולדות הגאון בעל עבודת הגרשוני.

רבינו גרשון אשכנזי בעל ס' עבודת הגרשוני וס' תפארת הגרשוני וס' חידושי הגרשוני, נודע ביהודה ובארץ ישראל בגדול שמו שהיה אחד הכותבין סן הגאונים המצוינים בדורו, תפארת ישראל והדרי, וגדולי הדור הלכו לאחור, הוא היה סן החיפוס הראשונים (שו"ת פנים באורות ח"ג סי' י"א), והוא שאמרנו עליו אלו היו נשתכחה תורה מישראל היה ספקר לה בפלפולית פלפול חריפתא לאמרתה של תורה (בהקדמת הגאון ר' דוד אופנהיים ז"ל לס' תפארת הגרשוני) לפני נפדתו שערי אורה, בנגלות ובנסתרות ובכל מסצעות התורה, ובחורו ובחכמתו האור לארץ ולדור, וזוה אור לישראל, הוא היה זקן הדור ונשיאו, גם כן פאר בתור אב"ד ור"מ בכמה קהלות ישראל בקי"ק פרוסטיץ ובקי"ק הענא ובקי"ק ניקלשבורג ובקי"ק ווינא ובסוף ימיו בקי"ק מינ' המעשורה, ובכל סקס אשר חנה הרביץ הורה ברבים ונגח נשיאתו ברסה, וישכחו הרסמה היחה מעולם הגדולה והספוארה, כי רוב הלכידיו אשר שמשו לפניו בישיבה סנעוריו וער זקנה וישיבה, כולם גדלו והצלחו ונעשו לפארי הדור ואדרי התורה, ואמר המיוחד שבהם היה ג"כ הגאון הכפורס ממה דוד אופנהיים ז"ל שהיה אב"ד בקי"ק ניש וסידת סערהין ואח"כ בקי"ק פראג וסידת בעהשען, והוא ז"ל קשר כתרם לרבו בהקדמתו הנפלאה אשר חבר בראש ס' שו"ת עבודת הגרשוני, ועוד הפליא לעשות עוד יותר בהקדמתו לס' תפארת הגרשוני על התורה, אשר שם יחנה ג"כ צדקת רבינו ז"ל, וכל מעשה הקפו וגבורתו גם בימי זקנתו, וגדול יקף הפארת הגרשוני אשר האיר עינו כל בני הגולה בהרפתו ובבקיאתו, זה סיני ועוקר הרס, בתלסמו ובפוסקים ובארבעה הסורים (א). וראה ג"כ סה שכתב עליו

(א) וראיתי לפעם סה לעיני הקוליס דנדיס אל גדול סה הוא הגאון מהר"ל אופנהיים ז"ל מלמד כ"ב ססקמז (ס' חפלות גרשוני כי נכדו מדובר ב"ה ז"ל סס: "גבג ענדקין זקן ויוסב בישיבה ש"ס ב"ה סמכס סמוכין לאורייתא ילי סופרי, וסלל אלדקס היה כסוכו, וחלל לאורייתא סקוף, כמי דקלל וקוף, ומן הסמים עליו סקוף, סקסס למנה, כהיוה דלמי ורכלו מוסס

כלילת יופי

ומתולדות ימי איי רבינו ז"ל עוד בימי נעוריו, הנה ידענו כי בימי חורפו היה רבינו פניוול ופניוול ק"ק קראקא, אחר סרייני העיר פה הגדולים סבת הראשונה של נ' בנות הריינים שהיו

מקורם ולא עבדות משכחות הגרשני, כה מאמר לבני ועקב ואגוד לבני ישראל מלו הנסים, ויש להם שלמה צנענים בעליהן מין עממה, כך הלכו למחלקים, ולכן האים צביה, לולא מעניה טבעה פסיונו ציב, וצמיס שז להם סוף מו לון להם סוף, ואזוני מורי ורבי היה עומד ורואה כל סביביו, וסכנת פנים עתה צב והיה מביקש לימודו ולאו מוצא אלא צניעה, יע ומלא מלאה בזק חרועה אטויה, וצדוה פיו אמר מציב כדוה וגבז יקוה בעל שרי לה והחזירה לנשא לשוק והכנה חשב לעניין גוה ישראל:

והנה דגל הכביעי וטוה הכביעי מוחן משפט על לנו הפסוק, ויגדו מטה משפט מטה עוז ורבים הביב בתשובה מעילא, והסודא בימי חרשי כד הוינה כי הני דהו נגסי בני עמודא קמיה דרבי אמירי הגאון מופה דהו מויה גרשון יע, עמי כל ציב ישראל היה עליו בין דין לדין, בין מייד לנשאי, בין דס לדס, בין דס טוהר לדס טמא, כי יפלא הדבר והלכו לאורו אמר ציד יסר, גם היה דורש טוב לעמו שרשולא להנמה דרוביה לכל משליסם חפלי שמים, דוכטי חמורות ודוכטי ראומות, רכוס בכבד אמת, מוחמו מחוס בלימודה שפתי יסיה, שאוים שפה פרח שוין, חדש ויש, והנה אמר כל השבת היה הה צבינו צ"י לשיחמו שיחה נאה כי הניס אחיו צרכה חיה חיצויה אבר חנר אמירי הגאון יע, אצני מר אצני קודש, מיבוב אמר משאלות והטבות אבר שאל בין הסקריב, והאיב מטיי הכנור, והנה האויה היו משחרים ויד כל ארס היה מתפשטים בו, וקס נוו הריי נקן יצו מחזיו למעור ולחומכו והיו מלקט לוחם לאחדים וחברו במחברת הקודש אבר קרא אמת שמו עבדות הארשני, ורנה לזכות אמת ישראל להביא מ' עבדות הגרשני על מוצה כדשם ויהי כבא דברי דין אל דוד אמרה, לשול כענין משיעין כהלכה ואבר בודלי יסכמו אחי עמי כל גדולי ישראל ויופיו על מדן לגורח שלמור להדסים שיחמו מדברי סופרים הם' שויח עבדות הגרשני ופ' מחלחל הגרשני עד כלום טיו שנה עלי רשיון האלף כי יקן היגל וכלי כחו, ולהשומעים יועם: —

ושרם אכלה לדבר לחסל לה' שיצואו לדשום כל החיצויה אשר חבר אמירי הגאון מויה גרשון יע אשר שלשה ספרים נאמחים על סופקס ועל נסית ועל דכום, שלשה כהם נפלאו מחוקים מדבש ונוטה עסיס, ועוד

ג

כלילת יופי

שהיו פה בימי הגאונים מויה יהושע חריף בעל סניי שלמה ומויה ליפמן סניל העלער בעל חוס' יום טוב, שהיו שניהם נשיאי הערה פה בזמן אחר, הראשון היה ריש סתיבתא והשני היה אביר עד שנת ה'ת"ל לפ"ק, שאז נפטר לעולמו סהריי בעל סניי ביום כ"ה בחורש אבי, ונשאר בעל חוס' יום טוב לבדו פה לריי ולאביר עד סוף שנת ת"ר, שאז נפטר פה ביום ו' בחורש אלול ת"ר לפ"ק, כנוכר בפנסק הישן סחיק פה (ועל אבן מצבתו בכ"ע ישן פה נחקק בשעות שנפטר ביום כ"ו בחורש אלול, וזה ללא אמת וללא נכון כי העיקר כמ"ש בפנסק הח"ק פה, והמחוקק השני שחידש את הסמכה פה אחר שנתיישה ונפלו בה בקעים, טעה ולא ידע ואשם), וכלילתו למר רבינו פה בישיבת הגאון רבינו יואל סירקיש בעל הבי"ח ז"ל שהיה אביר ורי"ס פה (ער אמצע שנת ה' לפ"ק שאז נפטר ביום ר' עשרה בחורש אור כמ"ש בפנסק הח"ק פה) בחברת שאר בני עליה סבני נילו סגדולי התלמידים האחרונים אשר העמיד בעל הבי"ח פה בוקנה, אשר נעשו אחיב לגדולי הדור וסורי ורוראות בישראל (ע' בשו"ת עבודת הגרשני בסוף סימן ק"ב מה שהביא בשם שני הגאונים מורי ורבי סהר"י ומויה סנהם מעניול ז"ל), וסוהם הנאון מויה צבי הירש בחנאון הסקובל מויה וצריה מענדל קליינר שהיה נקרא ר' הירש ר' מענדלש (והוא אחיו של הגאון ר' ליב פישלש שהיה בסוף ימיו אביר דק"ק קראקא אחרי סוה רבינו הגדול מויה העשיל וציל שנפטר פה ר' תשרי תכ"ד לפ"ק), והנאון

לו מיבוב נפלא אשר חבר אמירי הגאון מויה גרשון, מיבוב על אציו עם כל נושאי כליו הלכה ספוקה לארכה ולחכמה, וכס כדלה ידו הגדולה וקא ממי כמחוג עם רחן ולון מספר לגדוריו, וללו דברים שאלו להם שיעור בשיעור דרכן לשפר מדות חרומות שמו חכמים וכו'ן גרשניו בלמירי הגאון יע' האון אמירי ספר נוה" וי"ן שפרי כינה יסירה נמה בו היום יום שנפסל בו כי סוב כיד הנמו יורו כושפשיך ליעקב לסיק, כי הגדנב נלוס סנכב דוד הקטן בן הנמוה האסורסם הקטן מויה ארכהם אומסיים ואלל"ה, מליודי קיט וויכומש, חוץ עם לי יושב עדה וסוריו, מה קיט מילקטסורג וכל מדות ספסריי, והני דגל אכנה פרוסה על קיט דריסך לליפס עם כל ספסריהם והכללות אשר סביב יחזו ממהם העברים חוקים מכלל סגוריו: —

ודע

כלילת יופי

יופיע העשיל, אשר עוד בחי' אביו הגאון ז"ל שהיה אביר בלוב כבד היה הוא ראש ומנהיג פנים העיר והמדינה בקק' לוב שם, והאב ובנו שניהם היו כוועד אחד בהתאסף יחדיו ראשי ומנהיגי המדינות בצירוף חכמים הגאונים דר' איצחק פולין בעיר לובלין ביריד גראמנין בחודש אדר תל"ח לפ"ק, אשר שם נמנו ונמנו לתת רשיון והסכמה להרסים נאמשרדם את הנק' עם העתקה האשכנזית, ובין הגאונים המסכים בא עת"ה הגאון מלכוב נאום צבי הירש החונה בקק' לובב וזנב"ל, ובין האלופים המנהיגים בא עת"ה שם גם בנו "נאום יופיע העשיל בן המאוה"ב מו"ה צבי הירש יצ"ו אב"ד ורמ דקק' לובב והנב"ל, ויתר תולדותיו כבר מנואר אצלנו בספרי כלילת יופי ח"א על רבני לובב בספן ח' שם, ואכ"ט להאריך בזה: —

ב. **הגאון** מו"ה מנחם מענדל אויערבאך מווינא בעל עמרת זקנים, גם הוא ז"ל היה כמי חופו מנדולי וגדולי קק' קראקא, ואחר מדיני העיר פה בזמן אחר עם הגאון מו"ה גרשון אשכנזי בעל עבודת הגרשוני והיה נקרא פה בשם ר' מענדל דיין, והוא היה חתן הרב הגביר מו"ה יהודה ליב בן הרב הגביר ר' משה ר' יעקב כ"ץ ז"ל מראשי ונכבדי העיר פה, והיה דר פה בבית חציו כמה שנים גם אחרי מות חמיו הגביר הנ"ל משנת ת"ה והלאה (נפסק שם בספן רצ"א) והיה נ"כ עתיד נכסין הון ועושר בביתו, ועסק פה בעסקי הלאות, ומצאתי נ"כ בספן שם (בספן אלף ותשל"ה) שהוא עם אחיו הרב הגאון מו"ה חיים אויערבאך אשר גם הוא ז"ל היה מקום דירתו פה, קנו שניהם בשותפות חצי בית אנבים הפנימי והחיצוני מאת חמותו הגבירה מרת היסא אלמנת הגביר ר' ליב כ"ץ הנ"ל, והיה זה כיום ד' נ' אייר ת"י לפ"ק — ואח"כ במשך הזמן מכר את הבית הנ"ל וגם המקומות שהיו לו בבית הכנסת פה, ועקר דירתו מקראקא וחזר ושכ לעיר מולדתו קק' ווינא לבית אביו הגביר והקצין מו"ה משולם זלמן פישוויץ שהיה עדיין חי אז, ושם הריבין תורה ברכים גם אחרי מות אביו, וכפי הנראה לא זו סן העיר שם עד עת הגירוש שהיה בשנת ת"ל לפ"ק שאז נתכסלה הקהלה משם, והלך גם הוא בגולה בין מנרשי ווינא עם אחיו הרב הגאון והקצין מו"ה זאב וואלף אויערבאך אשר בחי' לו מקום לשבת בקק' ניקלשבורק, והי' שם לראש ביד וגם לראש ומנהיג הקהלה, והי' מענדל

כלילת יופי

מענדל נתקבל לאב"ד ולר"מ בקק' קראמאשין במדינת פולין גדול, ובשנת תל"ג כבר בא בהסכמה שם על ס' לב איר"ה על התורה, ושם נהג ישיבתו ברסה עם תלמידים גדולים וחשובים, בשקידה גדולה מכוך ועד הערב סר' יום כימו, כמ"ש בעצמו בתשובתו הגדולה הנדפסת בשו"ת אבן השוהם בספן ס"א. והגד' מלכ' ספור עשרת זקנים על ש"ע או"ח שנתפסם בכל תפיצות ישראל, וכפ"י הנראה נדפס רק הקיצור ממנו, חבר ג"כ ספר עקרת הבית כמבואר בתשובתו בשו"ת אבן השוהם שם, והוא כולל פלפולים עמוקים, בסוגיות רש"י והפוסקים, והאריך על כסא שם גם בשנת תמ"ח לפ"ק, שאז נתן הסכמתו שם ג"כ על ס' חוקי חיים סירוש על ש"ע החדש מהגאון בעל יסמח ישראל, וכפי הנראה נח נפשי' דרב ז' בקראמאשין שם בשנת תמ"ט לפ"ק ונתקבל במקומו לאב"ד שם הגאון מו"ה יחזקאל סג"ל חתנא דבי נשיאור להגאון הסקובל מו"ה יצחק הגדול זצ"ל אב"ד דקק' פוזנא והמדינה, וגם הוא ז"ל בא בהסכמה על ס' חוקי חיים הנ"ל כיום ר"ח תמוז תניג לפ"ק, ולעשרת זקנים בנים ובני בנים אשר מלאו ג"כ אחריו כתורה ובגדולה, בנו היה הרב הגדול נגיד ומציה מו"ה משה אויערבאך שהיה ראש ומנהיג בקק' קראמאשין שם ופרנס המדינה דר' איצחק פולין (והוא היה חתן הגאון מו"ה שאול מקראקא בן רבינו הגדול מו"ה העשיל זצ"ל, והאריך ימים בתורה ובגדולה גם בשנת תצ"ג, שאז היר' ג"כ ראש הוועד למנהיגי מדינת פולין גדול דגליל פוזנא בהיותם יחדיו כוועד קודש בעיר קאמלין המסוך לעיר קראמאשין, אשר נתנו שם הסכמתם על ספר שו"ת אבן השוהם הנ"ל, ובנו היה הגאון מו"ה מנחם מענדל אויערבאך שהיה ג"כ אב"ד ור"מ בקק' קראמאשין שם, וגם הוא בא בהסכמה שם כוועד קאמלין על ההסכרת ספר אבן השוהם בין רבני דגליל פוזנא שם כעת ההיא, ודי בזה:

ו. **ועתה** שוב נשוב לדבר ג"כ אודות הגאון ר' גרשון אשכנזי בעל עבודת הגרשוני אשר זה עיקר גושאנו פה, והנה את אשר אני אחשוב בזה היא כי מלכ' שלשת רבותיו הגאונים בעל הבית ובעל מניי שלמה ובעל צמח צדק אשר זכרנו לעיל, קבל ג"כ הגאון ר' גרשון ז"ל מרכיבו הגדול רבי העשיל זצ"ל מקראקא אשר לסגנו הצעיר ג"כ כל שאלותיו וספיקותיו בדברים הנוגעים להלכה ולמעשה

כלילת יופי

והגאון מ"ה מנחם מענדל איינערבאך בן הקצין מ"ה משולם זלמן פישטיק סקורי נכבדי העיר ווינא, והוא המוכר מ'עשרת זקנים על ש"ע א"י, ושלושת החברים האלה למדו ג"כ בישיבה אחת אצל הגאון מ"ה יהושע זצ"ל בעל מגני שלמה, ראה מה בעשרת זקנים מ' מיו ובסוף סימן ס"ט, ובש"ע עבודת הגרשוני סימן כ"ו). ועתה עלתה במחשבה לפני שהיו שלשתן גם בן מחלמירי הגאון מ"ה מנחם מענדל קראכמאל האב"ד דק"ק נ"ש והסדניה, בעל שו"ת צמח צדק, אשר גם הוא ז"ל היה משכן בביתו בימי חורפו פה ק"ק קראקא, והיה אחד מן היושבים על סדרן בין ברות הדיינים פה בעירנו, ונבחר לפעמים לשבת ג"כ בתוך הוועד של הדיינים הגאונים דר' ארצות פולין כירורי לובלין ויערסלוב (כס"ש בעצמו בספרו צמח צדק בריש סי' מ"ו), ואף הוא ז"ל היה הלמד רבנו בעל הכ"ח ז"ל מן התלמידים הראשונים אשר שמשו לפניו ביישיבה בזמן קדמון בחברת הגאון מ"ה דוד סג"ל בעל הש"ו חתן בעל הכ"ח שהיה בסוף ימיו אב"ד בק"ק לובל והגליל, ועם הגאון מ"ה מנחם מענדל כס סג"ל ונידולי ק"ק קראקא, ואחד נתקבל לאב"ד ולדים בק"ק פפרי"כ, והוא היה רבו של הגאון הנודע בעל שו"ת חות יאיר, (והוא לקח עמו אז בצאתו מקראקא, אצור נחמד מאדני כגולה שו"ת כתב יד מרבו בעל הכ"ח ז"ל ונדפסו אה"ב בפפרי"כ ע"י בתי הגבירה אלמנה הגאון מ"ה מאיר שפערין האב"ד דק"ק אמשטרדם כנודע), וכבר רכרתי אודותה במקום אחר (ראה מה בספרי כלילת יופי ח"א בהולדות בעל הש"ו בדף נ"א ע"ב בהערה ג' שם), והנה המצא בשו"ת צמח צדק בסימן ס"ז בראש ההשובה שם שכתב "הרוויחו רבני הדם בית רענן, יפצו מעינותיו חוצה בנחלי רענן, הלמידיו הוהיקם במ"ה הירש ובמ"ה מענדל ש"י ע"כ, וקרוב בעיני לומר שבזמן על שני החברים הנ"ל הניח הירש ר' מענדלש האב"ד לבוב והניח מענדל איינערבאך בעל עשרת זקנים שהיו שניהם הלמידיו, וגם הגאון מ"ה גרשון היה הלמידו כסבואר בשו"ת ענינת הגרשוני בסימן ל"ו ויע"ש:

והנה אחרי כי שלטת החברים האלה היו מנהלי ונכבדי עירנו, ופה היו בתי מדרשם קבועים במסד שנתקבלו לזמן פא"ב בקהלות

כלילת יופי

צה

בקהלות גדולות בפולניא ובמערותיו, אמרתי לרבר מהם ג"כ מעט פה ואנע רק בראשי דברים:

(א) **הגאון** מ"ה צבי הירש במ"ה זכריה הנ"ל הנקרא ר' הירש מ"ה סתתי' דלאקרוש בהגאון מ"ה יוסף ז"ל שהיה ספרא סתא פה בימי הגאונים מהר"י בעל מגני ומנהל'ם בעל חומ' יום טוב), שהיה פה בעירנו גם מקום מנוחה בית אביו הניח זכריה מענדל ז"ל, ואחזתו הגבירה מרת מלכה היתה אשת הקצין מ"ה יששכר בער כ"ץ פאפרש ז"ל בן הגביר הקצין והגריב מ"ה בנימן וואלף פאפרש כ"ץ ז"ל אשר בנה בית הכנסת פה קראקא ונקרא על שמו עד היום הזה, ובפנקס שם בסימן אלף ותרכ"ז נמצא כתוב איך שמכרה הגבירה הנ"ל אלמנה הקצין ר' בער הנ"ל לאחיה הרב הגאון מ"ה צבי הירש יצ"ו בהסמנת הרב כמ"ה זכריה מענדל קליוונר ז"ל, את חוקת הכיפה אשר לה במקום קראקא, וגם כל הסתרות עם כל הארונים ומנעולים ובנינים שיש בהכיפה הנ"ל, וחזיתי שקבלה ממנו כל דמי המכירה ער פרושה האחרונה וכל זה נעשה בקנאים ביום ה' ר' אלול ת"ש לפ"ק, נאום סתתי' דלאקרוש ספרא סתא דפה ק"ק קראקא יצ"ו, ועוד נמצא שם בפנקס בסימן ג"כ איך שהיה להרב הגאון מ"ה צבי הירש בהרב הגאון מ"ה זכריה מענדל קליוונר ז"ל, איזה עסקים עם הרב"ג מ"ה יששכר בן הרב מ"ה נהן אשכנזי סהילדסהיים (מחזקתו של הגאון סהר"ן שפירא בעל סגלה עסקות), והגאון בעל הים יי"ש שהיה אז האב"ד פה כתב בעצמו כתב התקשרות ביניהם, ובה ג"כ על החתום שם ביום ה' י"ג מנחם ב' ק"א לפ"ק. (שהוא שנת ה"ר), "נאום יום טוב נקרא ליפסן בלא"א הר"ר נהן וללדיה הערערי, ואחרי ארך הזמן נתקבל הניח הירש ר' מענדלש לאב"ד ולר"ם בק"ק לבוב והגליל (אחרי מות רבינו בעל הש"ו שהיה אב"ד שם), ומלכוב נתקבל שוב לאב"ד ולר"ם בק"ק לובלין והגליל (אחרי מות הגאון מ"ה נפתלי הירש במ"ה בנימן וואלף חתן רבינו ר' העשיל זצ"ל שהיה אב"ד כלובלין שם), ומצאנו אותו על הרוב שהיה ג"כ ראש הוועד של גאוני דר' ארצות פולין, כירורי יערסלוב מרי שנה בשנה, וכו' היה הרב הנודע נגיד ומצוה מ"ה יהושע

על מקום ושנת לידתו של המהרש"ל, רבו ההשערות והניחושים ולא נשתיירה בידינו עדות ברורה. יש שסברו שנולד בבריסק דליטא.⁴ ויש שטענו שמכורתו בפוזנא[פוזנן], בפולין גדול.⁵

שנת לידתו אף היא אינה ידועה, וקבעה רוב כותבי תולדותיו לר"ע (1510) בקירוב.⁶

נולד לאביו ר' יחיאל שחי - ואולי שימש כרב - בסלוצק. ולגביו אין בידינו נתונים, שמא יש לזהותו כמכותב בשו"ת מהר"ם פדוואה, סימן פג (קרקא תרמ"ב דף קטו ע"ב): "... ידו בכל בבקאות ובחריפות בקי כר' יוחנן בטריפות, אהובי שארי הגאון הר"ר יחיאל יצ"ו." והרי אף המהרש"ל מכנה את מהר"ם מפדוואה (ר' מאיר ב"ר יצחק קצנילבווגן): הגאון הזקן מלא חכמה שאירי הי"ה נ"י מהר"ר מאיר מפדוואה (שו"ת סימן ו' עמ' יט). וכך גם: "והכל תלוי בכבוד אדונינו שאירנו הגאון המופלג המאיר עיני ישראל בחכמתו, ובתורתו מהר"ר מאיר נר"ו (שו"ת סימן כח, עמ' פד). כאן נתקלנו בתופעה מעניינת: לא מצאנו בכתבי המהרש"ל שם ושארית לאביו כשמועות, פרשנות, או הנהגות, כדרכם של בנים המכבדים אבותם.

(4) עפשטיין עמ' שיט הע' 5.

(5) כרם שלמה עמוד א' (כנראה בעקבות גרץ ח"ז עמ' 338), ואחריו נמשכו רבים. זה מוכח עפ"י תאור המהרש"ל בשו"ת סימן יב, עמ' מ' "... כי כאשר נולדתי בעיר בית אבותי על ברכי זקני, והורגלתי על זרועותיו..." וזקנו התגורר בפוזנא. אמנם אסף משהו עמ' מה הע' ח, העדיף נוסחת "גדלתי" במקום "נולדתי", ברם, זה שיבוש, וכך הדפיסו בשגגה בכל הוצאות דפוס שו"ת מהרש"ל החל מפיורדא תקכ"ח ואילך - ללא שום ביסוס. שמא יש להעדיף גרסת דפוס שני, לובלין שני"ט (דף יא ע"א): "גודלתי", ומשמע מקטנותו, ואין לנו שום ראיה למקום הולדתו של המהרש"ל. אין להתחשב בדעת רב צעיר, תולדות הפוסקים ניו-יורק תש"ח, ח"ג עמ' 74 ו-77 הע' 6 ש"הוליד" את המהרש"ל באשכנז "הזקנה והגוססת" (א"כ התכוין לפוזנא!), ובשל אופיו עבר לפולין "הצעירה המלאת כח נעורים". חכם זה שגג חמורות בהבנת קטע מספרו של ר"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד ירושלים תשי"ב, עמ' א' המלים "רב מובהק בארץ אשכנז הגאון ר' שלמה לוריא", אינם אלא ציטטה מדברי מדפיסי השם בקושטא [בשנת שמי"ג, ראה תוספות הברמן שם, יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 131-132, מס' 205]. הרגשתו ותחושתו של ר"ד קויפמן בדבר הולדתו של המהרש"ל בוורמישא, כבר נדחו בצדק רב ע"י רח"נ דעמביצער: "ונוכחנו לדעת כי בדברים כמו אלה אין סומכין על דברים שבלב כי דברי סופרים צריכים חזק עפ"י ראיות ברורות ונאמנות". כלילת יופי, קראקא תרנ"ג, ח"ב, קכז ע"ב, קמ ע"ב.

(6) עיין הערת שפ"ר לדברי ימי ישראל לגרץ, חלק ז', ורשה תרנ"ט, עמ' 338 הערה ג, שכתב: שנת הולדת המהרש"ל יש להוציא מזה: בשו"ת סי' סד יספר כי למד ונתגדל על ברכי זקנו ר' יצחק בפוזנן לעת השריפה הגדולה ואז נשרפו כל ספרי זקנו, השריפה הזאת הייתה "במאי 1535-רצ"ה והי' אז רך בשנים..." אלא שהמעין בשו"ת סימן ס"ד יראה בעליל, שהמהרש"ל לא קישר כלל מבחינה כרונולוגית בין

/...

ב

מאיר בניהו

[ב]

חאניז אשר השפעתו על הגבירים מבית וויגה היתה גדולה, והניח את חותמו על בית המדרש.³

ר' יעקב חאניז נולד, כנראה, בפאס שבמרוקו,⁴ ועוד בהיותו בצפון אפריקה, בעיר מולדתו, בודאי הגיעו לאוזני הידיעות על דבר ההרפתקאות שעברו על יהודי ירושלים.⁵ כנראה שהחליט לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בה ישיבת קבע, אלא שבדרכו לא"י סר לאיטליה, אולי בכוונה להרפיש שם ספריו. מתי עזב את עיר מולדתו וכמה זמן שהה באיטליה – דבר זה קשה לקבוע. אנו יודעים שבשנת ת"ז כבר היה בוירונה והשנים שבין ת"ז–ת"ז עשה בליוורנו.⁶ ויש רגלים לדבר שהייתה להקמת בית המדרש הגדול בירושלים ממנו יצאה.

ר' יעקב חאניז היה גדול בתורה ומבין בהוויות עולם. נוסף על זה חונן בכשרונות פרדגוגיים מובהקים. בררנו לאיטליה (?) עשה זמן מה בשאלוניקי,⁷ מרכז התורה של יהודי המזרח אן, התבונן בישיבותיה המרובות ועמד מקרוב על

³ עיין, משנת חכמים' לר' משה חאניז (ואנזבק תצ"ז, סימן שני"א, דף ע"ז ע"ב): וכמה זכיה יש להם לאותם שמעמידין ישיבות ובתי מדרשות ומפרישין סממנים נדבה לה' לא לבד ללומדים המלמדים חינוקות אלא גם קובעין שכר לחינוקות שהם לומדין בת"ת, מידי שבת בשבתו, כמן שמעתי שכך נוהגין בעיר ואם בישראל רבתי בדעות שרתי במדינות הק"ק חברות] ת"ת שבשאלוניקי... ש מ ה ס ל מ ד א' א' ז'ל להשיאו עצה טובה להגביר המנוח כה"ד אברהם ישראל וויגה ז"ל שידבנו לבו לנמור המצוה... במה שקבע פרס גם לבני עניים... ועשה ביתר שאת נדבה לשם ה' והפריש חלק הנון כדי לחלק בין התלמידים מידי שבת בשבתו ומידי שנה בשנה בתנוכה להלביש אותם מכף רגל ועד ראש גם לרבניהם... ושכר עושה ומעשה יהיה לא' ז'ל על השנחה פרטית שהיה לו עם המלמדים והתלמידים לקרב להם הנאת נוף ונפש; השווה דבריו ב, שפת אמת' (אמסטרדם תס"ז, כ"ז ע"ב): הגביר כה"ד אברהם ישראל וויגה ואחיו הגביר יעקב וויגה זל"ה (ש)היו הם הראשונים שבאמצעות... הגאון המיוחס שהרכיב תורה בישראל אדוני אבי זל"ה נמנו אשל בבאר שבע זו ע"ק ירושלים ת"ז וקבעו הסגר שהיה בית ועד לחכמים כמצטרך בכל סיפוק הת"ת והתלמידים שהיו בו כדי שלא תהיה דעתם מטורפת אחר פרנסתם.

⁴ הדעה המקובלת על החוקרים היא כי חאניז נולד בליוורנו. הרב י. מ. מולידאנו משער שעיר מולדתו היתה ירושלים (גר המערב' עמ' ק"י; אחריו נמשך הרב י. ל. הכהן פישמאן, ב, התור' שנה ט', גליון 17). אולם מסתבר שהוא נולד בפאס, מקום שם נדדה משפחתו בברחה מספרד והוא מקום מולדת אביו ר' שמואל. ובודאי שלא נולד בליוורנו חוץ יוצא מדבריו אלה שנכתבו בשנת ת"י: לשמע און הדפוס המפואר מקרוב נשא גם בליוורנו באתי אולי יישר בעיני ה' להשלים חפצי... שאדפיס חבור המשנה אשר זה כמה ימים החלתי [בוירונה] ולא אסתייעא מלתא' (בסוף ספר, ברית אברהם' לר' אברהם גדליה, חלק א'). נוסף ע"ז אם היה הוא יליד ליוורנו היה בודאי מצוין זאת.

⁵ במשך תקופה זו ביקרו שליחים רבים בצפון אפריקה. עיין י. מ. מולידאנו, תעודות מכתבי יד HUCA, כרך ד', עמ' 484.

⁶ בשנת ת"ז הרפיש בוירונה ספרו, תחלת חכמה'. בשנת ת"י התחיל להרפיש שם את פירושו, עץ חיים' על המשנה. ובשנת ת"ז נמרו בליוורנו.

⁷ עיין הערה 3. סדר נסיעתו היתה כנראה בצורה זו: יצא מפאס למצרים, ממצרים נסע לשאלוניקי וקושטא, שנתפרסמו כערידפוס, ומשם הגיע לאיטליה. זו היתה דרכו של בן עירו ר' אהרן אבן חיים הראשון (עיין משי"כ ב, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך א' עמ' 112).

[ט] לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ז ט

והפרנס המהולל ר' רפאל מרדכי מלכי, הצטרף בעת בואו לירושלים לחבורת בית המדרש.²⁸ תלמידים אלו הם שניהלו אח"כ את הקהלה בירושלים והשפעתם על עיצוב דמותה היתה מוחלטת. אין ספק שאו הורם מצב התורה בא"י לנוכח שרק עם תקופת גירוש ספרד היה כמותו. תקופה זו היא תקופה עשירה ביותר בתולדות הספרות הרבנית, הן ספרות השו"ת והן ספרות הדרש. והרבה מספרים אלו משמשים עד היום כספרי יסוד בהלכה ונלמדים בישיבות שבכל העולם. הדור ההוא הקים תלמידי חכמים מפורסמים בתורה ובחכמה שמלאו תפקידים חשובים בחייהם של הקהלות היהודיות במזרח. גדולי ישראל שקמו לאחר זמן זה בירושלים (מבית המדרש, בית יעקב פ"ר י"ר) קבלו את תורתם מפי תלמידי הישיבה הזאת. שמה של הישיבה התפרסם בכל תפוצות הגולה. רבני מצרים מודיעים באגרותיהם לקהלות ישראל כי בית המדרש, היה משקה מימי נאמנים לכל באי עולם וממנו יוצאה אורה לעולם במקום היכל דביר ואולם יפרצו מעינותיו וילכו יונקותיו ויפרחו פארותיו במעיני החכמה והשקה את כל פני הארמה;²⁹ ונתקיים... בימים ההם כי מציון תצא תורה וגו' כאשר מפורסם לרבים כי מציון הלך באמת יצאו תלמידים הרבה שהיו גדולי ישראל בעלי הוראה שרי חקשים ושרי מאות ושרי אלפים אלופינו מסובלים אשר קצת מהם ומתלמידיהם... חיים עד הגה ועוד שנים רבות יחיו וגרם לא יכבה.³⁰ יהודי הגולה נשמעו להוראות שיצאו מבית הדין שבירושלים, שנתרכזו בתוך בית המדרש הזה, ואליו פנו חכמי ישראל שבתפוצות.³¹ אפשר אולי לומר כי בית המדרש, בית יעקב היה בזמנו בית המדרש הגדול ביותר במזרח.

על מאורעות מיוחדים שעברו על הישיבה מימי ייסודה ועד מותו של מנהלה הראשון ר' יעקב חאגיז בשנת תל"ד אין אנו יודעים. אולם ידוע כי כמה מחברי בית המדרש הזה היו מתנגדים חריפים לשבת-צבי ולשיטתו ועמדו בקשר לכך עם ח"ל. ויש להניח שלא נמצאו בין באי בית המדרש תומכים או אוהדים לכת הנ"ל. אף על פי, שכאמור, היה נתן העזתי נביאו של ש"צ, מתלמידי בית המדרש. ר' משה גלאנטי, חותנו של ר"י חאגיז, שניהל את הישיבה משנת תל"ד עד יום מותו בכ"א שבט שנת תמ"ט,³² היה אמנם תחילה בין אלה שהתנגדו לנקוט בפעולות ממשיות נגד ש"צ אולם אח"כ היה אף הוא בין אלה שרדפוהו ובקשו להשמיד את כתו.³³

²⁸ חנן אלהים, שם, דף קמ"ט.

²⁹ עיין בנספח א, עמ' כ-כא.

³⁰ שפת אמת, שם, והשווה דברי מלכי לעיל עמ' ד.

³¹ כשו"ת, קול גדול, אנו מוצאים שאלה ש, שלחו מתם מעיר ברוסא העיר המהוללה יע"א אל ציון עיר אלהינו אל בית דין הגדול שכל שכה... (סי' ס"ח, ל"ט ע"א).

³² קרבן חגיגה, הקדמה: והתורה נשכחת ממני בעצלות ידי וטרדות הזמן ועול הצבור ועול החברים והתלמידים המקשיבים לקולי בבית המדרש הגדול היה מדרש בית יעקב. עיין גם בהקדמה ל, ובח שלמים: היום שלמתי נדרי שנדרתי בשנה שעברה להיות קובע את יום הששי לכתיבה... ממה שהיה מתחדש אצלי בשאר ימי השבוע בלומדי ספר עם התלמידים בני היום ועם החברים אלופי ורעי המקשיבים לקולי כי הם בעוזרי... והנדר הנזכר יהיה נמשך עוד שנה תמימה מהיום יום הששי מסדר ויקרא אל משה תמ"ז עפ"י התנאי המחבר בנדר השנה שעברה. - על שנת פטירתו עיין, שפת אמת, י"ח ע"ב.

³³ תולדות חכמי ירושלים, ח"ב עמ' 59.

פרק שני – רבני מיינץ

ב"ממורבוך של מיינץ", הכולל גם את ספר הנשמות של הנפטרים בקהילת נירנברג, מצוין תאריך פטירתו של הרב מולין:²⁶

ח' אייר קמ"ז לפ[ר]ט [(=27.IV.1387): מורנו הרב רבי משה בר יקותיאל הלוי שהניח ה' זהובים להקדש.

מכאן שנפטר בנירנברג. שטרן העלה את האפשרות, שהוא נפטר במיינץ ושכניו הם שתורמו את הכסף הנזכר, כדי לרושמו בממורבוך של קהילת נירנברג.²⁷ לדעת בונדי, הגם שנפטר בנירנברג, נערכה הלווייתו במיינץ.²⁸ כללו של דבר, הידיעה האחרונה על ר' מולין היושב במיינץ היא משנת 1381, ואין אנו שומעים אודותיו דבר עד מותו בשנת 1387, אלא אם כן נסמך על מידע שיובא להלן, ולפיו חכם בשם "ר' משה ממיינץ" התגורר במיינץ עד שנת 1387.

בנו מהרי"ל למד אצלו בילדותו,²⁹ והביא הרבה מהלכותיו ומהליכותיו,³⁰ הגם שלפעמים חלק עליו.³¹ אשתו היא, כאמור, מרת מינא.³² על שאר בני משפחתו עיין להלן. עמ' 208–227. על כתו בונליין, שגרה בשנות השמונים באופנהיים ובראשית המאה ה-15 בבאד-קרויצנך, עיין להלן. עמ' 220, הערה 5. שם נזכר

26 S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, Berlin 1898, p. 94 שטרן, נירנברג, עמ' 200.

27 שטרן, נירנברג, עמ' 322.

28 Bondi, *Israelit* 37 (1927). ריון נוסף באפשרות שבין השנים 1381–1383 אמנם עזב מולין את מיינץ מובא להלן, עמ' 92, הערה 9.

29 "זכורני, בהיותי נער למדני אבי בחומש" (מנהגי מהרי"ל, הלכות עשרת ימי תשובה; וכן, שם. הלכות סעודה). בעת פטירת אביו היה מהרי"ל כבן שתיים-עשרה (להלן, עמ' 226).

30 שו"ת מהרי"ל, סימן נח, עמ' סג בתוך שאלת אחי מהרי"ל, ר' גומפריכט: "הנה אחותינו בונליין שתחי' הגידה לי, שאבא מורינו הר"מ זלה"ה הנהיג...", ובתשובת מהרי"ל, שם, ובעמ' 10. וכן במנהגי מהרי"ל, הלכות הגעלה, מצות, הגדה, סוכה, עשרת ימי תשובה, ליל יו"כ; ולהלן, הערה 31. בהלכות ומנהגי מהרי"ל, עמ' 88 נאמר, ש"הקשה מהרי"ל שם בשם מה"ר מולין שיי", ושפיצר (שם) סבור, כי הכוונה לרב מולין רידן, הגם שהוא נזכר בברכת החיים. בעוד שלום נוישטט נזכר בברכת המתים. בקובץ הלכות של בנימין כ"ץ (כתבי-יד אוכספורד 784) נזכר בשמו של איסרליין מנהגו של "מה"ר מולין ז"ל בן מהרי"ם ז"ל", שאסר לשבת על גבי עגלה עם אשתו נידה, שלא כהתרו של אהרן בלומליין. שפיצר, שפירסם קטע זה (לעיל, הערה 11), סבור, שהוא מולין בן מהרי"ל, ובמקום מהרי"ם הציע לגרוס: מהרי"ל. אך אין זה סביר, שאיסרליין יזכירו בנשימה אחת עם אהרן בלומליין וכסמכות שקולה. מסתבר, שהוא מולין רידן: "בן מהרי"ם" הוא בן יקותיאל מולין.

31 שו"ת מהרי"ל, סימנים כה, כו.

32 שם"ח, סימן קעט. על פרטי המקרה הנדון שם ועל מותה עיין: להלן, פרק ד, עמ' 217, הערה 5.

פרק רביעי — משפחות רבנים

על כך יש לו לר' שמעון השגה מעניינת:

בנו מה"ר שמעון כות' דידוע כשנפט' זקינו ז"ל לעולמו (=אבי מהרי"ל)
עדיין לא הי' אביו ז"ל (=מהרי"ל) בן י"ב שנה (דף קי ע"ב).

אביו של מהרי"ל מת באביב של שנת 1387 (לעיל, עמ' 86), והרי לנו ידיעה ממקור בטוח, כי מהרי"ל נולד בשנת 1375! את לימודיו של מהרי"ל באוסטריה אין להקדים אפוא לסוף שנות השמונים של המאה ה-14. הם נמשכו עד שנת 1396 לכל המאוחר. כך אפשר להסיק מסיפור המובא במנהגי מהרי"ל (ליקוטים) על מחלה שחלה בה מהרי"ל בעת שישב במיינץ, "ואח"כ חי יותר משלשים שנה". הואיל ומהרי"ל מת בשנת 1427, אירעה מחלתו בשנת 1396, ואם כן שב כבר קודם למיינץ. עובדות אלו מתיישבות היטב עם תיארוכין של תשובות מהרי"ל, שרובן המכריע הוא מהעשור השני והשלישי של המאה ה-15. מהרי"ל מת בהיותו כבן חמישים ושתיים שנה, ותקופת יצירתו הספרותית נמשכה כחמש-עשרה שנה בלבד.

על כך שר' שמעון אכן התגורר במיינץ בצד אביו מעיד גם התיאור של קבורת אמו בקיץ 1425, המופיע במנהגי מהרי"ל, הלכות שמחות. בנוסח הנדפס וכן בהרכבה מכתבי-היד של הספר צוין רק, שמהרי"ל "היה נושא המטה ובנו עמו", אך בכתב-יד פאריס, בית המדרש לרבנים 43 נתפרש שם הבן: ר' שמעון. טכס כלולותיו של ר' שמעון נערך בפרנקפורט בשנת 1417 או בשנת 1424.⁵ לפחות שנה קודם לכן נישא אחיו, ר' מוליין (שם), ויש להניח, כי ר' שמעון היה הצעיר מבין השניים.

ר' שמעון שהה ברגנשבורג לשם לימודים, ופגש שם את ר' יוסף בן משה, מחבר ה"לקט יושר".⁶ קשה לחשוב על אישיות תורנית ברגנשבורג שאצלה יכול היה ר' שמעון ללמוד בטרם התיישב שם אנשיל ס"ל בשנת 1429 (להלן, פרק ו, עמ' 355). הידיעה המתוארכת הבאה אודותיו היא משנת 1439, עת ישב באולם

5 מנהגי מהרי"ל, הלכות חשעה באב; שו"ת מהרי"ב, סימן טו. באותה שנה חלו באב בשכת, ור' שמעון מתואר כ"נער". קשה להניח שהוא התחתן קודם שמלאו לאביו שלושים וחמש שנה, כלומר לפני שנת 1410. השנים לאחר מועד זה שבהן חלו באב בשכת הן 1417, 1424. החתונה התקיימה בפרנקפורט — מן הסתם במקום מגורי כלתו — כמתואר במנהגי מהרי"ל שבכתב-יד (הובא בידי י"ל ביאלר, מן הגזוים, ג, ירושלים 1974, עמ' 198, הערה 32). בין המשתתפים בחתונתו היה גם ר' זלמן שטן.

6 ל"י, א, עמ' 50. מתואר מקום מגוריו של ר' שמעון: "חדרו" נוצר הרושם, כי שהה שם בגפו, ללא משפחתו.

פרק רביעי – משפחות רבנים

הח"ר מולין ידוע לכל שהוא ירא שמים וזך וישר, פעלו רגיל ופרקו נאה ועולה לא נמצא בו.⁷

משה מולין היה גם סופר באולם. ביום יז במרחשון, שנת ר"ה (30.X.1444) השלים שם את העתקתו של ספר נצחון ליום טוב מילהאוזן עבור הנכבד ברוך בן משה.⁸

בשנות החמישים של המאה ה-15 נשלח מולין, כנראה כנציג קהילת אולם, אל הקיסר פרידריך השלישי לוויןר נוישטט. שם פגש את קרובו יוסף בן משה מהוכשטט, מסדר הספר לקט יושר, וזה הראה לו "מחזור יפה עם פירוש", שהובא מווינה לארץ הריין בעת "גזירת וינה", ובו התפללו יעקב וייל ואיסרליין. האחרון הוסיף עליו גם מחידושי, לאחר שהחזיר המחזור לאוסטריה. בהזדמנות זו העתיק מולין לעצמו מהמחזור קטעים שנראו לו בעלי חשיבות.⁹ חלק מתשובות אביו מהרי"ל חולקו בינו ובין אחיו שמעון, ובעיזבון זה השתמש זלמן מסנקט גואר, בבואו לערוך את הספר מנהגי מהרי"ל.¹⁰

5. שמעון ס"ל – בן מהרי"ל

הוא התגורר במיינץ כנראה במשך כל חייו אביו ולפחות עד מות אמו שם בקיץ 1425. מגוריו במיינץ בצד אביו מוכחים מהערות שרשם על כתב-יד של ספר מנהגי מהרי"ל.¹ בהערות אלו הוא חולק על עובדות רבות הנוגעות להליכות אביו ולהנהגותיו, כפי שתועדו בידי תלמידו, זלמן מסנקט גואר.

7. שם.
8. כתב-יד אוכספורד 2160 – קולופון. חתימת שמו שם: משה הלוי מולין, והשם מובלט לכל אורך כתב-היד.
9. ל"י, א, עמ' 132. קטעים מהמחזור הועתקו שם. על מחזור זה עיין עוד: פריימאן, מבוא לל"י, סימן ז; S. Krauss, *Die Wiener Geserah*, Wien-Leipzig 1920, p. 161. הסברה שלפיה זהה המחזור עם כתב-יד פרמא, רשימת דה-רוסי מס' 653, היא מוטעית. מחזור זה נכתב באולם בשנת 1450, וכדברי פריימאן, שם. סידור תפילה (הכולל תפילות לשבת ולחגים) עם הערות של תלמיד מהרי"ל מצוי בכתב-יד בודפשט-קאופמן 371. להלן מובאות נבחרות: 39: "כן קבלתי מר' איזק נקדן"; 18א: "וכן ראיתי מהרי"ל ז"ל"; 19א: "אמהר"ש, שמותר ליטול שעות שנוטף מנרות של ע"ז בבית תרפותם ולהדליקו בב"ה... וכן אמ' הח"ר יוסף אושטרייכר ששמע כן מפי מהר"ש"; 60ב: "כשעמד (=מהרי"ל) מחזורתיו עם הבחורים סמוך לצאת הכוכבים מיד היה מתפלל תפילת מנחה".
10. מנהגי מהרי"ל, סוף הלכות איסור והיתר; י" סץ, מבוא לשמ"ח, עמ' 11–12.

1. כתב-יד פרמא 1421. המעתיק השתמש בטופס מנהגי מהרי"ל שעמד לפני ר' שמעון, והעתיק ממנו גם את הגהותיו של ר' שמעון. לכתב-יד זה נודעת אפוא חשיבות רבה לקביעת נוסח מנהגי מהרי"ל. כתב-היד הועתק ב"טורנונה" (=Tirnaveni)

רקע

בכורה ללא עוררין בכל גרמניה רבתי.¹ אך עקירתו של מהרי"ל לוורמס בשנת 1426 ומותו בשנת 1427 הביאו לירידתה המיידית של מיינץ. די בכך כדי להוכיח, שבכורתה נשענה על יוקרתו של אדם אחד בלבד ולא על קיומה של תשתית רחבה של לומדים. בישיבתו של מהרי"ל שהו אמנם עשרות תלמידים, שיעור ניכר בימים ההם,² אך הללו היו ברובם המכריע תלמידי חרץ, שאיבדו כל עניין במקום לאחר הסתלקותו של רבם. במיינץ של שנות העשרים של המאה ה-15 לא צמח אפוא מרכז רוחני בר קיימא, שהיה מסוגל לשמור על רציפות ועל מוניטין מצטברים. את עליבות מצבה של קהילת מיינץ בשנות השלושים השלים מאורע חיצוני: בשנת 1438 גורשו היהודים מהעיר. הקהילה חזרה לחיים קצרים זמן מועט אחר כך, בשנת 1445. בשנות החמישים אף התיישב בה רב בעל שיעור קומה, הלא הוא משה מיינץ, ובצידו פעלו שני רבנים מדרגה בינונית, זלמן מבון ושמעון כ"ץ. אך בשנת 1462 הקיץ הקץ באופן סופי על הקהילה, להוציא יהודים בודדים שישבו בה עוד כעשר שנים.

באחת מן הידיעות הראשונות על הקהילה המתחדשת במיינץ, משנת 1370 לערך, נזכרים שני חכמים "שנהגו בקהילה" ובצידם "הרבה לומדים" שהיו בעיר. שלושה מבין ה"לומדים" נתפרשו בשמותם — כולם בעלי תואר "חבר" — והשאר מכונים כתואר הסתמי "לומדי העיר". לרגל בעיה הלכתית שהתעוררה דרש ברכים אחד משני החכמים, הצדיק את פסיקתו ואת פסיקת חברו, "וכל קהילת קדש שמעו והסכימו לדבריהם". זמן מועט אחר כך, בשנת 1371, התעוררה בעיה דומה במקום סמוך למיינץ. יהודי אחד נהג בניגוד לפסקם של

1 השינוי הכולט במעמדה של אוסטריה בהשוואה לארץ הריין בכלל ולמיינץ בפרט ניכר גם ממסלולי הנדודים של תלמידי הישיבות. במהלך המחצית השנייה של המאה ה-14 נסעו התלמידים מארץ הריין ללמוד תורה באוסטריה. כך עשה מהרי"ל עצמו, וכך עשו גם אחרים. השווה: שו"ת מהרי"ל, סימן צו, עמ' קעג על התבר גרצל ממינץ שלמד באוסטריה. כך נהג גם מחבר "דברי הימים והמצוות" בריין (Düren). סאה רבינו פיסמתי במאמרי, 'אוסטריה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה', תרכ"ז נו (תשמ"ז), עמ' 564-566. שלום נרישטט מספר על מה שראה "מרבוחיו, שהיו ממדינת רינוס" (מנהגי מהרי"ל, הלכות ראש השנה, בהגה). ועיין עוד: ש' שפיצר, יהודי אוסטריה בימי הביניים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור באוניברסיטת בר אילן, א, בר אילן תשכ"ח, עמ' 256. במאה ה-15 הופכת התנועה להיות סימטרית (עיין למשל: חידושי זליגמן בינג, עמ' ריז). על ירידת מרכז התורה באוסטריה עיין עוד: לעיל, עמ' 68-70; להלן, עמ' 125.

2 מנהגי מהרי"ל, ליקוטים: "כשהלך הרב בכית הישיבה ויותר מחמשים בחורים עמו". והשווה: מ' ברויאר, 'לחקר הטיפולוגיה של ישיבות המערב', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה — מוקדשים לפרופ' י" כ"ץ, ירושלים תש"ס, עמ' נא.

בגמרא. ובמקרה זה פסק ההלכה הוא — כלשון הרא"ש — וספיקא דאורייתא הוא ויעמדו זה מפני זה. אין ספק שהמהר"ם היה מוכן לעמוד בפני אביו, שכן הוא נהג לעשות הדין לתלמידיו אפילו שאינם חשובים כל כך, אם כי רבנו שמחה פסק שאין הרב צריך לעמוד בפני תלמידו, ואפילו הוא חכם גדול¹⁰. אבל המהר"ם ידע, שגם אביו יחמיר בעצמו ויעמוד בפני בנו, וכדי להימנע מכך, לא רצה להיפגש עם אביו. לפנינו גילוי מיוחד במינו של האסקיה שבהלכה האשכנזית. רבנו תנאל והרמב"ם פסקו, כמוכן, שאין האב עומד מפני הבן — אף אם הוא רב¹¹. ר' ברוך נקבר בורומיזא, והמצבה שהוצבה על קברו מספרת בשבתו, אבל גם מתוכה ניכר שעיקר תהילתו היה בנו:

לזכר צדיק לברכה, ציון זה נערכה, עלי מעשיו הישרים הוא הכה את הארץ, כיום שלג כלי, נשא לעזרה צור בגבורים ותלמודו בפיו ערוך, הוא הרב ברוך, במולד.

גבר חכם בעוז עליו, במסילה העולה, ליושבי גנים תבירים בשם טוב בא להתקרב, עבודתו עדי ערב, ערב ובקר טרירים. והיה אמונה עתה, מראשית ועד אחריתו, אשר קבע בכל שחרים גבר ישיש ותחמכוני, יפה עין ואדמוני, היה אויר באוירים והוא נאסף אל האהל, למתנה טוב אור יהל, עם משכילים מזהירים. ומצא חן ושלל טוב, בשיבתו כגן רטוב, כמו בימי הגעורים. בני דורו היה מכלכל, ידעו מסר השכל, בשפתו חן היקרים. פרי צדיק מקור חיים, פרו מעין לכל איים, מפיק נפח וספירים. אוריהם לא עממתו, כאלו חי במוח הוא, קם בנו תחתי לשרים. ויהי בחדש הראשון, אשר נכבה מאור אישון, וגם לחיו מפארים. יהא שלום מנוחתו, צורר רפידתו עם צדיקים אבירים. אמן אמן סלה¹².

הניקוד על המלה האהל מורה, כי לפנינו תאריך פטירתו של ר' ברוך, אלא שלא ברור אם המדובר בה' אלפים ל"ו (1276) או שגם הה' הראשונה מצטרפת לחשבון השנים של האלף החמישי והמדובר בשנה מ"א (1281). על שנת לידתו של המהר"ם הובשו השערות שונות, ויש שהקדימה עד לשנת 1210—1212. אבל גם אם נקבל שנת 1276 כשנת פטירתו של אביו, ונניח שר' ברוך היה בן שמונים, לא מתקבל על הדעת שהמהר"ם נולד לפני 1220. המקדימים את שנת לידתו לא התחשבו בתאריך פטירת אביו, והגיעו גם לידי דוחק בקביעת זמן לימודיו של ר' מאיר בוורטבורג בבית ר' יצחק אור ורוע. בספר המרדכי מסופר: יזכורני כשהייתי תינוק ויהיני בוורטבורג הצינתי מים על ידי הרב ר' יצחק מוין, באה אלינו נכרית אחת ואמרה להרב ר' יוסף, אחיז של הרב ר' יהונתן, שנפטרה

- 10 רא"ש קידושין פ"א סי' נ"ז והנהגה שם סי' נ"ה. ור' אהרן וירמש, מאורי אור, בן נון לקידושין, ע"ז ע"א.
- 11 הל' ממרים פ"ז ה"ד ועי' בספא משנה וברדב"ן שם ובסור י"ד סי' ר"מ. בק, עמ' 10—16, האריך לזון בדברי הרא"ש והסברתו נכונה, למרות הנימה האפולוגטית שבה, ולעומת זאת העמדי אינוס, עמ' 40 הערה 41, את העניין באור לא נכון.
- 12 לוינון, נפשות צדיקים מספר ט"ז.

בעיותיהן הכלכליות והמשפטיות, והן מקור לא-אכזב לתולדותיהם של חכמי אשכנז וצרפת בני-דורו ואף של בני הדורות הקודמים. לחיזור חיוני ופעולותיו, ולמעלה מזה — לניצול החומר ההיסטורי שבתשובותיו, הוקדשה תשומת-לב לא מועטה מצידם של חוקרים שונים³, אבל רחוקים אנו עדיין ממציא החומר השקוע בהן לחלודות המשפט היהודי בכלל ולהלכות הציבור ולמשפט הקהילות בפרט⁴.

ר' מאיר היה בן למשפחת רבנים וחכמים. שנים-עשר מהם נזכרים על-ידו ואף עמד אתם במשא-ומתן של הלכה⁵. אביו, ר' ברוך ב"ר מאיר, חי בורומיזא והיה שם 'כמו דיין'. המהר"ם למד אצל אביו וקיבל חזרה מפיו. בחשובה הדנה באי-סור להשתמש בעלייה שעל גבי בית-הכנסת כותב המהר"ם: 'ישמעתי ממורי אבי שיחה, שקיבל מרבנותיו בשם רבנו חם...'. ב'רבנותיו' הכוונה לר' שמחה משי-פירא, ואולי גם לראב"י⁶. האב זכה לראות בגדולתו של הבן, ועם שאר חכמי וורומיזא פנה אליו בשאלותיו⁷. על יחס זכה לאביו מוסר חלמיו של המהר"ם, ר' אשר ב"ר יחיאל: 'אמר עלי על רבינו מאיר מרוטנבורג, שמים שעלה לגדולה לא הקביל פני אביו ולא רצה שאביו יבוא אליו. מסורת זו הביאה את החוקרים במבוכה, וכדי שלא להאפיל על שמו הטוב של המהר"ם ינקטו והגיתו את נוסח הדברים. ואמנם ייחכן שמנהגו של המהר"ם אינו לפי טעמנו, אבל הוא אופייני לו ולאביו, כאנשי ההלכה וכחסידיו אשכנזי כאחד. השאלה, אם בן שהוא רבו של אביו חייב לעמוד בפני האב, או האב חייב לעמוד בפניו, לא נפתרה

- 3 על ר' מאיר כתבו, Samuel Back, R. Meir b. Baruch, Frankfurt a/M, 1895, 3; J. Wellesz, REJ ברכים 58—61. ספרו של משה הפמן Der Geldhandel der Juden im MA, Leipzig, 1910 מבוסס בחלקו הגדול על תשובותיו של המהר"ם. H. J. Zimmels, Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland im 13 Jahrhundert, Wien, 1926; Irving H. Agus, Rabbi Meir of Rothenburg, סיכס את דברי קודמיו. הוא עמד בעיקר על יחסו של המהר"ם לאירגון של הקהילות וסדרי שלטון, ורובו של החלק הראשון מהספר, וחלק השני כולו, הוא תרגום תמציתי מתשובותיו של המהר"ם. הערך על המהר"ם ב-Germania Judaica כ"ב, עמ' 709, מבוסס בהרבה על הנאמר כאן במהדורה הראשונה.
- 4 עי' בדבריו של י. בער, היסודות וההתחלות של אירגון הקהילות ביה"ב, ציון תשי"ג, עמ' 36 ואילך.
- 5 שמונתם כבר נרשמו בחלקם ע"י צונץ, LG, עמ' 358, בק, עמ' 17 ואילך, וועללעש 58 כרך 3, עמ' 229, ואינוס עמ' 4—3.
- 6 עי' צונץ, LG, עמ' 361, הערה 4, ועי' גם שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ל"א, ד"ב, עמ' 198, סי' ק"א.
- 7 שו"ת הרי"י א"י ומהר"ם, ה"ל י. ו. כהנא, ירושלים תש"ג, סי' תע"ח.
- 8 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' ת"ל, ושם סי' ס. ואותו עניין בד"ב, עמ' 21, סי' ס. ועי' אפסוביצר, עמ' 34. 9 עי' לעיל, הערה 6.

שמואל הנגיד

נכר, הוא שואל לעצמו פארו של כוון במיקדש ירושלים! תקוות הגאולה אמנם לא הייתה בו לשלחבת גדולה, שאין פניה בנפש פניה ממנה, כן גם לא הסלילה אותו לחור סתירה מיוסרת בין הווה פעלתי לבין משאת הנפש — אך מצויה הייתה, כחלק מן ההווה, ככוח בין שפע הכוחות שנתגלו באישיותו רבת החיות.

ה

הווייתו החברתית ונסיון חייו לא איפשרו לנגיד להתמכר לרגשות מעוררים. אך קשרי הנפש עם בני ביתו עמוקים היו, וברבים משיריו מובעת חרדתו לגורלם ברחקו מהם, ושמחתו בחיותו בקרבתם. כנראה, לא צעיר לימים היה בשאטו אשה, אם לשלושת בניו ובתו האחת⁸¹. יהודה, בנו השני, מת, כנראה, בהיותו רך בשנים⁸². מתוך פרטים מעטים שהותיר בשירתו על בנו הצעיר אליסף, שנולד ב-1049 לאביו בן החמשים ושש, אנו למדים כי בגיל ארבע חלה במחלה קשה, שעוררה חרדה בלב הנגיד⁸³. בהיות הנער כבן שש וחצי נצטרפו אליו להתחיל במלאכת ההעתקה של המשלים והמכתמים, אשר לימים נצטרפו לספר „בן משל“⁸⁴. עוד פחות מזה נודע על בתו, דבר מותה הגיע לאב בהיותו הרחק בשרדה הקרב, והוא קונן עליה מרחוק, בהינצל ממנו גם האפשרות ללוותה בדרכה האחרונה⁸⁵.

ריקמת יחסים מופלאה נרקמה בין הנגיד ובין בנו בכורו יהוסף, שנולד ב"א תשרי ד' תשצ"ו (1035), ומלא מאז תפקיד חשוב מאוד בחיי אביו⁸⁶. שמואל ראה בבנו זה לא רק ראשית אביו, אלא גם את יורשו וממשיכו. גאה היה על כישורונותיו של הילד, שמיתרו להתגלות בחדרת טובי המורים, למן שנותיו הראשונות של הבן היה נתון לפיקוחו של האב ולהיגונו המכוון.

תשומת לב מיוחדת הקדיש שמואל ללימודי בנו בלשון, בספרות ובכתובה. בעודנו ילד קטן קיבל יהוסף מאביו, שהיה אז בשדה הקרב, קונטרס שירים, שהסיל עליו להעתיקו, בהבטיחו לו שכ"כסף אם ייטב מעשהו. כשהגיע ההרגל הכתוב לידי הנגיד, שלח לבנו איגרת-שיר מלאה שבחים ציוריים והבטחות-שכר חדרות⁸⁷. בן שמונה וחצי החל הילד, לפי בקשת אביו, לרכו ולהעתיק את שירי הנגיד⁸⁸. לימים לימדו נדאי אביו את ערפה של הכתיבה והשליטה בשפה הערבית, אף סיפר לו על חלקו בעלייתו למעמדו הרם.

ואין זאת כי חשב הנגיד להוריש את תפקידו הצבאי לבנו, כי רק כך יזון הנהוג שלו לקחת אתו את הילד לשדה הקרב. בן תשע וחצי היה יהוסף, כאשר לקחו אביו עמו „בלכתו לפשוט ולהילחם במקום קרוב“⁸⁹. אכן, עד מהרה תקפו את הילד געגועים לביתו וקרוביו, תשוקתו להיללות אל אביו פגה, ובזיכמור רגשותיו בו כתב, בסיועו של האב, שיר געגועים בן ארבעה

שמואל הנגיד, חייו ודמותו

בתים — שירי האחד שהגיע לדינו מיצירתו הפיוטית האבודה („בטרם נסיעה“).

רבים משירי המלחמה נשלחו על ידי הנגיד לבנו יהוסף, היה זה גילוי של חיבת אב, רצון לשתף את בכורו בחוויותיו החריפות, בפחדיו ובשמחותיו. והיה בכך גם משום הפגנת יחס של כבוד אל מי שראוי לקבל ראשון את יצירותיו, לקראן, להעתיקן ולהפיצן. ודאי החשיב את השפעתם החינוכית של השירים, לא רק בהצגת הדוגמה של תרבות-שירית משוכללת, פרי עטו של מצביא, אלא גם במסור-החיים המשתמע מן התאורים ומהרגשות העזים שבאו לידי ביטוי. בחילופי איגרות-השיר בין השניים מתחם האב אל בנו כשווה אל שווה, והוא משיח לבו לפניו בגילוי מפתיע, כפוסח על הבדלי הגיל והנסיון.

לא אחת לימד הנגיד לבנו במישרין את אמיתות חייו. בשנת 1042, בצאתו למלחמת לורקה, בתקוף אותו פחד המוות, כתב מעין צוואה לבכורו, בנקטו סיגנון מחאים לחימומו של ילד בטרם ימלאו לו שמונה שנים. הוא פותח בהצגה מפתיעה: „יהוסף! כל אשר אשא ואסבול, וכל אביו בצרה — בעבורך! / וללא את — כבר שטתי בחבל וחיותי כמו רבים בדורך“. בכוחם של הדברים לסעת בנפש הרפה תביעה מוסרית קפדנית ורגש חובה חמור. בהמשך מצוה האב על יראת אל, יראת אם, כיבוד קרובים וחברים; מדרך את בנו להשכיל ולהרבות דעת, לרכוש שם טוב ואהבת הבריות, להיות נדיב למבקשי חסדו. מעל לכל הוא מצוהו על הפעילות, שהיא ראש החבונה ואחריתה, בלי לסמוך על הישגי אביו, כדי שיעלה בגדולתו על הורו: „עשה חיל, ואל תבסח עלי מה עשיתיו, כי עשה חיל — יקרך ותתגדל, ורומה על גדולת אבותיך...“ („יהוסף, כל אשר אשא ואסבול“). שוב ושוב, בריצנות הקודרת של אב חובעני, הרוצה להגשים עצמו בבנו, חזר והמריץ אותו להכשיר עצמו לקראת יעודו, בכוח הלימוד וההשכלה: „למען כי בשכלך תעלה אל בני עישי, ותשור על קצינים, / ותרומ על בני דורך בחשך חדשים, גם ישנים הצפונים, / ותתאשר בחור אחים כיוסף, ותתברך כמו אשר בבנים“. הדברים האלה נאמרו באוזני ילד בן אחת-עשרה שקם מחלי קשה, ואתם ההבטחה שהיא גם מעין צו: „ותעל אל שדרה“ („יצוני לב“, טורים 25, 28—30). על חילוי החזור של יהוסף, והוא כבן שבע עשרה, שר הנגיד בשנת 1052 בשיריו: „מה לך אל צבאי“.

הילד גדל והיה לנער, הנער היה לאיש. כישורונותיו הבשילו, והוא נודע כשולט בתרבות עמו ובתרבות ערב, בבית העולם ובחכמת השיר — והוא לא חשך ממנו שבחיו ודברי עידודו („לבו משה נביא אל“). הנגיד השיא את בנו לבתו של ר' נסים בן-יעקב גאון קירואן, השפיע עליו שפע

תועלתן הפרטית, לצבור כסף ולחיות חיי תענוגים, להשתרר על העם ואפילו על הצדיקים שבדורו, המוני החסידים, שהיו נוהרים בכל שנה ושנה למידויבו להשתטח ולהתפלל על קבר הבעש"ט, היו מתיצבים לפני נכדו ביראת הכבוד, אותם שהניחו «פתקאות» («צעטלען») עם תחינות ובקשות על קבר הזקן היו מניחים תרומותיהם בידי הנכד ומקבלים לעומתן ברכות והבטחות. בעשר השנים האחרונות לחייו גבה לבו של ר' ברוך כל כך, עד שהתחיל להתגרות עם גדולי הצדיקים, שהיה מתקנא בהשפעתם או חשבם למסיגי גבולו, ולא נמנע להעליב את האריות שכחורה – את הרב הברדיטשובי ואת ר' שניאור זלמן מלונא, אל «ריב צדיקים» זה נחזור עוד בפרקים הבאים.

לעומת הצדיק מפורסמה, שהיה כולו גשמיות, עומדת לפנינו תמונת צדיק וואליני, שהיה כולו רוחניות במהותו ואף בשמו: ר' אברהם המלאך, בנו של המגיד הגדול ממיזריטש. אברהם התחנך בקודש הקדשים של החסידות, בבית היוצר של הצדיקות, שנתפסטה משם בכל הארצות, חברו הקרוב אליו ביותר בבית אביו היה בן גילו ר' שניאור זלמן מלונא, שני הצעירים למדו ביחד תלמוד וקבלה: הליטאי החריף עלה על חברו ב«נגלה» – בידעיותו התלמודית, ור' אברהם היה יותר מעמיק בחכמת הנסתר, וכך השלימו איש את אחיו. לאחר שנפרדו החברים, נתפלגו גם דרכיהם: ר' שניאור זלמן מזג את הנגלה והנסתר ועשה אותם לתורה אחת – תורת החב"ד, ור' אברהם השקיע את מוחו כל כך בקבלה ובחסידות, עד שנעשה «איש שלא מעולם הזה», למין מלאך מן השמים, שהוטל עליו לשהות זמן-מה בגלות הארצית, מספרים עליו שכשהשיאו לו אבותיו אשה בנערותו (החתן היה כבן י"ג שנה והכלה בת י"ב) והכניסו את הזוג אחר החופה לחדר מיוחד, «הרים הצעיר קול יללה, מחמת שהיה קשה לו מאד להשפיל עצמו לזיווג גשמי, ומיללה זו נתעלפה גם זוגתו והיתה חולה זמן רב». וגם לאחר זמן היו מקרים ממין זה.¹ תוצאה טבעית של נשואי-בוסר, הנהוגים בימים ההם, נהפכו כאן לסימן של קדושה מיוחדת.

אולם באמת היה ר' אברהם רחוק «מהבלי העולם הזה», כשמת עליו אביו המגיד, ראו כל תלמידיו, שאין בנו מסוגל להיות יורשו בהנהגת החסידים, והוא בעצמו הבין זאת יותר מכולם. בספר המיוחס לר' אברהם מלאך²

¹ סדר הדורות החדש, עמ' 29; עיין גם שבחי הבעש"ט, דף י"ב, י"ג.

² «חסד לאברהם» – ררושים על התורה מקדוש ה' אשר פי כל יקבנו בשם ר' אברהם המלאך. וגללו לו ליקוטים מכתבי ר' אברהם קאליסקר ור' ברוך נכד

מעתה לבירת החסידות, ובמשך שנות הששים למאה הי"ח עובר מרכז התנועה הדתית מפודוליה לוואלין גם תלמידו הראשון של הבעש"ט. ר' יעקב יוסף, יוצא באותו זמן מנימירוב ומתקבל לרב בעיר פולנאה (Polonne) שבוואלין. העתק המרכז למדינה העומדת על גבול אוקריינא וליטא גרם לתוצאות רבות-ערך: מעתה הולכות גם מדינות הצפון – ליטא ורייסן – ונמשכות לתוך הרשת של החסידות, ששאפה למשול בכיפה.

קודם פגישתו עם הבעש"ט היה ר' דוב בער הולך בדרך הכבושה ללומדי תורה ילידי עיר קטנה בוואלין (נולד בשנת ת"ע לערך). למד תורת הנגלה והנסתר מפי רבנים ומקובלים, היה מתחלה מלמד תינוקות בערים ובכפרים ואחר כך תפס אומנות של מגיד בקהלות שונות בוואלין: טורטשין, מיזריטש, קאריץ ורובנא¹. דרכו בדרשנות היתה דרך רוב המגידים בזמן ההוא, שהיו כרוכים אחרי קבלת האר"י: תורת המוסר הסגפני, תורת התשובה ותיקון החטאים היתה על לשונו, וגם הוא בעצמו קיים מצוות סיגוף והתענה לפעמים ימים רצופים משבת לשבת, כשהיה יושב ולומד תורת ההתמדה בלימוד והתעניות החלישו את גופו, ופעם אחת בשעת מחלוצ החליט על-פי עצת חבריו לנסוע להבעש"ט שהיה מפורסם לרופא חולים. הבעש"ט ריפא את מחלת המגיד הגופנית בזה שמצא סגולה למחלוצ הנפשית: הוכיח לו שעבודת השם האמיתית אפשרית לא מתוך ענוי ועצבות, אלא מתוך שמחה והתעוררות הנפש. מעשה זה נתלבש באגדת החסידים בשני ספורים נפלאים שהיו מספרים בחבורות הרבי והתלמיד.

הספור היותר מקורי² מצייר את המגיד ר' דוב בער בתור «חריף גדול בקי בש"ס ופוסקים, שהיו לו עשר מדות בחכמת הקבלה» השמועות צ"ד

¹ פרטי חיי המגיד קודם שנתקרב אל הבעש"ט אינם ידועים לנו אלא על-פי רמזים קלים בספרים שונים. עיי' «שם הגדולים החדש» א' 11; שבחי הבעש"ט, י"א; סדר הנדרות החדש, 16, 17, 26. תלמידו אלימלך מליזענסק מכנה אותו בשם «המגיד מראוונע» (נגועם אלימלך פ' וישב וכו'). במכתב אחד חותם המגיד בשם: «דוב בער בר' אברהם ב"ר דקק מעזריטש ודקק קאריץ» (בסוף ספר «דרכי ישרים» לר' מענדיל מפרימיסליאן לבוב, תרכ"ב). ישראל לייבל במאמרו («שולמית» הגרמנית, II, 315) קורא אותו בשם: Baer Medsirsitz, Rabbiner zu Kortschik «בער מעזריץ, ראבינער צו קארטשיק». כלומר בקאריץ העומדת על גהר קארטשיק.

² הובא בסוף כרך שני של ספר «כתר שם טוב» לר' אהרן מאוטנא (דפוס ראשון: זלקווא חקניה; בדפוס לבוב תר"ס שלפני: דף כ"ז-כ"ח). המחבר שהוא מלקט רק אמרות הבעש"ט ואינו עוסק בספורי נפלאות, יצא כאן מגדרו ומסר מעשה זה, ששמע מחסיד אחר, ששמע בעצמו מפה קדוש של הרב דוב בער ז"ל (בתחלת הספור ובסופו). מספר «כתר שם

רשימת השמות: (מספרי העמודים כבאנציקלופדיה מרגליות, והם כלולים רק לצורך עזרה בזיהוי)

1. ר' אברהם בר' דוד מפרשקירא, ע' 32.
2. ר' אברהם בר' משה בן מימון (ר' אברהם מימוני), ע' 71.
3. ר' אברהם אבן-עמר (ראב"ע), ע' 83.
4. ר' אליהו (בר' אשר הלוי) בחור אשכנזי, ע' 141.
5. ר' אליהו (בר' שלמה זלמן) מוילנא (הגר"א), ע' 151.
6. ר' גרשון (בר' יצחק) אשכנזי (אול"ף), ע' 315.
7. ר' דוד (בר' שלמה) גאון (אחא), ע' 355.
8. ר' דוד (בר' שמואל) הלוי, ע' 390.
9. ר' חיים (בר' משה) אבן עסד, ע' 524.
10. ר' יהודה בר' אשר (בן הרא"ש), ע' 608.
11. ר' יהודה (בר' שמואל) החסיד, ע' 627.
12. ר' יהודה ליווא בר' בצלאל מכוונה מהרל מפרג, ע' 661.
13. ר' יהונתן (בר' נתן נטע) אייבשיץ, ע' 690.
14. ר' יהושע השיל (בר' יעקב) מקרקא, ע' 704.
15. ר' יהושע פלק (בר' אלכסנדר) כץ, ע' 710.
16. ר' יואל (בר' שמואל יפה) סירקיס, ע' 716.
17. ר' יוסף טוב ליפמן (בר' נתן הלוי) הדר, ע' 727.
18. רבנו יונה (בר' אברהם) גירונדי, ע' 736.
19. רבנו יוסף (בר' אפרים) קאדו, ע' 799.
20. ר' יחזקאל (בר' יהודה הלוי) לנדא, ע' 826.
21. ר' יעקב יהושע (בר' צבי הירש) פלק, ע' 863.
22. רבנו יעקב (בר' מאיר) תם (ר"ת), ע' 888.
23. ר' יצחק (בר' יעקב הכהן) אלפסי, ע' 904.
24. ר' ישראל (בר' אליעזר) בעל שם טוב (בעש"ט), ע' 981.
25. ר' מאיר (בר' ברוך) מרוטנבורג (מהר"ם מרוטנבורג), ע' 1022.
26. ר' מרדכי (בר' אברהם) יפה, ע' 1067.
27. ר' משה (בר' ישראל) איסרלש (הרמ"א), ע' 1071.
28. ר' משה חיים (בר' יעקב חי) לוצאטו (רמח"ל), ע' 1089.
29. ר' משה בר' מימון (הרמב"ם), ע' 1109.
30. ר' צבי (בר' יעקב) אשכנזי, ע' 1215.
31. ר' שבתי (בר' מאיר) הכהן (הש"ך), ע' 1241.
32. ר' שלמה יצחקי (רש"י), ע' 1279.
33. ר' שלמה (בר' יחיאל) לוריא (מהרש"ל), ע' 1294.
34. ר' שמואל אליעזר (בר' יהודה הלוי) אידל'ס (מהרש"א), ע' 1320.
35. ר' אברהם בר' יצחק, אב בית דין מנרבונא (ראב"י), ע' 61.
36. ר' אברהם (בר' דוד) יצחקי, ע' 63.
37. ר' אברהם המלאך, ע' 68.
38. ר' אברהם (בר' יעקב) טבע, ע' 81.
39. ר' אהרן (הגדול) מקרלין, ע' 123.
40. ר' אליעזר אשכנזי (בר' אליה הרופא), ע' 181.
41. ר' דוד (בר' אברהם) אופנהיים (רד"א), ע' 346.
42. ר' דוד (בר' אברהם) הנגיד נכד הרמב"ם, ע' 402.
43. ר' דוד (בר' פנחס) ניטו, ע' 404.
44. ר' חיים אבואלעפיה, ע' 486.
45. ר' חיים (בר' ישראל) בנבנשט, ע' 493.
46. ר' חיים כפוזי, ע' 518.
47. ר' חיים שבתי (מהר"ש), ע' 535.
48. ר' יאיר חיים (בר' משה שמשון) בכרך, ע' 579.
49. ר' יהודה חסיד סג"ל, ע' 631.
50. ר' יהודה (בר' יצחק) עייאש, ע' 677.
51. ר' יהוסף (בר' שמואל) הנגיד, ע' 699.
52. ר' יהושע בר' יוסף מקרקא, ע' 707.
53. ר' יוסף (בר' משה) מסראני (מהרי"ם), ע' 770.
54. ר' יוסף (בר' מאיר) תאומים, ע' 824.
55. ר' יעקב (בר' משה) בירב, ע' 855.
56. ר' ישראל (בר' יעקב) שמואל חאגיז, ע' 859.
57. ר' יעקב (בר' משה) הלוי מולין (מהרי"ל), ע' 872.
58. ר' יעקב (בר' צבי) עמדין, ע' 875.
59. ר' יצחק (הלוי) הורוביץ, ע' 918.
60. ר' מנחם מנדל (בר' אברהם) קרוכמל, ע' 1058.
61. ר' משה (בר' מרדכי) זכות, ע' 1037.
62. ר' משה (בר' שמעון) מרגלית, ע' 1124.
63. ר' עזריה (בר' אפרים) פיגו, ע' 1199.
64. ר' עמנואל חי (בר' אברהם) ריקי, ע' 1200.
65. ר' שלום שרעבי (הרש"ש), ע' 1254.
66. ר' שלמה בר' משה מחלמא, ע' 1302.

(לא עבר הגהה!)

כתבת בענין ההפטרות לקטן ביי"ט שהקטן עצמו רצה לקרות בקרבנות היום בספר שני והמורה מיחה בזה מתוך תשובת ר"י בר ששת סי' שכ"א ואתה אמרת שאין לשנות המנהג כמבואר בתשובת הריב"ש סי' ל"ה באמת הדין עמך והמורה לא יפה הורה וכדי להעמידך על העיקר ראיתי לבאר לך הענין באר היטב דע לך שמה שאנו קורין בספר שני בקרבנות היום במועדות לא מצינו לזה סמך לא במשנה ולא בתלמוד וכמו שכתבו התוספות והרא"ש והר"ן בפי' בני העיר אמתניתן דבפסחים קורין במועדות כו' והר"ן הוסיף והוכיח דבגמרא מוכח שלא היה מוציאין ספר שני לקרות בקרבנות היום אכן כולם כתבו שכמו שאנו נוהגין בזה כן נמצא בסידור רב עמרם וכתב הרא"ש ואפשר שאחר שנשלם התלמוד תקנוהו רבנן סבוראי או הגאונים וקצת יש סמך לדבר מדאמר התם אמר אברהם לפני קב"ה רבשי"ע כו' אמר לו הקב"ה כבר תקנתי להם סדר הקרבנות כו' כ"ז שקורין בהן כו' והנה כל מי שיש לו אזנים לשמוע ועינים לראות מאי דתנן ר"פ הקורא עומד ביי"ט ה' ביי"ט = ביום הכפורים = ו' בשבת ז' והיא מתקנת מרע"ה ותקנת עזר' כדאיתא בירושלמי הביאורו הר"ן והרא"ש לשם ואעפ"כ תנו רבנן הכל עולה למנין ז' ואפילו קטן כו' והיינו שהקטן עצמו קורא בתורה כמנהג התלמוד ומוציא אחרים ידי חובתן אי"כ מעתה יש לתלמוד במכל שכן שהקטן עצמו יכול לקרות בקרבנות היום שהרי אותה קריאה אינה בחיוב מתקנת מרע"ה ותקנת עזרא אלא תקנת הגאונים בלבד ואינו כל כך חיוב ובפרט למנהגינו שכבר קראו ה' בספר הראשון המחייבת עפ"י תקנת מרע"ה ותקנת עזרא דפשיטא שאין חשש במה שקראו קטן בספר שני והדעת נותנת שאפילו קטן שאינו יודע לקרות בטוב ואינו יודע למי מברכין יכול לקרות בקרבנות היום בשכבר השלימו המנין דמה שכתב הרמב"ם פ"ג מהל' תפילה וכן הסמ"ג בעשה סימן י' דבעינן דווקא קטן היודע לקרות ויודע למי מברכין וראייתם מהירושלמי שהובא בהג"ה מיימוני היינו דווקא לענין שיהא עולה למנין שבעה שהוא בחיוב גמור אבל אם קורא בשמיני למפטיר כמו שאנו נוהגין לית לן בה ולא מידי כיון דאינו מוציא אחרים ידי חובת הקריאה וזה ברור ומנהג פשוט הוא שאין מדקדקין בקטן דמפטיר בשבת אם יודע לקרות ויודע למי מברכין אפילו כשקורא עצמו מתוך הספר ואם כן ה"ה בימים טובים לפי מה שנתבאר דקריאתו בקרבנות היום אינו חיוב גמור להוציא אחרים ידי חובת הקריאה הלכך אפילו אינו יודע למי מברכים שפיר דמי :

ובזה נתיישבו לו דברי הרא"ש בפרק הקורא עומד שכתב תחילה מנהגינו ביום /טוב/ מארבע /ארבע/ פרשיות שמוציאין ב' ספרים דאין המפטיר חוזר וקורא מה שקרא אחרון אלא אומר קדיש אחר שקראו ז' בשבת והוא /וה' = וחמשה =/ ביי"ט בספר ראשון ואחר כך כתב מנהג אחר דהשביעי והחמישי קורא בספר שני ואחר כך קדיש והמפטיר חוזר וקורא מה שקרא השביעי שכן הנהיגו רבינו אליקים ורבינו משולם ואחר כך כתב הרא"ש דמנהגם של אלו מנהג כשר הוא דאילו למנהגינו קשיא דלא מסתבר דקטן המפטיר שאינו מן המנין /שיקרא חובת היום/ דמשמע דאילו היה קטן מן המנין ל"ק ואדרבא כל שכן קשיא דקטן להוי מן המנין ושיקרא גם בחובת היום ואם נפרש דעיקר קושיותו ממה שאין קורין בחובת היום אם כן לא ה"ל לומר דלא מסתבר דקטן כו' דאפילו בגדול נמי הוי קושי' ועוד יש לתמוה דמי גרע קטן המפטיר ואינו מן המנין אף שקרא בעצמו בחובת היום מקטן שעולה למנין ז' ועוד מאי קאמר דלא מסתבר בקטן המפטיר כו' קטן המפטיר בחובת היום מאן דכר שמיה לא נרמז לא במשנה ולא בתלמוד אבל לפי מה שכתבתי למעלה א"ש דכוונת הרא"ש היא לומר דמאחר שאנו רואין המנהג פשוט שכל קטן מפטיר בחובת היום אפילו אינו ראוי שיעלה למנין ז' וה' כמו קטן שאינו יודע למי מברכין לכך מנהג של רבינו אליקים ור' משולם מנהג כשר הוא שהרי למנהגם השביעי כבר קרא בחובת היום וקטן זה אינו אלא מכפל מה שקרא השביעי והה' ולכך שרי לקרות בעצמו אפילו אינו יודע למי מברכין. אבל למנהגינו שהשביעי קורא בספר הראשון לא מסתבר דקטן המפטיר שאינו מן המנין כו' כלומר שאילו היה מן המנין בוודאי היה מקפידים לדקדק עליו שיהיה ראוי למנין דהיינו שיהיה יודע למי מברכין כו' אבל מאחר שאינו מן המנין אם כן אין מקפידין עליו וקורא גם בשאינו ראוי שיעלה למנין ז' וה' דהיינו שאינו יודע ולכך לא מסתבר שיקרא בחובת היום :

ובע"כ צריך אתה לומר דדברי הרא"ש הללו הם לקטן הקורא בעצמו בספר השני דאם בקטן העולה ומברך לבד ושי"ץ קורא קאמר אם כן מאי קאמר דלא מסתבר כו' דמאי נ"מ בקטן שמברך ברכת התורה אם השי"ץ קורא בתורה ברבים ומוציא השומעים י"ח הקריאה אלא וודאי בקטן קורא קאמר ולכך כתב דלא מסתבר שיקרא בחובת היום ויוצא רבים י"ח קריאה. והיינו בקטן שאינו יודע אבל בקטן היודע למי מברכין פשיטא דלא גרע מפטיר שאינו מן המנין וקורא בחובת היום שהיא אינו אלא תקנת הגאונים כדפרישית ומבואר בתוס' פרק הקורא עומד דמנהגינו הוא מנהג רש"י ורבותיו ור"ת אלא שהר"א ור' משולם שינו מנהגם והנהיגו שאף כשמוציאין ס"ת או ג' /ב' /שיקראו הראשונים הכל והמפטיר חוזר וקורא מה שקראו הראשונים וטעמם כדי שלא לדקדק במפטיר אם הוא קטן שיוודע לקרות. אבל לדידן אפשר לומר דלית לן בה מאחר שכבר השלימו המנין בגדולים וקריאה זו אינה אלא תקנת הגאונים כדפירש' וכמו שאנו נוהגים :

וכך העתיק הר"י קארו ז"ל תשובת מהר"ם בסימן רפ"ב ע"ש וכך מבואר במרדכי שכתב מנהג ר"א ור' משולם ושכן נוהגין בצרפת ואחר כך כתב ואין להקשות על מנהגינו שקטן קורא במוספי' דהא קטן עולה למנין ז' וכ"ש שקורא לפי מוספין עד כאן לשונו וכוונתו כמו שפירשתי דעיקר הטעם ששינו המנהג ר"א ור' משולם הוא משום דלא מסתבר דקטן וכו' כמו שאמר הרא"ש ולכך כתב ליישב מנהגינו דלא ק' מידי שהרי קטן עולה אפילו למנין ז' שהוא בחיוב ע"פ התלמוד כ"ש לפי המוספין שאינה אלא תקנת הגאונים ובע"כ דלא נעלם לר"א ור' משולם הברייתא דקטן עולה למנין ז' אלא שהם שינו המנהג מפני שראו נוהגים שקטן עולה אפילו אינו יודע למי מברכין ואף על פי כן נוכל ליישב מנהגינו דאפילו הכי לא קשה מידי דכיון דקטן עולה למנין ז' היכא דיוודע למי מברכין ואף על פי שהקור' הוא הקטן ובעלמא אין הקטן מוציא את הגדולים ידי חובתן וא"ה בכאן מוציא י"ח כ"ש שקורא לפרשת המוספין אפילו אינו יודע למי מברכין שהרי כבר השלימו המנין וקריאות המוספין אינו בחיוב להוציא אחרים ידי חובתן וכדפירש' :

אכן יש לתמוה על מה שהעתיק הר"י בר ששת מספר המנהג בשם ר"ת ז"ל דביום שיש שני ספרים שהמפטיר קורא במה

- 2 -

שהוא חובה ליום אין מפטירין בו בקטן עד כאן לשונו ולא נמצא לשום מחבר שכתב כן משם ר"ת והדבר עצמו תמוה דמי גרע ממה שעולה הקטן למנין ז' וא"ל דשאני התם מאחר שיש שם גדולים הקורין. אבל מה שהוא חובה ליום שאין קורא בספר אלא אחד צריך שיהיה גדול ולא קטן וחלוק זה דקדוק חלוש הוא ולא נמצא לא /לו/ שורש וענף בסברת התלמוד דמה שנתייע מדברי הר"ן ז"ל שכתב דדוקא קטן עולה למנין ז' אבל לא שיהיו כולם קטנים אין מזה סמך שלא יקרא קטן אחד בספר שני דאין הסופר /הספר/ גורם אלא הקריאה היא העיקר ודוקא כולם קטנים אין עולים למנין מפני שגנאי לציבור שיקראו כולם קטנים אבל /אבל/ תיבת אבל מיותרת/ קטן אחד או ב' קורין ועולין ואפילו כל אחד בספר מיוחד ועוד כיון דבקריאה המחויבת עולה קטן למנין ז' כ"ש במוספין שאינה מחויבת כל עיקר וכמו שהארכתי בזה למעלה ושהיא דעת רוב הגאונים ועוד תנן סתמא בפרק הקורא עומד קטן קורא בתורה ומתרגם דמשמע בכל ענין וכתב כך מהר"ם בתשובה סימן ח' דרבינו שמחה פירש דמאי דקתני הכל עולין למנין ז' ואפילו קטן לאו דוקא למנין ז' דהוא הדין למנין ג' והיינו מדתנן סתמא קטן קורא בתורה ומתרגם ואם כן הכא נמי נימא בוודאי דאף כשהוא קורא בספר יחיד שפיר דמי דקטן קורא בכל ענין קאמר ונדחו גם כן דברי הריב"ש במה שכתב דמתני' זו במפטיר שקורא לכבוד התורה קאמר שהרי מהר"ם בשם רבינו שמחה פשוהו דסתמא בכל ענין קאמר כמו שביארנו :

ע"כ כדי ליישב דברי ר"ת שהביא ספר המנהג עם היות שלא נמצא כן בשאר מחברים נראה ברור ופשוט דדוקא בסתם קטן שאינו יודע למי מברכים קאמר ולכך כתב כיון דהוא חובה ליום מתקנת הגאונים אין להפטיר בו בקטן ופסק כן מפני שהוא נוהג כמנהגינו וכמ"ש התוספות שהיא דעת רש"י ורא"ש וכבר נתבאר שיש גאונים ששינו מנהגם מפני דלא מסתבר שהקטן שאינו יודע למי מברכין יקרא במוספין בחובת היום להוציא הגדולים י"ח הקריאה ע"כ תיקן ר"ת שאין לקרות סתם קטן בספר שני לקרות בעצמו בחובת היום. אבל בקטן היודע לא עלה על דעת שום חכם שלא יקרא במוספין מאחר שעולה אף למנין ז' וכל שכן לקרבנות היום שאינה אלא תקנת הגאונים כדפרישת וכבר כתבתי דמנהגינו הוא אפילו בקטן שאינו יודע לקרות וכו' ויש לו טעם אחר שכבר השלימו המנין וגם הקריאה עצמה אינה בחיוב אלא מתקנת הגאונים אין לחוש לה ואע"פ דבוודאי לכתחילה אין מן הראוי שיקרא קטן בעצמו בקרבנות היום למנהגינו אם אינו יודע למי מברכים מ"מ אין לשנות המנהג שאנו רואין שהיום נוהגין כן מקודם :

גם בתשובת מהר"ל כתב כן בסי' קס"ז וז"ל ומה שקורא הקטן פ' המוספין רבותינו התירו הואיל והכל עולין למנין ז' אפילו קטן וקצת לבי מגומגם על פרשת זכור עכ"ל והיינו בקטן שאינו יודע למי מברכין וכתב שרבותיו התירו והיינו מה שכתב המרדכי ע"פ שפרשתי כוונתו שאמר וכ"ש שקורא לפ' המוספין דר"ל אפילו אינו יודע למי מברכין ולכך כתב שלבו מגמגם בדבר על פי זכור דהא ודאי כיון דאורייתא הוא אין קטן מוציא אחרים י"ח בקריאתו מאחר שאינו יודע כו' אבל אם היה יודע לא גרע מקטן העולה למנין ז' דהיא נמי דאורייתא מוידבר משה את מועדי ה' דלמדנו מינה הקריעה /הקריאה/ במועדות שתיקן מרע"ה ולכך המורה שכתבת לשנות המנהג ידו על התחתונה בפרט שיש בזה כבוד לתורה שקונים המצוה בדמים יקרים וכבר האריך בכיוצא בזה הגאון מהר"י קול"ם /אולי צ"ל קולון/ בתשובתו לענין חתן בראשית וכבר כתבתי דכל משא ומתן בדין זה אינו אלא בקטן שקורא לעצמו לא בש"ץ שקורא לפניו ואין צורך באריכות לבאר זה דמבואר הוא מעצמו והמפרש בהיפוך הוא טועה גמור הנה הארכתי לך בדין זה לעוררך כמה יצטרך המעיין להיות מתון בדין להורות כראוי עפ"י שורש התלמוד ופסקי הגאונים לא ע"פ היסח הדעת במציאה שמצא כך בקוב"ץ או בתשובה ולהורות אחריה בפרט לבטל ולשנות המנהג ומעיד אני עלי שאדוני אבי ומורי קנה לי ההפטר בדמים יקרי' במועד אחרון של פסח בהיותי קטן וקראתי בעצמי בספר מוספין בבית הכנסת של הגאון מהר"ש לורי' וכמדומי לי שהרב ז"ל היה אז בב"ה ולא מיחה בדבר כתב זה כתבתי תכף הגיע כתבך אלא שלא הייתי יכול להגיע לידך עד עתה והיה זה שלום מא"ה וממני אהובך ש"ב הקטן יואל בלא"א כמהר"ר שמואל זכר לברכה חתום יום ד' י"ח אלול :

*** נא לשמור על קדושת הגליון ***

הקדמת בעל המחבר ספר מעדני יום טוב ודברי המורדות

אמר יום טוב בן לאה האלף המורדות כהני רבן לוי העלך זלתי אשר נחשק בידיה של מעלה בן אש ח"י שנים והיה רב פעלים למי שני. וידע ספר לפי עניינו. כחבר מלחתי בכתביו אשר נקלטו לי את פניו. כל אשרי מות קדושת גונו נולדתי ימים לא כעיר. ונחל גלגלי אביר הבני. מורי ורבי. אלוני אפי וקני האלף הקדושת שמו מלתי. בישראל וביאודה. מוכר'ר שיהר וויאלטרשטיין לוי העלך זלתי :

דבר רבן של כל הנהל רבינו אשר תמך כח בחיבורו בסוף פ' לא מלאות בשם המדרש בזה הלשון של שידל'ר אדם ממקרא למדרש ומתורגמ' למ' אלא שילמוד מקרא ואחר שבה ואחר גמרא ע"כ. וגם היות שגלגלתי קל' בלשון אחרת בשם. סופרים ספ'ר בלש' מ' וכו' שגלגלתי לשון שם צ"ל אלו מלאות הנה המנה. וימרות פה פ' בלשון אחרת דבריו רבינו י' בלשון אלו דבריו ועוד אפשר שהוא מדרש מלאות במקום אחר שלא במקום שכתבתי :

ויש בלשון הזה מקום עיון והוא זה כי אין אמת שם מדרש נאמר על שני פנים הא' והוא הוהר מפורסם שהוא אמנם נאמר על מדרשי האגדות בשפ'ר הספיקים דרדשים לכל חפשיה שלא לענין שום דין והוראה ולהיות זה מפורסם מהל' לכן א"ל ליהל' כלל. והב' שהוא נאמר על מדרשי דרדשים מיד הם דרדשים ומקרי'ם ויאלו'ם מהמקראות בלשון שפ'ר במשכ'ת של'ק'ס ב"כ' אשכ'ס הוא וע' כל שהוא נא' משום נא' ומשום אשכ'ס ילקח ב'כ'ן עולות וכו'. ובמ' י' לאין מספר וכל'א שני' צברי'תא שבהל'ת ח"כ שרע'ל'ס לאמרי' כלל י'ס ר' שמע'ל' אומר ב"ר מרד'ס האורה דרד'ת ב'ס וכו'. וכן בן האגדות שכל דיני ותשפ'י האורה ויאלו'ם על ידי'ס :

ומערה יקשה ממה נפש סהרי לא ימל'ס בעל המדרש מחלוק' מנכר'ת או שכיון לפ'ן הא' או שכיון לפ'ן הב' ולאיו'ם מכן שגמיון. כל לענין והשק'ות שאל מחביו' לפ'ן הא' והוא המדרש והמכיו' שלא ילמוד המנהי' שיהי' בין קל' האחד שהוא המקרא לקל' הב' שהוא הגמ' דל'ס הדבר בן הוא ודל'י דק'ל'א מוכ'ר ללמוד לריב'ה למימרה שלא יל' ממדרש למ' דהיינו שלא לעד המנהי' כלל דספ'ר אשכ'ר שידל'ר אל הגמ' שאלו'ם אלא פירוש המנהי' ועיני' משה לא שה' א"ס גמרא מזה אל והל'י שזה דבר שאין לו שמ' . ואם נחסי'ן אל הפ'ן הב' והוא המדרש הדינים ויהיה לוהר'ס בלמודו ולא שידל'ר היינו לומר שישל'ר אל המקרא וישל'ר אל המדרש לא יחס'ר כל ב' ויפ'ר'ס ללון דל'ס לפי זה הכינוי על הדול' וקופ' מעני'נ'ע'ד'ר דבר'ר'א' צעמ'ו הכו'ל עני'נ'ס דר'ס שכן מלינו ב"כ לבין דל'ס בלמוד' ששני' בשם' מני'ל'ת פיר'ק הקור'ר למספר' מלי'נ'ו צנח'ר וכו'. והיה' האורה לפי זה על הצל'ת כל דבר ודבר צעמ'ו כי ל'ר'י לגמור כל דבר ודבר צעמ'ו גם לזה הפ'י יקשה מל'ד בשכ'ר'ו את עשר'ו ממדר'ס המנהי' שיוחר נא'ה היה לעל' ממדר'ס למספ'ס לבין אחד או שילמוד בשכ'ר'ו ב"כ המדרש כמו שכתב' שיוחר נא'ה ב"כ משה כמו בשכ'ר' אחר'י שזה הפ'י למנהי' דרדשים היות כוונתו :

אך אמנם בן ברור שנמר ב'ס ובמשה'ס דת'ר דין' תל' דייק'ל'א הוא ולעל'ס מדר'ס דק'ל'א כוונתו על הפ'ן הב' דהיינו למדר'ס דרדשים ומה ששם בשכ'ר' משה ולא קתני גם כן מדר'ס או לחי' במד'ר'ווי'ס שבה היינו עמ'י'ו שם היות ששם מדר'ס דק'ל'א ר"ל מדר'ס דרדשים על שם הכלל כולל כל הש"ס אלא שם מדר'ס נאמר כל פ'ס ומס' ממדר'ס דרדשים כי המנהי' נאמר וי'ס'י' זה ר"ל לא שידל'ר אדם ממקרא למדר'ס כפי פ'י הפ'י שגמל'ת דל'ס שלא יל'ד לל'ל'ו של'ס המקרא דהיינו שילמוד פירוש מהמכיו' ויל'ד חילוק' וילמוד מדר'ס היינו מדר'ס כן אלא שילמוד המקרא כולל וכן אח'ר המנהי' כולל (דהיינו כל'ר פירוש'י מהמנהי' הוא שם לכל שילמוד המקרא כולל וכן יש'ש ב"כ לכל הגמ' כ' דל'ס מ'י' המדר'ס הוה דייק'א ממי דל'ס מות' בן המדר'ס הוה אל הפ'ן הא' דל'ס בל'ל'י בשכ'ר' אשכ'ר שאל'ר הגמ' ילמוד המקרא לל'ד היות שגמ' דרד'ס'א אל מדר'ס האגדות ודל'ר'א שלא יהיה כוונתו ברי'ת'א שלא ילמוד כלל האגדות לכל המל' דפיר'ס'ת מדר'ס'ת שאל'ר התמיו' ב' מדר'ס דרדשים והאורה לפי שגמ'ס כל דבר ודבר ולא ילמוד קל'ת ויל'ד קל'ת דל'ס'תא מעל'ס לא דבר בעל האורה כלל ממדר'ס האגדות יחל' ודל'י ולא קל'ת כלל קל'ת לא בשכ'ר' דל'ס'תא שילמוד מדר'ס האגדות דכ'ת לא קמיי'ר כלל :

ובל דרדשים האמת והאז'ר שכ'ר הוא ודל'י כיון אמת ויוצ' וקו'ים ללמוד וללמד בישראל כוונ' כו'ס ולא יעצור ולכן גם אחר' צעמ'ר' על דמיו' בינו'ת תחל' בספ'רי העשר'ס וארצ' האגדות דכ'ת לא קמיי'ר כלל :

שוא המקרא כולל אשר היה מפורסם בל'ר היסב ע"י מפרשים המפורסמים ובר כולל לרבי'ס ולח'י הנהי'ג' . אך ורק זכיר'י לנבי' ואחר'ק בקיו'ן כפי' בל'ר'ות עיר האלק'ס והקד'ס שיו'נה בזה'ס מפרש' צמיו' בשכ'ר' צמיו'ת יחזק'ל' ע"ה והוא מופלג' עד שאלו' לא יסל'ו עו'ה וכן צמיו' כן תחומ' וסחומ' הגבו'ה היה שם היות מופלג'ס פירוש' עיי'ן מוחש'ת פ'ס ספ'ר שבו בל'ר'ות בילור' מעול'ר לכל יודע ספר אשר ממנו דעת לנע'ן יקל וקל'ר'יו בשם צורת הבר'ת והי'ס פ'ס ק"ק פל'ר' בשב'ת השס"ז לס'ר' ולפי' ב'ש'ר'יו על סדר הבני'ן ולא על סדר הכמו'ס וגם ב'ש'ר'י' ב'ר'כ'ת עק'נות מדעת רש"י ובל'ר'יו דכ'ת הרמב"ם שפ'י' המנהי' ובחיבור'ו ב'כ' מדי' חס'ד' מק"ל' לעני'ן זה כ'י שני' שאל'ר'יה ע"פ סדר הכמו'ס וגם על דרך פיר'ס'י ועני'נו לו ותבחי'ו כלל אשר ב'ק' ובל'ר'יו לו להדי'ס' . ובה' תל'ס תל'ל'ת מל'ל'ת הקור'ר מקרא קוד'ס כול' :

ופירתי או לאי שם לנבי' אח'ר לא המנהי' ובר'ר'י' אלו'י יס'ר'ל' על כל הסנה' אשר הסי' עמדי' למה לו כח וחיל לבא'ר' ולחזק' ור'ספ'ות יוד'ס על כל ספ'ר'ים השש' והנה הם כלל הנו'ן שס'ר'ל' נחזיו'ס נחזיו'ס המ' לר'ב'ס המ' הקל'ות הקדו'ות והקדו'ות והקדו'ות האמת'יו' תפ'ר'יו כסדר'ן ומוספ'ין בל'כ'ר'ן ולחיות' שול'ס לו אלו' כל'ס' (והקל'ת) והם המנהי'ות לעל'ס דבר' יום ציו'ם פיר'ק א' כלל ב'כ'י נכסיו'ת אחר' תפ'ר'ת :

ובא'ר נא'ח' אל הגמ' והנשך ממנו הלא היה הספיק'ס אשר כלל דור ודור קמו אחיו לספ'ר' אשר'י' שלו כ'ס מל'ל'יו יס' ב'ר'כ'ה א'ן נחל'ק' לשני' תל'קו'ת מה'ס אשר'י' קמו יז' אחר' כמות' שהוא וק'ר'ו ויעי'סו ב'ר'כ'ות אר'יות סמו'יות והסל'פ'ות והמקד'ס שבה'ס דרך קל'ר'ת אחר'ת לל'ב' דבר'יו רבני' הקדו'ס מחבר' המנהי'ות וסיל'תו כסול'ת קיד'ס לכל פסק'יו והמנהי' והמ' והת'ר' על סדר האל'ות אחר' לל'ח'ת למל'ח' הפ'ן ומתק'ר' כל דבר ודבר על לוח'יו ועני'נו ובל'שון ב'ה וקל'ר ידבר' אל העם כל דין ודח' כמות' שהוא מעל'י חת עט'ס ורעת' ר'ק גמור' אומר' עט'ס עט'ס ושב' ואל' השש' והת'ב' לו לל'דק' נא'מ'ן עט'ס כיו'ס הוה להחיות' עט'ס ר'ק בעל'יו וידוע'ס ליר'ד לעומ'ק על כל כל'ס' והל'ס' ולש'ס צ"ס הדול' היה י'ס התלמוד א'ך אמנם בן לא ימל'ס ע'ס ממה שבר'ר'ו ואחר'ו חו'ל בשם' סוס'ס פיר'ק הו'ס נחל' תל'ס התל'ס מעל'י עול'ס מעל'י עול'ס עד אשר רב'ר' שמו'ר'ן מחז'ר' משה'י חז'ה אר'ר' שמע'ל' וכו' מעל'י עול'ס הם והל'ס מיי'ש'י עול'ס הם שאל'ר'ס ל'ס'ות עול'ס לו אלא שמו'ר'ן הל'ס' מחז'ר' משכ'ת ע"כ וכל' ספ'ר' ב'כ'י גם בחיבור' הלו' הוא ממיי'ש'י העול'ס גדול' כי אין לגמור' הכול' על החיבור' כמות' שהוא כול'לו וגם מדר'ס צמיו'ס דל'ח' דבר'יו וצו'פ' סידור'יו אלא א"ל ב'ר'ות אחר'ת משכ'תו שאין'ספ'ר'ס יל'ד אדם חז'ר'ו וגם מפ'י' שאל'ן הדבר'ים כול'ס מוסדר'ים בכל המנהי' ומסכ'ת' למ'ה שיה' צמיו' ב'ס'ן התקו'ן אלא לנח'ר' הדבר'ים למ'י צב'י' בחד'ר'י הגמ' ויד'ע' הסוג'ות ד'ק' שיל'א' כל אדם למש'ר ולעמ'ט על כל דין ודין הי'ל' יל' דיו' לאר'ר' ע"פ הסוג'ות א'ס להחיר' א'ס לאסור' א'ס לפ'ר'ר' א'ס דרד'ים ר'ס'ס מעני'נ' שנת דרך הכל הנל'ל'ס בשל'ר' מסכ'ת'ה וכן הי'ק'ר' כלל המסכ'ת'ת לו'ס נהח'ס לעשות' תצור'ו לכל מי שצ'ר' יע' והל'א ויד'ע' סוג'ות הגמ' הוא יל'מ'ר ויי'ש'ס הור'ל'ר'ו ע"פ תצור'ו ודל'ר'יה גדול'ה לדבר'י' מל'ל'תי ב'ר'ש'ות להדי'ס' עמ'ו דל'ס'ס ב'כ'ר' ק'ן מל'ד ובשל'ס'י' מה'ס הו'ס' לל'וא'לו' על הו'ס דר'ר'י'כ'ר' לו ב'ל'מוד'ים והב'יו תצור'ו ע'ס ספר' דר'ר'י' ק'י' כפי' מה'ס אלו' ר'וא'ס א'ס כו'נ'תו הסנה' והר'ב'ת'ה שיה' מנה' כמו שאל'ר'תי :

וידי'ן כי אר'כ'י הימ'ס אחר'י' אלו' שני המנהי'ים והחוס'פ' דעות חכמי' צד'ת' אשכ'נו וספ'ר'ד ויי'ט'נ' ומל'לו' גמ' חזק'ס דר'ים ופירוש'ס שני'ס שכל די'ים נחז'ר'ו יס'ת'נו כמות' וכמה הור'ל'ר'ת ומכ'ה ע"י עמוד רבן של כל הנהל' רבי'נו אביר' וזל'ר'י' וזכ'ר'י' חז'ר'ו גדול' מל'ד מה שמתח'ס דבר'י' הרי"ף והספ'ר' דבר'י' חכמי'ס הנזכ'ר'ס בעל'י הרו'ס' ואל'ר' חכמי'ס גדול'ס מל'ג'ד מה שמתח'ס תל'ו' בל'ש'ול'ס ושל'ס חו'ק והי'סר' וק'ס ב'ה חז'ר'ו רב'ר'ינו יעקב' בעל' הספ'ר'ס ול'ר'י'ס וכתב' כלל מהמנהי' ומסכ'ת'ה בכל מקרי'ק ע"פ ספ'ר'י'ס הכלל השל'ס שכלל דין ודין בל'שון קל'ר' ועי'ר'י' ובש'כ'ל כן נחז'ר'ס עוד ועכ'ה השפ'י' דר'ים הל'ל' ב'כ'ר' אחר' על אר'ב'ת'ה עור'ר' עול'ס ע'ס לוספ'ס דעות החכמי'ס אשר'י' כלל אביר' ול'ר'י'ס ונמל'לו' נכסיו' אלו' שני' החבור'ים ר'וני' לומר' ספר' דר'ני' אשר'י' וספר' הסור'ס הם ערוב'ס בכל דבר' ובסור'ים ועור'ים כול'ס'ס זה לעומ'ת זה ס' רבני' אשר' לעומ'ת מתבחי'ו על הרי"ף ול'ר'י'ס וכס'ר' הסור'ים כנדר' תצור'ו על הרמב"ם ול'ר'י'ס :

[רא"ש ברבות]

ספר

שאלות ותשובות

השייכות לטור אבן העזר

מהרב הגדול כבוד הרב חיים שנייד
ובראש קונטרס מחבר מאסף כל
דברי עינוכל דליתתא :

בשאלוניקי

קדית מלך רב הגדול האדיר מולטאן מקימין
יום הורו ותתנשא
מלכותו אמן :

נתהי השלמת המלאכה זו בחדש אדר
משנת התיא לינייה

נרמק על ידי המחוקק אברהם הגר



הקדמת בן הרב המחבר

אמר הענין משה בן לודוני אבי הרב המחבר זלה"ה לשם ה' אלהי ישראל אתן שבח ותהלה • ואקדש ואשתחוה
 על אפי כי חקדועלי גבר על סוף ותכלה • כי הביאני עד הלום להגות לאור מלאכה זו המפוארה
 והמהוללה • תשובות שאלות אדוני אבי מורי ורבי עזרת תפארת ראשי הרב הגדול והקדוש כהה"ר זלה"ה •
על משכבי בללות כי זכרתי ימים מקדם שנות עולמי היום הראשונים טובים מאלה בחיי אדוני אבי הרב
 המחבר זלה"ה כי טרח והשתדל להביא מלאכה זאת ש' הדפוס ולא הספיק כי נתבקש בישיבה של מעלה
 והוא הלך למנוחות ועיב אותן לאנחות ועתה ראיתי בני עליה כל א' וא' מוניאוס' לאור ספריהם על הדפוס בחיים
 חיים ואף כי אחרי מותם וקצאת סופרים תרבה חכמה ואמרת למה נגרע כספי • מר אבא אשר טפח ורבה לאלפי
 דבבה בבור קדושים רבה ליורדים היתה אורה בדברים היוצאים מפי הגבורה ולא אוכל לראות חכמה מפוארה בקרן
 וזית גנוזה ואף גם זאת זוע קדש כדוכי ה' החכמי השלמים חברי הישיבה ה' הנה טפחוני להדבות חריות והשתדלות
 שאמרם אלי מה לך נדרם וחקוני ואניוני לאמר אל תירא ואל תחת כי הן לא קנה יד ה' מהושיע ולעזור לעוסקים
 לט"ס וזכות מר אבי הרב המחבר יהיה בעיך ובקעךך והבא לטהר מקייצין אותן ויהי בשומעי את אמריהם כי
 נעשו הסבחת קמתי למולאת שאלתם ובקשתם וסדרי במדומים כי זה לי ימים ולילות חשכתי דרכי אכרו עשתומתי
 לראות חיוה דרך אחר וגמתי כלבי לשלוח לארץ מרחקים להביא מלאכה זו אל הדפוס אף כי ההוצאה מרובה ומה
 גדלו מעשו ההשגחה הש' זית וממכון שבתו השגית ואנה וגלגל לבא' הדפוס אל ארניו ואל מולדתינו על יד הפועל
 אשר נכפלה ז'ם כלתה נפש לבא ולחסות תחת כנפי השכינה ולא כדקתי כי אם כדקת א' אל הרב המחבר זלה"ה
 חמקתי עת לעשות לה' לזכות את הרבים וכן לחוות נטועים אמרי אדוני אבי זל • והיה כל מבקש ה' ימצא דעת חכמה
 זכירה ושמתי בטחוני לאלוהי האלוהים הוא יעזרי חיל ויעזר רוח חכמי שרי זבאות ישראל ולב דורפי לזק הגבירים
 משוכים שבעירינו עיד המהוללה שאלוניקי יעא ומהונם ומהודם יחזיקו ויאמנו ידי החלשים כהדפכת שאר החלקים
 בע' וואני החלתי והם יגבורו כאש התנכרו והוניאו כשפתותיה' להרב אדוני אבי זלה"ה בחיים חיותו לכייע בהלוא'
 חן וחסד והוא חסד על אמת ועל כן שמתי עלי משמר לפנות מכל עסקי ולקבוע עתים לעשות מפתחות פתוחי
 חיותם והיה כל מבקש דין מהדינים מעל ספרי אדוני אשר חובר בו בארובה יגיל וישאח • כי ימצאו כל דין ודין על
 דגלו כמילות קנאות וכל לשון הטור והר' מבס' ושאר הביקשים הבאים בתוך הפסק דין למשא ומתן סדו תיהו איש
 ע' מקומו באופן שימצאו המבקש מיד לכל בקשותיו ופרי תועלת זה ידוע לנבונים • לכל ינטרכו לבקש אלה וזה
 לאחד הומנים ואף כי בדבר הזה לא באתי עד תכליתו הבא להשיגני ימים אחד המרבה ואחר הממעיט לעומתי
 ומה' אשאל וארחק תבא שאלתי ובקשתי יתן ויחזור ויתן עזי כימיני להשלים שאר הקפדים ותהי
 לאדוני אבי לזכרון לפני ה' תמיד ונפשו נרודה בנור החיים



הקדמת בנו הקטן של הרב המחבר

אמר הקטן אפרוח שלא נפתח עיניו סבתי בן לא"ה הרב הגדול והקדוש במהר"ר חיים סבתי זלה"ה
 זה היום עשה ה' אשמה ואעלה לספר חסדו אשר פעל ועשה למלאת תשוקתי היתה בלבי באש
 כוער עגור בעצמותי לראות חבור א"ה המחבר זנוקל חקוק כעט כרזל ועופרת להטיב לטובים ול'שרים בלבותם וספתי
 לא אכלא מלהודות לזוכב בערבות אשר הקים למרי אבא זנוקל יבן יכבד אב ממלא את מקומו החכם הכולל
 אחיוראס במהר"ר משה נח"א אשר אור כנבר חלניו להביאו אל הדפוס ולא חב על ממונו לזכות את הרבים
 וכות הרבים תלוי בו ויון שמיא אסתיעא מלתא לעולם אורנו כי וכו' ואבה לירינו גר נדק איש
 מהיר במלאכתו מלאכת הדפוס להוציא לאור יקר תפארת גדולת מרי אבא זנוקל ותהי
 זאת למנוחת נפשו הקדושה כי יתענגו כל חכמי לב במראה הגדול הזה
 חבור שאלות ותשובות המכשדות נכא רב פלאי פלאים
 תליתלים פסקי דינים אין קץ לשכחו ואין תכלית
 למהללו יראו חכמים וישמחו כי ממנו
 תוצאות חיים ואני תפלתי לא
 מי יעורנו בח לעשות חיל
 בהדפסת שאר החלקים
 להנמיח נדקה ותהלה
 נגד כל ישרי
 לב אביר



הסבמת רבני העיר

לדעת אחת מאנה אומן שנועלת החכם השלם כמהר"ר משה נר"ו בן הרב הגדול המחבר כוהר"ר חיים שבתאי זללה. הפליא ענה הגדיל תושיה הוסיף אומן להוציא לאור ולקרבה אל המלאכה מלאכת הדבוס סבד שלמות יתשובות הטיבות לטור אכן העור מהגאון אביו זללה והשתדל בגופו ובחמונו בכל כח ואון למען זכות כו את הדבוס זה אנה לידנו כעירנו זה עיר שלוניקי ועל חלקת וחווקק וירא לעתיד שאם המצא תמנא ביד איש או אשה מלאיה עם שיהיה להוויק לו להדפיסו סמית שיהיה ההפכד גדול אשר על כן אכחנו הבאים על החתום כלנו נחנו לדעת א גדרנו גדר בגזירות נח"ט שלא יוכל ולא יורשה שום נכרא בעולם לא איש ולא אשה מלאיה מקום שיהיה להדפיס הסכר הליה לא כלו ולא מקנתו לא על ידו ולא ע"י וולתו לא מבני עמנו ולא מבני עם אחר מלאיה עם שיהיה ולא לקבב שום סבה מהסכות שיעלו על לב איש מעולם לא להדפיסו ולא להחזיק בידו אם לא כרשות מעלת בן הרב המחבר הנ"ל או שלוחו לא פה שלוניקי ולא במקום אחר עד אשר זמן עשר שנים רציפות מתחילות מהיום וכל אשר יתן כתף כוורת ל לבלתי שמוע הסבמתנו זאת עלינו ועל ראשו יחולו כל האלות הכתובות בספר תורת מרעה וכל אלות הברית ואנחנו עמו ונאן מרעיתו שמוע נשמע כשם ה' אלהינו ליראה אותו ולרבה בו וללכת בדרכיו לעשות רצונו ולעבדו בלבב ש שלם אמן ולהיות לזכות ולדאיה ביד מעלת בן הרב המחבר הנ"ל זללה והבאים אחריו חתמנו במונתו פה שלוניקי כיום ג' למרחשון אדר שנת חמשת אלפים ות"א ליצירה

הגשם והנוהר יטבון	הגשם והנוהר יטא	השומע ישמע אל	אשרי איש ירא את ה'	הירא את דגרי ה'
בטח ושאלך מפחד דעה	ברכה מאת ה' ונדק'	ויענה ויבור' מפני	ושומע לקול מורים	ישמע בקול מורים
ויביא עליו ברכה ולא	מאלהי ישעו מנחם	עלין ובכר' דריוט	ומברכת ה' יבורך אמן	דלא לטנקי' חיויא
קללה ח"ו נאם אברהם	טולם	דניאל אישטרוסה	חיים אברהם הכהן	דרבנן ושמוע יטבון
מוטאל				בטח ושאלך יעקב
				במהרר אברהם
				די כוטון זללה



ושבע לבריא את העולם ונשאר מן השנה מיום לידתו ששה ימים
היתה מילתו יום טוב שני של ראש השנה. ואחריו שלמה יזכה
ויאריך ימים נולד לי באחד בשבת בשעה ג' מן הלילה בחדש
כסלו שנת א'ת'ק'ס' לשטרות והיא שנת חמשת אלפים ותשעה
לבריא את עולם.

אלה הם תולדות הרב רבינו אשר נודעו
לזכר צדיקים וקדושים לברכה.

(ב) רשימות מזמן הנגיד ר' אברהם II.

מקור שני זה לשלשת יחוסם של צאצאי הרמב"ם נמצא בשלשה כתבי
יד שונים המשלימים זה את זה ושכנראה אינם נובעים מדברי ר' דוד הנ"ל
שנזכר בהם כגוף שלישי.

בכ"י וואטיקאן 303 דף 125b נמצא כתוב אחרי אחת מאגרות הרמב"ם⁽¹⁾:
שפתים ישק משיב דברים נכוחים והמשכילים (ישכילו) יזהירו
כוזהר הרקיע וכו'. נתבקש לישיבה של מעלה הגאון ר"מ איש
האלהים הרב מיצ ז"ל בן הרב הדיין רבינו (משה) [מימון] ז"ל
ונפטר מהעולם הזה במצרים ונקבר בטבורה של ארץ ישראל היא
עיר טבריה וזכה לחיי העולם הבא בליל ב' בעשרים יום לחדש
טבת שנת אתק"ו לשטרות ויום שנו"ד בו היה ביום י"ד לחדש
ניסן שנת אתמ"ו לשטרות נמצאו שני חייו שבעים שנה תהי נפשו
צרורה בצרור חיים את יי אלהיך.

ושם דף 127b, אחרי תשובת ר' אברהם בן הרמב"ם ותקנת חכמי עכו
המיוסדת על תשובה זו⁽²⁾ כתוב:

וזה הנגיד רבי אברהם הנזכר בן הגאון רבני משה זצ"ל נולד
בליל שבת [כ"ח] בחדש סיון שנת אתצ"ו לשטרות וזכה לחיי
העולם הבא בליל ב' ב"ח ימים לחדש כסלו שנת אתקמ"א⁽³⁾ לשטרות
והיא השנה הראשונה ממחזור רס"ד ושנת השמטה נמצאו שני חייו
נ"א שנה וחצי תנצב"ה. ובנו רבי עובדיה נולד בליל שבת בראש
חדש ניסן שנת אתקל"ט לשטרות ונפטר מן העולם הזה בבית
הכנסת שהיא במקום הנקרא דמיתי וזכה לחיי העולם הבא בערב

(1) שתי הפסקאות הבאות מתפרסמות כאן בפעם הראשונה. (2) התקנה נדפסה להלן
כהוספה למאמר זה. (3) צ"ל אתקמ"ט.

נשאלתי מן אנשים גדולים לחוות דעתי במה שנתחדש מקרוב שהוציאו קול ושם רע על משפחה שהחזקה לכשרות. תשובה שנינו בסוף עדיות (פ"ח מ"ז) אמר רבי יהושע מקובל אני מרבי יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו שהלכה למשה מסיני שאין אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרוב אלא לרחק המקורבין בזרוע ולקרוב המרוחקין בזרוע משפחות בית הצריפה הייתה בעבר הירדן ורחקה בני ציון בזרוע עוד אחרת הייתה שם וקרובה בני ציון בזרוע כגון אילו אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרוב ויש לי שאלה רבה בזו המשנה מה היה כוונת החכם שאמר משפחות בית הצריפה היתה כו' שאליו יבא לקרבה שטהורה היא שמאחר שידע שטהורה היא וגילה לנו הכשרתה מה לנו תועלת בביאת אליהו בענין זה וכן הקושיא במשפחה האחרת הנקרבת שלא כדת מאחר שידע פסולה למה לא גילה לנו להרחיקה ולהפרישה מאיסור כל משך גלויותו טרם ביאת משיחנו ולא נצטרך אליהו בזה. ואף שהרמב"ם נשמר בזה וז"ל א"ר יוחנן בן זכאי הרעות שיסיר אליהו הם להרחיק אדם פסול ששב ביחסו הכשר בזרוע ולקרוב האדם כשר שהורחק מקהל כהונה או מקהל ישראל בזרוע והמשיל בשתי משפחות היתה אחת כשרה והשנייה פסולה ונתגברו בני ציון עליהם והשיבו הפסולה כשרה והכשרה פסולה והתבונן היאך ברחו חכמים מלשון הרע כי אעפ"י שהיו יודעין בשתי משפחות זכרו העשוקה בשמה ואותה שהיה פסולה בבירור והשיבו אותה בני ציון כשרה בזרוע לא פרסמוה אבל אמרו ועוד אחרת היתה שם וקרובה בני ציון בזרוע עכ"ל הרמב"ם. אבל מ"מ לא ימלט משאלה רבה מאחר שידעו חז"ל פסולה בודאי ובבירור שהעידו על אמיתות הדברים שאליו יבא לגלותה ולפסולה א"כ מה לשון הרע שייך בזה ואדרבה הכובש עדותו ואינו מגלה עונו ישא וחטא הרבים יהא תלוי ח"ו בחכמים ונמצא שאר העם שוגגים והם מזידים אלא הנראה בעיני בני ציון אנשי זרוע היו ואימת מלכו' הייתה עמהם שולטת על חכמי ישראל באותה הזמן להמית ולהחיות וכל הישר בעיניהם עשו וסר מעליהם יראת ה' ויראת חכמים ביד שלא יכלו חז"ל לגלות פסולים וכמו שאמרו חז"ל בפי עשרה יוחסין (ע"א) בדקו עד מקום הסכנה ופירשו וה"נ לא גילו אותה משפחה ואף שנודע לחכמים בבירור פסול שלה כי לא היו מחוייבין לסכן נפשם בשבילם ובפרט מאחר שלא היה יכולת בידם להגיע אל תכלית המעשה ולהפריש אותם וא"כ יהיה תכלית דבריהם כלשון הרע ושקר ואז יהיה זה דבר גנאי ומכוער בעיני המון עם ולכן לא גילו אותה משפחה מה שאין כן בגלות משפחה הכשרה שאף שמרוב אימת של בני ציון גברה ידם עליהם ופירשו אותם בזרוע והרחיקו אותם ולא יכלו שאר העם להתחתן עמהם עד שנשתקע הדבר בעיני ההמון וסברו שאמת היה ולא היה כח ביד חכמים להכשירם לקהל הגולה מ"מ נשאו את נפשם למות עליהם כדי לגלות הכשר משפחה שיצא עליהם קול שקר כ"ש וק"ו בנו של ק"ו בימינו שאין בזה ת"ל סכנת נפש לגלות איזה משפחה כשרה שיצא עליהם קול פסול שצריכין אנו בכל כחינו לשתק הקול ולבטלו טרם ישתקע ולהודיע סיבתו איך שמוצאי דיבה הוציאוה ועתה אומר בנדון אשר לפנינו אשר נקראתי עליה והוא הקול ענות אשר שמענו מקרוב אשר לא שערום אבותינו על אחים האלופים כאלוף המרום החסיד ה"ה הר"ר חיים יצ"ו וחד דעמו ארי שבתורה הר"ר ליב יצ"ו ושני מאורו מפיקי זיו הח"ר סיני יצ"ו וחד דעמו הר"ר שמשון יצ"ו ובזמן קרוב יורו כולם הוראה בישראל כולם אנשי שם דפקיע בשמייהו ועתה מחדש בעלי דבא אפיקו לקלא בשם ביש כאילו ח"ו יש שמץ ודופי במשפחות מצד אמם ממשפחת האם ואומר אני האמת שלא הגעתי עדיין לכלל זקנה אבל ינקי אני וחכימא אני מקדמין כי כאשר נולדתי בעיר בית אבותי על ברכי זקני והורגלתי על זרועותיו הוא היה הטהור חסיד ועניו ירא אלקים פרקו נאה איש השלום מהר"ר יצחק קלוייבר ז"ל והוא היה זקן מופלג מתושבי עירו ואביהם של הבנים האלופים הנזכרים היה כבוד ר' בצלאל בר חיים ז"ל והיה לו שייכת מחותנתני → ממשפחתו לאבי אמו הנ"ל מצד זוגתו הרבנית ומאוד היה מקרבים אליו וגם הם היו מקורבים אליו לכל דבר שבקדושה ואנו ח"ו שהיה איזה שמץ בזיווגו ח"ו שהיה נאות להם ולא היה מוחה בידם כי הכל עשו על פיו בין דבר גדול בין דבר קטון וגם אני מקבל עלי שבועת שמים וארץ שכמה משפחות שמעתי וקבלתי ממנו לפסול ומשפחה זו היה לעולם בחזקת כשרות בעיניו בלי פקפוק ונידנוד ואחרי מות הזקנים שב העם מדרך הישר וסר כל אחד לדרכו לומר שפתי אתי מי אדון לי לומר על זהב עץ ועל עץ כסף ולפסול הכשר ולהרחיק הקרוב על כן אני נעתי חצני לבא בעזרת ה' כגדודים מלחמה. ולעלות על הבמה. לפרסם כשרות נשיאתם ברמה. בפני יושבים קדם וימה. כי אלומתם קמה. ולעשות קנאה ונקמה. במוציא קול ביש על אנשי ה' המה. ולרדפו עד חרמה. ואהלו בלי יושב תהא נשמה. ועתה אבא בגזירה חמורה. כשלהבת בגחלת קשורה. נדוי חרם שמתא ארוה. על כל יושבי שעה. לקיים דברינו כשורה. כאשר מלובן בראיות ברורה. ואיש ואשה בחור ונערה. אשר יחרץ לשונו בתערה. ענש יענש בתוכחת ממארה. ויוקד במגפה תבערה. עד אשר יתחרט מעבירה. ושלם ישלם כאיש המבעיז בעירה. איבוד ממון וגוף בקרה. ואז יתחטא כמטהרה דברי המליץ בשפה ברורה. דברי שלמה בן מהר"ר יחיאל ז"ל לורי"א

*** נא לשמור על קדושת הגליון ***

פתח דבר

זאת לדעת כי ידעתי שכבר עסק חביא כסדור אופני למורי רבינו אולם אל המעיין אינו לשפוט על ההבדל שבדרכינו כי אני לא שטחי שפסתי אחרי ספור כמה פעמים יסיים ודוק או וקל אך אחרי שקידה רבה וייעצה עצומה בדברי רבינו הגדול נושא ספרי זה המארים בעמקי הסוגיות העלית בינות הדושי בפלפול וסכרא נדרכה על תורה גם אלו ההערות אשר להאיר אור גדול היל על דרכי למורי הנדון.

ועוד אחת כי לאשר 'הספר מהרשיא' הוא ספר שמושי במלא מובן המלה בכל קהל ישראל! גם בעיני עצמי לאי אפשר יחשב שלא קדמוני אחרים באחרות מהערותי ואני הבאתי בזה אך מאשר כתבתי על גליוני מהרשיא שלי ובשים מענקסן מדי למדי ואקוה שעבדו ימצא המעיין בעויה הרבה הערות חדשות ומועילות. בהערותי אחותי בדרך קצרה ובפרט קצרות מאוד בהערותי הבאות בין הציונים בשולי העמודים כי נלאיתי מלהעתיק לכל הערה כל השייך לה שתעלה כל אחת לעמוד שלם ולכן בקריאה ששוחת והערה אחת אחרת הכרתה לא ייניש הקורא עומק כל אחת בשווא לעצמה לזאת אנקש מאת כל קורא נכון שיאבה לעיין קודם כנף הגמי והחסי ואחיו במהרשיא ובמה שציינתי כל הערה בפני עצמה ואם ימצא מה להעיר וידעני בשובו במכתב ואשוב לו תורה בכל לב אם יעמידני על האמת וגם כשאמצא מקום לחוק דברי

המחבר



א.

הולדתה משפחתו. הותנו. פיושו. ישיבתו. הרבנות
במעלמא. בלובלין. באוסטרהא. מדותיו התרומיות. הדפסת
ספריה.

כנולד חולדת כל עם ועם אשר ראשית דברי ימיו בערפל
החולתו לאשר אין איש שם על לב לכתוב מצב משפחת מיוחדת
אשר נורלם בחיק העתיד שמון כן נורל האדם הפרטי אשר אך הורות
לדוחו הכביר והנעלה יתנשא לראש וקצין.
לפנינו יראה בכל חוקה גדלו אולם אך מעט יניע לנו
מילותיו ואופן התפתחותו.

כזאת נראה גם בבואינו לחקור אחרי מקור מחצב רבינו הגורד
בהפסדונים מהרשיא מקצה הארץ ועד קצהו וכולנו שואבים ממעין חכמתו.
מקום זמן לידתו לא נדע אל נכון (א) לאשר לא מצא איש
לנחמן לרשום יום הולדת ילד מבלי ידיעה בתחילה כי לגדולות נוצר.
שם אביו נודע לנו מחתימת רבינו.
"שמואל אליעזר בן משה יהודה הלוי ז"ל" (ב)

(א) נרץ כותב שילר בפיון שפיו ובמזכרת גדולי אוסטרחה מביא
שילר בקראקא שנת שכיח ואני לא אדע מאין המקור גם לדברי שניהם.

זה נוסח מצבת אשתו:

(גר. 3072)

פ"ט אשה הישובה הגבירה הרבנית מרת ר. ש.
אסתר בת הקצין פו"מ מהד"ש זלמו מבריסק אשת
הר"ר אב"ד קהלתנו מהור"ר יחזקאל גפמרה
ונקברה יום ה' ז' כסליו תק"ט תנצב"ה.

VIII.

הר"ר יהונתן אייבענשיץ.

בן הר"ר נתן נטע שהיה ראב"ד באייבענשיץ. נין של איש
אלוקים ר' נתן שפירא בעל מגלה עמוקות. דור שלישי להאר"י זצ"ל.
נכד של הרמ"א (השיב ר' אליעזר) וגם של בעהמ"ה קיקון ריונה.
היה יונתן נולד בשנת ת"ן בק"אקוי (ולדעת יאסס ור"ה דעמביצער נולד
בפינמשוב). אמו היתה בת הגאון מה"י ליב צונץ אב"ד דק"ק פינמשוב.
כאשר מביא בתומים סימן ל"ג, סעיף ג', וגם היה קרוב למדרים שיה.
זמו שכתב בתומים סימן כ"ה סעיף ק"ך: "פאר משפחתי הג' מהר"ם
שיף". בשנת תס"ב בא עם אביו לעיר אייבענשיץ במעלהרען, שנתקבל
שם אביו לאב"ד, ועליו כתב בהקדמה לפלתי: "אבני הרב ז"ל אשר
נדלני על ברכיו ויפה באפי נישמת היים תורת ה' דעת ומוסרי". ואביו
מת עוד צעיר לימים ושלחוהו אנשי קהלה אייבענשיץ ללמוד תורה
לפראשניץ אצל הרה"ג מה"י מאיר בר יצחק אייזענשטאט, בעהמ"ה.
שד"ת פנים מאירות, ושם למד רב חכמה. כאשר כתב בתומים סימן
כ"ה: "הגאון אלוף נעורי וגם ביערות דבש" נדפס הספר אשר עשה
על רבו (דרוש ד'), ואח"כ למד אצל דודו זקנו בהאליושוי מהור"ר
אליעזר הלוי עטנינגער (כלילת יופי), ומשם הלך לעיר מלוכה וויען
ולמד בביתו של הקצין מהור"ר שמשון, ובוויען רצה הרה"ג אב"ד שמשון
ווערטהיימער לתת לו את בתו לאשה אבל בתו נתנה משפס הקדימה.
להרב מה"י בעריש עלקעלעש אב"ד דק"ק ניקאלשבורג, וכאשר שמע
הרב הג' מהור"ר יצחק שפירא ראש מדינת מעהרען ואב"ד דק"ק בומסלא
מהדבר זה, מיד שלח לר' יונתן ונתן לו את בתו היחידה מרת עלקעלע
לאשה, וגם סך ממון רב מסד בידו לכל הוצאות הדרך וצרכי הנשואין.

כלילת יוסף

צנצנת מנחם שהיה מלפנים אביד וריס בקיץ העלישיא ומשם נתקבל לאביד בקיץ זמיראד, (כמבואר בהסכמתו על ס' מנן אברהם בהדפסה הראשונה מיום ו' כיב שבת תניב לפק) ומיה לבי צונץ שהיה גיב אביד בקיץ העלישיא שם, ואחרי נתקבל משם לאביד בקיץ פינשוש (כמבואר בס' בגדי אהרן על התורה פ' יצא בהנהגות בנו שם), ועוד כיצא בהם כלם גבורים וכלם נאונים וכלם הריצו שם תורה בישראל, והג'ם אליעזר אשר בא למלאות מקומם ולשבת על הכסא שם, גם הוא הלך בעקבות הראשונים ונתן עין ולב להרחיב גבולו בתלמידים, וכל ימיו מסר נפשו על התורה ללמוד וללמד בעיון רב ובישקודיה גדולה, וקיים בעצמו אדם כי ימות באהל (בדקדקתו בנו לס' עדות ביוסף שם), גם חידש הרבה חידושים וחבר ספרים יקרים בהלכה ובאגדה וכלם נשארו בכתובים ולא באו לרפס רק קצת מדברי אגדה שחביב בשמו בנו הרב ז"ל בספר עדות ביוסף שם במקומות שונים, ומלבד גורל חריפתו ובקראתו היה גיב צדיק כביר וקדוש יאמר לו, ובסוף ימיו נתקבל גיב לאביד וריס בקיץ קראקא והגדיל, אך בעונות הדור נמרסה לו השעה כי כאשר הגיע לידו כתב הרבנות מראשי ומנהיגי ק"ק קראקא, כבר היה חולה ומוטל על ערש דוי, ולאחר ד' ימים נפטר והלך לעולמו ונתבקש בישיבה של מעלה ביום כ' כיו תשרי ע"ת צרה לפיק, ונקבר סמוך לקברו של רבינו הש"ך ז"ל ושם מנחתו כבוד, (ראה מזה בשער הספר עדות ביוסף על התורה, וגם בפנים הספר שם בפרישת בראשית סימן ט').

והנה כאותו צדיק לא נאמרה בו מיתה כי הגיה אחריו שני בנים גדולים בתורה ובחכמה, בנו הראשון היה הגאון הגדול מאור הגולה מו"ה יהודה ליב הכוי אימונגא, אשר בשבילו באנו לדבר פה, והוא נתחנך בימי ילדותו על ברכי אביו הגאון ז"ל לתורה ולתעודה, וגם שימש לפניו בישיבה בשקידה גדולה בדבוק חברים ובפסול התלמידים עד אשר הגדיל והיה לגאון ולתפארת ישראל כאשר יבואר להלוא: —

ובנו השני הגולד לו לעת זקנתו היה הרב הגדול הדרשן הנפלא מו"ה יוסף הלוי אימונגא בעל ס' עדות ביוסף על התורה, והוא בילדותו כבר שית כבר שבע היה גיב יניק וחכים מוכא, ובכיר מצאה ידו

כלילת יוסף

קיו

ידו לחדש חדושי דאורייתא מדי יום ביומו לשמחה לב אביו חזק (ה) — ראה לרונגא בספרו עדות ביוסף פרישת בלק סימן שמיא מה שחידש בהיותו בן שבע שנים על הפסוק מה מבו אהלך יעקב, ואביו הגאון ז"ל קלסיה מאד, — ויחי לו לב מבין ושכל דך להביץ ולהשכיל גם בתלמוד ובפוסקים, ולמד בישיבה שם בדבוק חברים ובקנאות מופרית, כי בעת ההיא למד בישיבה שם גיב נכר דורדור היה הגאון הגדול רבינו יהונתן ז"ל בעל התומים והפליתי אחרי כי נשאר אז יתום מאביו בעודנו קטן מופלא סמוך לאיש, כי אביו הרב הגאון מו"ה נתן נטע במו"ה זעליג מקראקא שהיה אביד וריס בקיץ אייבעשיץ במדינת מעהרין נפטר שם בקוצר ימים, (ז) ובנו הגי"ם יהונתן היה אז בן י"ב שנים

(ח) וזה לשונו של הגאון מהר"ל קנ"ל אימונגא אבד"ק לבנו והגלגל, בהסכמתו לספר עדות ביוסף שמכר אחיו הרב"י מו"ה יוסף הלוי אימונגא: "הנה הוצרכו הכותבי את יוסף אחי שכתב עלי אצטור הגאון הענוה רבינו הגדול זל"ה"ס צו"ל, דע שני סקטן לאלק דור ודורטיו גדול יהי א"י, מולד למעלה מדי יום ציונו למד ולמדס העמלות גדולות אשר לא שונתס אחן מעולם ממש כיוסף סומר מלס, וכל דבר הקשה רלוי לסינלו אליו, צן פורט יוסף נטון צומק מתי, לא יסקול לו כספ ממזיו וערכו עד כלי, והסס אקרי מות אצטור הגאון מו"ה זל"ה"ס לקמתי מומו עמי במחילתי, ורלמי מיומר מילי לאורייתא ממש אצטור ועכסיו דעמו להדפיס דבר מרס על הסורה, ורלמי א"י עליו ולסמוננס כעסס מרלי, מקום שמומדים גדולי הדור והכינו מתיק, סוליס אחי ממיקוי, והסס שנה כעססו, צלי ספק רלוי לסנות את בני דורו, סול אחי יריד נפסי דבר הגדול מו"ה יוסף הלוי כ"י ויקרס שמו "עדות ביוסף", וכו', כתמתי פה ק"ק לבנו יוסף א"י אלול כי תצייא למחמסס של מורה לפ"ק, סקי יסודס ליב הלוי אימונגא סוספ"ק לבנו יע"ה"א: —

(ט) הרב הגאון מו"ה נטע סלבר"ק איינעשטיין, סיס מילידי וויגדילי פה ק"ק קראקא, ונעכדי רבינו הגאון סוקובל מס"ץ ספירס צעל מנגלה עמוקות זל"ל, וכבר דברנו אודותיו בספרי אשר מנחמי על גלוי קראקא במחלות צעל מנגלה עמוקות (אשר סיס ריס מתימח ודקסן פה קראקא ציני רבינו סצ"ח ז"ל, ונפטר י"ג אל סצ"ג לפ"ק), ולספיס דעת סוקובלס עליו קדמוניות אמרתי לרסוס פה גיב בקלרס מעט ממחמתי אשר מניניו וכדיו סתם

כלילת יופי

שנים ושלחוהו אז אנשי העיר הנל ללמוד בישיבה אצל הגאון המפורסם מ"ה טאיר כ"ר יצחק ז"ל בעל שו"ת פנים מאירות שהיה אז אב"ד ור"ם בק"ק פרוסמיץ ואזי תורתו ה' זורח גם בק"ק ווינא בבית מדרשו

הנה מלאכי וכנני עיינו פה גם בזמני זה, וגם קלה מתולדות בנו הגאון האדיר רבינו יוחנן ז"ל בעל החומים והפליים, אשר היו מאוחר של ישראל, וכל ישראל שומים בלא אמת דבניו עד היום הזה, ואמה הסבת ותועה: דע כי הרב הגאון מו"ה נחנע כה"ל כולל ומתגל פה צניח אביו הרב הגדול מו"ה זעליג ז"ל, למורה ולחמורה, וצטוו צינני ילדותו כנר סיה יניק וחכים טובא, בהיות דלני ורנא, וגם בסמך ורזי החורה, דבקס נפשו בטהורה, להגות בסם בשפה צדקה, טיפ כחני קודש של אביו זקנו בעל מנגלה עמוקות, עד כי עלה למעלה, בחורה ונבדלה, והתחנן עמו הגאון המפורסם מו"ה אריס ל"ב לוכץ סה"ס אז אב"ד ור"מ בק"ק מיטשטוב ח, ולקח אמתו לצינור ונחן לו אמת במו לאטם והיא ילדה לו סם שלטם צניח גדולים, בנו הכלאון נולד לו בשנת ט"ז לפ"ק והוא הגאון המפורסם מו"ה יוחנן ז"ל סה"ס מר צדקא גולילא דהאורא ושמו ילא מסוף העולם ועד סופו, ע"י שמרניו מורס זינשאל והעמיד תלמידים הרבה גדולי הדור ואחרי החורה, וגם ע"י שהאיר עיני כל ישראל צמחיו הכנדים ס' כדמי ופליתי ופי אוריס ותומים וספר תפארת ישראל וס' צני אורנה וספר יערות דבש ועוד ספר מבורים יקרים ונחמדים נשלכס ונאגדה כפי אשר ינואר לסלחא, — וננו קשני סיה הרב הגדול מו"ה יאודה ל"ב ז"ל והוא אביו הרב"צ הקריץ מו"ה יעקב ז"ל מק"ק ווארשקוב, אשר למד צילוחו צינינחו של דורו הגאון רבינו יוחנן ז"ל, ונמשך הזמן אוליא לאור הדפוס צניח קאלסכרוא סב' יערות דבש צ' חלקים מצנינו

ח) וזהבאון מו"ה ל"ב לוכץ האדיר מיטשטוב היו לו ג"כ שני בנים גדולים, האחד סיה הגאון המפורסם מו"ה נפתלי ה"ר אשר מלא אמת מקום אביו והיה ג"כ אב"ד ור"מ בק"ק מיטשטוב סם, והוא סיה חסן הרב הגביר ער ונב"ד בישראל מו"ה נחום מלחמדי חילגא רבה אש לו לאה ופיוסמי מוסקים ואמת הטיב של מורס ללליס בכל מדינות סולגיא וכל הגלילות יהודה וישראל (לשון הדי"ג מו"ה צמחיו זלמן ז"ל בספרו אבני סופס סומחור ל"ס מלאה יעקב על החורה כפי נח קינן י"ג, וע"ש שהיה חיותי מורה מעטו). — והסני סיה הרב הגאון מו"ה צמח ז"ל האדיר סעריא, (וכן דורו הרב"צ מו"ה ל"ב חלומים בהגאון מו"ה אהרן דב"ר חירוש נמשו בהגמחי ל"ס צניי אהרן על החורה כפי ילא סם). —

כלילת יופי קוח

מדרשו של הגאון והגביר המפורסם מו"ה שמשון ווערטהיימער ז"ל, כוונתו, והגים יהונתן קבל סתורתו של ר' מאיר בהיותו עור-עלם רך וצעיר לימים נראה מזה בס' אורים ותומים הוי"ס בריש סימן כ"ה וגם בס'.

מצנינו ז"ל, לזכות הדנים, ואלה מזה צבקהמט סם, — וגנו השלנטי סיה הרב הגאון המונקס מו"ה אהרן איינשטיין ז"ל סה"ס קקרא צני כל צסס ר' אהרן פידר, והוא סיה לו שני בנים האחד סיה הרב הגאון מו"ה נחנע כה"ל אב"ד ור"מ דק"ק פרטנדרנור, והוא אביו הרב הגדול הישיב הכנדי מו"ה יוחנן איינשטיין סה"ס קקרא סם צסס ר' יוחנן מלכ"ל, והסני מיקריז עייננו וניינו וכנדי סם ג"כ ממוטני עייננו סה, והסני סיה הרב הגביר הרב"צ והקלין מו"ה ל"ב סה"ס ז"ל סה"ס מלאכי כנדי העיר סם והוא אביו הגביר המפורסם הרב הגביר מו"ה יוחנן ונלחוערטה ז"ל סה"ס קקרא סם צסס ר' יוחנן חלפן זקן כנדר ועמיר כספין וממוטני של סגאון המפורסם מו"ה שולל ללח ז"ל אב"ד דפ"ר, וניינו וכנדי סם כלס מלאכי כנדי סעיר סם צמוננו ז"ל ר' עליס ימיו, וכל אלס סם מלאכי מעטי פרי קודש הלולים מהגאון סתקובל משרין ספירא בעל מנגלה עמוקות סה"י ר"מ סם קיץ קקלא, והוא ז"ל סיה נן צנו של סגאון הנודע משרין ספירא הרב"ש סה"י ר"מ צקק הררנא ונולאוי קשטיא, והוא בעל מנוח הסערים על ס' שערי ורחל וספר אורי ספר על החורה, ומנוח ג"כ צס' מנגלה עמוקות על סתורה צמקמות סוסיס צ), והנה סגאון רבינו יוחנן צינני ילדותו מתגל על צרכי אביו הרב"צ מו"ה

צ) ודע כי בספר יוסק סה טעה צו אורס גדול אמת מרנני קשימאי והוא הרב סגאון מו"ה אלישור ליפשינן האדיר קיאווי, כי בספרו סו"ס, הסני ר' אלישור-בסמין כי סה"ס סם סלחמו בלויסכס לפי סגאון רבינו יוחנן ז"ל בחדש מנחם תקצ' וחסס סם בראש דבריו בה"ל: והנה כנר סנטיס הרברים כפי זוגמי הגבירס הרבים סה"י ספירא קרינחו דסור ספירא, ספירא ג"כ כ"ן וכנר למד אביו זקנו סגאון בעל מנגלה עמוקות ז"ל ונני ומלדי ג"כ סור ספירא סה"י ספירא ופארי סער אביו זקנו סגאון הגדול מו"ה נעו דרסן ספירא אב"ד דק"ק לובלין סמנר ספר מנוח הסערים על ס"ד, וספר אורי סה"י סיה סני צניי סם מר אביו זקנו סגאון בעל מנגלה עמוקות, וכל כן אורסי ונמדי צינני ללחל מנוח סלח"ה וכו' עכ"ל, ונמחכים טעם בשס"ס, ה' סהדרי ידוע סהגאון משרין ספירא בעל מנגלה עמוקות לא סיה סני צניי סם סגאון משרין ספירא בעל מנוח הסערים וספר אורי ספר, רק כן צנו סיה, והוא מוכיו הרבה סעמיס כספיר מנגלה עמוקות על החורה צמקמות סוסיס צסס אביו זקנו סגאון זלח"ה, — חלח סניס ידוע סתאון בעל מנוח הסערים על ס"ד סיה קקרא כלל צסס ר' נער דרסן, וגם לא סיה מנוחלס אביו

נספח ד'

כתב המינוי של מומחה II. הכיתוב בכתב יד הוא של נציג הוועדה.

Appendix 3 B, (ii)

אנחנו החתומים מטה מייצגים ועדה שהוקמה באוניברסיטה העברית על מנת לבדוק בעזרת מדעית וביקורתית חלק מהממצאים הקשורים לצופנים במקרא. הממצאים האלה מתייחסים ריין היתר למקומות המופיעים ברשימה המצורפת בהם התקיימו קהילות יהודיות. אנו פונים אליך לעזרתך בעריכת בדיקה אוניברסלית והלחי תלויה, ולשם כך אנו מבקשים את חוות דעתך לגבי כנויי הקהילות במקומות הנקובים ברשימה.

אנו מבקשים ~~שלב~~ ~~מקום~~ ~~בכתב~~ את שם הקהילה היהודית שם. אנו מעוניינים באותו שם שהיה נהוג בפי היהודים בתקופה המצויינת לפני שהוא כותר בחעדות עקריה (ראה דוגמה בראש ערך "בין" בדרך ז' עמ' 856 באנציקלופדיה עברית).

אם קיימים כמה שמות, בחר את המובהק שבהם. אם השמות שקולים בחשיבותם קח את כולם ובלבד שלא תיקח יותר משלשה שמות לאותו מקום (בתקופה המצויינת).

אנא נסח את הכללים לפיהם פעלת ופרט כיצד יישמת אותם בכל מקרה ומקרה, ואת המקורות עליהם הסתמכת.

נודה לך מאד. אם תמצא את הזמן לזה ואם תוכל לעזור לנו. אנחנו מודעים לכך שטרחה רבה כרוכה בבקשתנו, ונהיה מוכנים לתת פיצוי כספי של 5,000 ש"ח תמורת מאמצך.

בדיקה זו צריכה להיערך תוך שמירת סודיות. אנחנו מבקשים שלא תגלה את עיסוקך בבדיקה זו לאחרים, שלא תתייעץ עם מומחים נוספים, ושתודיע לנו אם איש מבלעדינו יתקשר אליך בדבר עבודה זו. רצוי גם לשמור על כל התייעוד הנוצר בעקבות העבודה. עם פרסום תוצאות המחקר יפורסמו גם שמות המומחים שבהם התייעצנו.

אם לא תוכל להיענות לבקשתנו, אנא הודיע על כך בהקדם לחתום הראשון. (בית) 02-5617641 (משרד) 02-6584142. תודתנו נתונה לך מראש על המאמץ והזמן.

בכבוד רב,

הלל פורסטנברג אלכס לובוצקי

הנחיות יינתנו לאחרי II בלח המכתב
נא לא צריך להסביר את הבקשה אלא באופן כללי
סניף לא פניק ולא בכתב.

* לא צוין במקומי לא מנה אלמוני הנהיג בין
בא-שאר איתקם

רשימת המקומות ששלחו נציגי הוועדה למומחה II:

רשימת המקומות שנשלחו למומחה II

<u>אילוזיה</u>	<u>ספרד</u>	<u>צ'כיה</u>
ויניצ'י	ז'נבה	ט.ו.ט.
ויבוא	טאלין	מינסק
מדינה	טאלין	מ.ק.
מטא	טאלין	ניבונג (הולנד)
כאד/בה	מקדו (קס.ט.י.ה.)	קרקסווא (פולין)
פירא/ה	סאמרה (קס.ט.י.ה.)	כמב
דאליה	קלידאג	
<u>זרמניה</u>	<u>בולין</u>	<u>אירלנד</u>
אטאן-המברג	אבא	דאלין
אופינג	ברלין (גליציה)	אמסטערדם
גאנצא (הולנד)	סאטרהא	ביאג
וואסרברג	אולא	האילא (מדינה)
ווארשטין (ביינן)	לאמאש	אקס (דאליה)
ווארמיצא	אבא	קוסטא
מגריצא	אמא	אויזמי
ניינברג	אבא	אטאליק
זייפניק	מדינ	
ניקאסברג	קריין	
פיפסאט (אוסטריה)	קריאקא	
פירנקפארט נאמן	מדינא	
פירנקפארט דאנדר	כאנא	
ניאטאט	פירשטא	
לפ"ר	פאסאב קיג	
ניגלגארג	שלאמי	
	שצדיק-אבא	
	ק"רמא (דאליה)	
		<u>אוסטריה</u>
		כאס (מדינה)
		סא (מדינה)
		פאסאט קריין
		קאפי מאמא (צפון אפריקה)
		אליסאני
		אלימדי (אולג'י)
		אליג'י
		לג
		הער
		מינצ

נספח ה'

הדו"ח של מומחה II. בסופו ישנן הערות בכתב יד מאת נציג הוועדה.

איטליה

וינציא (ויניציאה, וויניציאה, וניציא, וינציא, וויציא)
וירונא

מודינה (מודונה)

חנשובה (חנשווא)

פאדובה (פדוואה, פאדווה, פדואה)

רוויגו (רוביגו)

גרמניה

אלטונה (אלטנה)

המבורג

אופיבאך (אופנבאך)

גלוגא (גלגוי)

וואקסבורג

וולרשטיין

וורמיזא (וורמשא, וירמיש, וירמישא)

מגנצא (מיינץ, מיינצא, מעגנץ, מעגנצא, מענץ)

וירנברג (וורנברק)

לייפניק

ניקולסבורג (ויקלשבורג, ניקלשפורג)

ליפשיטאט

פרנקפורט דמיין (וראנקווארט, ורנקבורט)

פרנקפורט דאודר (פרנקבורט)

ניישטאט (ניישטאט)

ריגנשבורג (ריגנשפורק, ריינשבורג, רעגנשבורק, רעגנשפורק)

ספרד

גרנדה (גרנאטוי)

טודילה (תטילה)

טוליטולא (טולידו, טולינטול, טליטלה)

מקדה

סאמורה

קורדובה (קורטובה)

פולין

אפטא

ברודי (בראד, ברודא)

אוסטרהא

וילנא (ווילנא)

זאמושץ (זאמושטש, זאמשט, זאמשטץ)

לבוב (לעמבערג, לעמברג לעמבויק)

לודמיר (לאדימיריע, לאדמיר, לאדמיר)

לובלין

מזריטש (מזעריטש)

מערין (מורביה, מיהרערן, מעהרן, מעררין)

קרלין (קארלין)

קראקא (קרקא)

מעזיבז (מעזיבזש, מעזשיבאזש)

פוזנא (פאזען, פוזין, פוזניא, פוזנ)

פינשטוב (פיושוף)

טאמסטוב קיוב

קייב (קיאוו, קייב, קיעב, קיעוו)

שדלוביץ

שצערין לבור

קייידאן

טרויש (טרויאש, טרויש)
מונטפלייה (מוטפשלייר, מונפלייר, מונפשלר)

מיץ

גרבוה

קרקסונה (קרקשונה)

רמוז

אירופה

לונדון (לאנדאן, לאנדון, לונדא, לונדן, לונדירס, לונדריס, לענדון)

אמסטערדם (אמשטיילרדאם)

פראג (פראגה)

הלישויא (העלישויא, העלסויא, העלשוי, העלשויא)

אקופ

קושטא (אצטנבול, קוסדא, קוסטא, קוסדינא, קוסטינא, קוסטנינופל, קוסטנידינא,

קושטאנדינא, קושטאנטינה)

שאלוניקי (סאלוניקו)

אסיה ואפריקה

פאס (פיס)

טלא (סאלי)

פוסטאט (אלקהירה, מצרים, פאסטאט, קאנזוז, קוזיר)

קלעה חמאד

אלטיאנה (אליסנא)

אלמזייה (אלמזייה)

אלגיר (אלגזאיר, אלגזאיר, ארגיל)

שבז

תעז

מוזע (מוזע)

החלמה בשני חצאים
האש ארבעה חצאים -
אסיה, ספייק
פאלין

אקציעה הכין א"י
האש ארבעה חצאים
האש ארבעה חצאים
האש ארבעה חצאים
האש ארבעה חצאים

האש ארבעה חצאים
האש ארבעה חצאים
האש ארבעה חצאים
האש ארבעה חצאים
האש ארבעה חצאים

נספח ו'

האלגוריתם של האיות:

Algorithm for Appendix 3B, (iii)

- (1) מתחילים עם הרשימה כפי שנתנה ע"י המומחים שכבר מסרו אח מסקנותיהם.
- (2) אם עיר שמופיע ב (1) מופיע גם במקרא, או משתמשים רק בתעתיקים המופיעים במקרא לפי תנייך קורן, ובכל התעתיקים האלה.
- (3) אם עיר ב (1) אינו מופיע במקרא, אז פועלים כדלהלן.
 - (a) אם ידוע החיגוי של שם העיר, פועלים כדלהלן:
 1. ההגה חמבוטא ב- "א"י או ב- "א": האות המנוקדת בתריק יצויין תמיד ב- יו"ד נחה. לדוגמא: אִינְקוּיִזִּיצִיח.
 2. ההגה חמבוטא ב- "א"ו יצויין תמיד ב- וא"ו חלומה. לדוגמא: אֶלְכֹחֹל.
 3. ההגה חמבוטא ב- "אג" יצויין תמיד ב- וא"ו שרוקה. לדוגמא: אִינְקוּיִזִּיצִיח, אִינְקוּיִזִּיצִיח.
 4. ההגה חמבוטא ב- "א"י יצויין תמיד ב- יו"ד אחת. לדוגמא: טִיסְמוֹנֶרֶךְ.
 5. ההגה חמבוטא ב- "א"י יצויין תמיד ב- יו"ד אחת. לדוגמא: מוֹנֶה גִינֶר.
 6. ההגה חמבוטא ב- "א"י או ב- "א" יצויין רק ע"י נקוד ולא ע"י תוספת יו"ד. לדוגמא: מִתְמַטִּיקָה, אֶסְתֵּר.
 7. ההגה חמבוטא ב- "א"ו יצויין תמיד ראותיות "וי". לדוגמא: בּוֹיָקוּט.
 8. אין מציינים כפילות אותיות בתעתיק של שם שבמקורו הלועזי האות כפולה. לדוגמא: המלה "penicillin" באנגלית נכרח ע"י שני "l" תכתב בעברית פִּנִּיצִילִין ולא פִּנִּיצִילִילִין.
 9. העיצור וא"ו יצויין ע"י וא"ו אחת. לדוגמא: אִינְקוּיִזִּיצִיח.
 - לכן, וא"ו כפולה תופיע רק במקרה של חולם כגון וּלֵט או במקרה של שרוק כגון וּלְקוּ.
- (b) אם יש יותר מהיגוי אפשרי אחד לשם העיר, משתמשים בכל האפשרויות המצויינות ע"י הכומחה.
- (c) ההחלטות על ההיגוי חדרושות לריאזע (a) ו (b) נעשו ע"י פרופ' פורסטנברג.
- (d) אם אפשר לחוסיף אם קריאה במקום אחד או יותר (אבל לא בסוף המילה), אז כותבים את המילה פִּעֵמִים: פִּעֵם עם אם קריאה בְּכָל מקום שאפשר להוסיף אותו, ופעם בלי אם קריאה בְּכָל מקום שאפשר להוסיף אותו. את זה עושים לחוד עבור כל מילה שהתקבלה מ (a), (b), (c). לדוגמא, אם חופיע פאסדנה ברשימה שהתקבלה מ (a), (b), (c), אז כותבים פאסדנא ופסדנא, אבל לא פאסדנה.

(e) עבור החחלטה אם "אפשר" להוסיף אם קריאה (ראה התחלת (b)) משתמשים באנציקלופדיה העברית. שם הקהילה ייבדק בערכם של האישיות ועבורם הוא מופיע ברשימה של המומחה וכן בכל אחת מן ההפניות במפתח האנציקלופדיה העברית הנציינות שם מקום (קהילה) זה. אם יימצא שם הקהילה עם הוספה של "א" כאם קריאה – יש ראייה שאפשר להשתמש גם בצורה עם "א" כאם קריאה. אם לא תימצא צורה כזו לא נשתמש בצורה זו.

(f) סימון "ah" נכתבת אך ורק ב"א" (ראה דוגמא בסוף (3d)).

(g) למען הסר ספק, האות "י" אינו אם קריאה. רק "א" היא אם קריאה.

(h) את הכללים הנ"ל מוסרים לביצוע לפורסטנבורג ולבוצקי.

נספח ז'

הרשימה הסופית R:

רשימת שמות עם מקומות לידה (ל) ופטירה (פ) הידועים בוודאות

- (1) ר' אברהם בן הרמב"ם

(ל) פוסטאט	(פ) פוסטאט
פוסטט	פוסטט
- (2) ר' אברהם אבן עזרא

(ל) טודילא	
------------	--
- (3) ר' אליהו בחור

(ל) נוישטאט	(פ) וינוציא
נוישטט	
- (4) ר' אליהו הגר"א

(ל) וילנא	(פ) וילנא
-----------	-----------
- (5) ר' גרשון אשכנזי

(ל) קראקא	(פ) מיץ
קרקא	
- (6) ר' דוד גאנז

(ל) ליפשטאט	(פ) פראג
ליפשטט	פראג
- (7) ר' דוד הלוי סגל

(ל) לודמיר	(פ) לבוב
------------	----------
- (8) ר' חיים בן עטר

(ל) סאלי	(פ) ירושלם
סלי	ירושלים
- (9) ר' יהודה בן הראש

(פ) טוליטולא	
--------------	--
- (10) ר' יהודה החסיד

(ל) שפייר	(פ) ריגנשבורג
-----------	---------------
- (11) ר' יהודה ליווא (המהר"ל)

(ל) פוזנא	(פ) פראג
פוזנא	פראג
- (12) ר' יונתן אייבשיץ

(פ) אלטונא	
------------	--

(13) ר' יהושע העשיל מקראקא

(ל) לובלין
(פ) קראקא
קרקא

(14) ר' יהושע פלק כ"ף (בעל הפמ"ע)

(ל) לובלין
(פ) לבוב

(15) ר' יואל סירקיש

(ל) לובלין
(פ) קראקא
קרקא

(16) ר' יום טוב ליפמן הלר

(ל) ולרשטין
(פ) קראקא
קרקא

(17) ר' יונה גירונדי

(ל) מונטפלייה
(פ) טוליטולא

(18) ר' יוסף קארו

(ל) טוליטולא
(פ) צפת

(19) ר' יחזקאל לנדא

(ל) אפטא
(פ) פראג
פרג

(20) ר' יהושע פלק (בעל פני יהושע)

(ל) קראקא
קרקא
(פ) פרנקפורט
אופיבק
(נקבר בראשון ונפטר בשני)

(21) ר' יעקב תם

(ל) רמרו

(22) ר' יצחק אלפסי

(ל) קלעת חמאד
קלעת חמד
(פ) אליסאנא

(23) ר' מרדכי יפה

(פ) פוזנא

(24) ר' משה איסרליש

(ל) קראקא
קרקא
(פ) קראקא
קרקא

(25) ר' משה חיים לוצאטו	
(פ) עכו	(ל) פאדובה פדובא
(26) ר' משה בן מימון	
(ל) קורטובא	
(27) ר' צבי אשכנזי	
(פ) לבוב	
(28) ר' שבתאי כהן	
(פ) הלישווא	(ל) וילנא
(29) ר' שלמה יצחקי	
(פ) טרויש	
(30) ר' שלמה לוריא	
(פ) לובלין	(ל) פוזנא
(31) ר' שמואל איידלייש	
(פ) אוסטרהא	
(32) ר' אברהם ב"ר יצחק	
(פ) ירושלים ירושלים	(ל) ירושלים ירושלים
(34) ר' אברהם המלאך	
(פ) פאסטוב פסטוב	(ל)
(35) ר' אברהם סבע	
(פ) וירונא	(ל) סאמארא סמרא
(36) ר' אהרון הגדול מקרלין	
(פ) קרליו	(ל) קרלין
(37) ר' אליעזר אשכנזי	
(פ) קראקא קרקא	(ל)
(38) ר' דוד אופנהיים	
(פ) פראג פרג	(ל) גרמיזא ורמשא

	(39) ר' דוד נטו	
(פ) לונדריש	(ל) ויניציא	
	(40) ר' חיים אבולעפיה	
(פ) טבריא	(ל) חברון	
	(41) ר' חיים בנבנישתי	
(פ) איזמיר	(ל) קושטא	
	(42) ר' חיים כפוזי	
(פ) פוסטאט פוסטט		
	(43) ר' חיים שבתי	
(פ) סלוניקי	(ל) סלוניקי	
	(44) ר' יאיר חיים בכרך	
(פ) וורמשא גרמיזא	(ל) ליפניק	
	(45) ר' יהודה החסיד	
(פ) ירושלם ירושלים	(ל) שידלוביץ	
	(46) ר' יהודה עייאש	
(פ) ירושלם ירושלים	(ל) אלמדיא	
	(47) ר' יהוסף הנגיד	
(פ) גראנאדא גרנאדא	(ל)	
	(48) ר' יהושע בר יוסף	
(פ) קראקא קרקא	(ל) וילנא	
	(49) ר' יוסף מטראני	
(פ) קושטא	(ל) צפת	
	(50) ר' יוסף תאומים	
(פ) פרנקפורט	(ל) שצרין	
	(51) ר' יעקב בירב	
(פ) צפת	(ל) מקדא	

(52) ר' יעקב חאגעז

(פ) ירושלם
ירושלים

(53) ר' יעקב עמדין

(ל) אלטונא (פ) אלטונא

(54) ר' יצחק הלוי הורוויץ

(ל) גלוגאו (פ) אלטונא

(55) ר' מנחם מנדל קרוכמל

(ל) קראקא (פ) ניקלשבורג
קראקא

(56) ר' משה זכות

(ל) אמשטרדם (פ) מנטובא

(57) ר' משה מרגלית

(ל) קידאן (פ) ברודי
קידן בראד

(58) ר' עזריה פיגו

(ל) ויניציא (פ) רוויגו

(59) ר' עמנואל חי ריקי

(ל) פירארא (פ) מודינא
פיררא

(60) ר' שלמה מחלמא

(ל) זמושץ (פ) סלוניקי

ביקורת
על ה"מענה להשגות"
של מומחה I (רשימה R)

מאת דורון ויצטום

ירושלים, ניסן התשס"ג

תקציר :

במסגרת עבודתה של הוועדה האוניברסיטאית בראשות פרופסור ישראל אומן, שהוקמה על מנת לבדוק את הניסוי של הרולד גאנו לגבי מפגשי ELS של שמות גדולי ישראל עם שמות הקהילות בהם נולדו ו/או נפטרו, הוחלט (בין השאר) להכין ניסוי רפליקציה לניסוי של גאנו לגבי הקהילות. בחוברת "הערות על הליקויים בהכנת רשימה R", הצבענו על כך, כי תקלות ושגיאות רבות וחמורות נעשו בכל אחד משלבי הכנת הרשימה המבוקשת, וכי "רשימה R" בסך הכל משקפת הצטברות של עשרות רבות של ליקויים.

חברי הוועדה הביאו לידיעת מומחה I – שתפקידו היה לקבוע את מקומות הלידה והפטירה עבור רשימה זו – חלק מן הביקורת שלנו על עבודתו. המומחה השיב ב"מענה להשגות", בו הודה בחלק מן הטעויות וניסה להצדיק אחרות.

במסמך המצורף, "ביקורת על ה'מענה להשגות' של מומחה I (רשימה R)", אנו מצביעים על כך, כי הודאתו של המומחה כי טעה בצורה חמורה בכמה מקרים (כולל טעות פשוטה בזיהוי של אישיות מן הרשימה!) היא הודאה בכך שהעבודה נעשתה ברשלנות קיצונית ואינה ראויה לשמש בסיס לעבודת הוועדה. יתר על כן, אנו מוכיחים כי ב"מענה להשגות" חזר המומחה ועשה שגיאות חדשות מאותו סוג עליו התרענו. זאת ועוד: לדעתנו, ב"מענה להשגות" המומחה נכשל בדבר חמור יותר מרשלנות – בעצם נסיונו להצדיק בתירוצים לא ראויים, כמה מן שגיאות החמורות עליהן הצבענו. העובדות שהוצגו ב"הערות על הליקויים בהכנת רשימה R" וכאן, מצביעות על ליקויים כה חמורים בעבודת מומחה I, עד כי אין לייחס שום אמינות לנתונים שאסף. ומכיוון שאי אפשר לבסס ניסוי מדעי על נתונים פגומים – מסקנתנו היא, שאסור לבסס ניסוי מדעי על הנתונים שאסף המומחה.

תוכן העניינים :

- מבוא 1
- פרק א': טענה ללא מענה 2
- פרק ב': מתוך הדחק 6
- נספח א' 15
- נספח ב' 22

ביקורת ה"מענה להשגות"

של מומחה I

מבוא :

בחוברת "הערות על הליקויים בהכנת רשימה R" (להלן: "הערות"), כתבנו בחלק א' (עמודים 6-17) ביקורת נוקבת על עבודתו של מומחה I. במבוא ל"הערות" כתבנו כך :

במסמך זה נוכיח כי עבודתו של מומחה I לקויה ביותר: הדו"ח שלו מלא שגיאות כה טריוויאליות, שקשה להבין כיצד נפלו (כולל טעות פשוטה בזיהוי של אישיות מן הרשימה!).

מומחה I גם לא מילא את תפקידו כנדרש: הוא לא ציין כללים לעבודתו ולא ציין כיצד יישם אותם בכל מקרה ומקרה. אנו נראה כיצד חוסר הדיסציפלינה בעבודתו גרמה לפגיעה קשה באמינות המידע המוצג על ידו.

הבדיקה עליה אנו מדווחים כאן, נערכה לגבי אותם מקרים בהם קבע מומחה I את זיהוי המקום בניגוד למקורות אחרים (ראה דוגמאות בטבלאות א' וב' דלעיל). אבל, תוך כדי עבודתנו נזקקנו לבדוק גם כמה מן המקרים בהם היתה הסכמה בין נתוני המומחה לנתוני מקורות אחרים, ולהפתעתנו מצאנו כי למרות זאת, הדרך בה הגיע המומחה למסקנתו היתה אף היא שגויה!

ראשית לכל, נביא סדרת דוגמאות מדהימות של שגיאות טריוויאליות בעבודת המומחה. הכוונה לדיווח על נתונים שאינם קיימים במקורות עליהם המומחה מסתמך, או – גרוע מזה – אף הסותרים את הנאמר בהם. כל זאת נעשה בפרק א'.

בפרק ב' נדגים כיצד העבודה, שנערכה ללא כללים מוגדרים, הניבה מידע שאינו אמין. בפרק ג' נפרט כיצד קבע המומחה כראות עיניו מה ייקרא "ספק", ללא כללים ברורים ובחוסר עקביות בולט.

על הביקורת שלנו הגיב מומחה I ב"מענה להשגות" (מוצג בנספח א'). מכותלי דבריו ניכר הדבר, שכנראה הובאו לידיעתו רק הדוגמאות מפרק א' ב"הערות". ממילא – אין בדבריו התייחסות לביקורת בשאר הפרקים. כפי שנראה לקמן, אין בתשובתו מענה של ממש גם לקושיות המטרידות שהעלינו בפרק א' ב"הערות". יתר על כן, הוא אף חוזר על אותו סוג שגיאה הנידון – הוא ממשיך להציג כ"אסמכתאות" מקורות שאינם רלוונטיים או כאלה המוכיחים הפך טענתו!

אם נסכם את דעתנו על מהלך העניינים, הרי :

1. עמדתנו ב"הערות" היא, כי עבודתו של המומחה אינה ראויה לשמש לצורך הניסוי, הן משום שלא הוכנה לפי הנדרש (הצגת כללים ודרך יישומם), והן משום שלקחה בשגיאות טריוויאליות שאפשר לייחסן רק לרשלנות קיצונית. [לא עסקנו בשאלה האם הנתונים שהוא הציג נכונים או לא].

2. בתשובתו של המומחה יש התייחסות רק לחלק קטן (אם כי בולט) של טענות הביקורת.

3. הודאתו של המומחה כי טעה בצורה חמורה בכמה מקרים (כולל טעות פשוטה בזיהוי של אישיות מן הרשימה!) היא הודאה בכך שהעבודה נעשתה ברשלנות קיצונית ואינה ראויה לשמש בסיס לעבודת הוועדה.
4. יתר על כן, ב"מענה להשגות" חזר המומחה ועשה שגיאות חדשות מאותו סוג עליו התרענו.
5. לדעתנו, ב"מענה להשגות" המומחה נכשל בדבר חמור יותר מרשלנות: בעצם נסיונו להצדיק בתירוצים לא ראויים, כמה מן שגיאות החמורות עליהן הצבענו.
6. לכן, דעתנו – שאסור בשום אופן להסתמך על עבודתו – רק התחזקה וקבלה משנה תוקף. בשני הפרקים שלפנינו נביא את הפרטים: נוכיח בפרוטרוט כי הליקויים בתשובתו של המומחה רק מאשרים ומחזקים את הביקורת שכתבנו בפרקים א'-ג' ב"הערות".

פרק א': טענה ללא מענה

טענתנו ביחס ל14- הדוגמאות היתה כדלקמן:

מומחה I מדווח על נתונים ומביא אסמכתאות לדבריו. למרבית ההפתעה מתברר כי במקרים רבים הכתוב באסמכתא אינו תואם כלל (או גרוע מזה – אפילו סותר) את דבריו. השגיאות כה ברורות עד שהקורא עלול שלא להאמין כי נעשו שגיאות כה טריוויאליות. לכן, אנו מצרפים לכל דוגמא תצלום מן האסמכתא שציין המומחה (התצלומים מוצגים בנספח ג').

[יש לשים לב, כי הבאנו דוגמאות נוספות מעין אלו גם בפרקים ב'-ג' של "הערות", אך הן לא הובאו (כנראה) לתשומת לבו של המומחה. חשוב לזכור, כי כמבואר ב"הערות", הדוגמאות שהוצגו שם הן אלו שנמצאו בבדיקת חלק מעבודת המומחה. ואומנם, תוך כתיבת הביקורת הנוכחית לתשובת המומחה, התגלו באקראי עוד שתי דוגמאות כאלו (ראה בפרק הבא) בבדיקת מקור מסויים אליו הפנה המומחה בעבודתו המקורית!]

בתשובתו, מודה מומחה I כי צדקנו בטענתנו זו לגבי חלק מן הדוגמאות:
הוא כותב:

לאחר שקיבלתי את 14 נקודות הערעור, ערכתי בדיקה נוספת, וכאן אני מכה על חטא, כשנוכחתי לדעת שטעיתי בכמה פרטים, מהם מתוך רשלנות ומהם מתוך שגגה, שנבעו מתוך העלאת החומר מהכתב שהיה בנוי מטיוטות שונות – אל המחשב... כפי שאציין בהמשך. ואכן, בהמשך, הוא מציין במפורש כי טעה לגבי האסמכתאות בדוגמאות ב', ד', ז', ט', י"ג. כמו כן הוא מודה כי טעה בדוגמא י"ד בזיהוי האישיות עליה מדובר, למרות שניתנו לו כל הפרטים המזהים: השם המלא בצירוף הכינוי ואף מס' העמוד באנציקלופדיה בו נמצאת הביוגרפיה אודות האיש!

לגבי שאר הדוגמאות, הוא מנסה (בדרך כלל) להסביר מדוע המקורות שהביא הם אכן אסמכתאות. לדעתנו, מאמציו בכיוון זה אין בהם ממש, כפי שנדגים בהמשך. לכן, טענתנו המקורית נותרה ללא מענה של ממש, ומסקנתנו המקורית מדוגמאות אלו וכיוצא בהן – "לדעתנו, די בליקוי חמור זה כדי לשמוט את הבסיס לאמון בכל הנתונים אותם הוא מציג" – רק התחזקה בעקבות תשובתו.

והרי נסיונותיו של המומחה לעמוד על דעתו כי המקורות שהביא הם אכן אסמכתאות :

1. נקודה ה' בתשובת המומחה מאלפת ביותר. כאן חוזר המומחה ונופל בטעות מאותו סוג עצמו עליו התרענו!

בדו"ח המקורי שלו קבע המומחה בוודאות כי ר' גרשון אשכנזי נולד בקראקא. הוא הסתמך בכך על "כלילת יופי לר"ח דעמביצר, ניו יורק תש"ך, ח"ב צב ע"ב". לנוחות הקורא נצטט כאן את טענתנו ב"הערות" על קביעה זו : למעשה, המומחה טעה בקריאת המקור עליו הוא מסתמך. במקור זה לא כתוב כי ר' גרשון נולד בקראקא. ראה תצלום מס' 8.

במקרה זה, אפשר לנסות ולנחש כיצד טעה המומחה. בדף הבא בספרו (ראה תצלום מס' 9) כתב דעמביצר על ר' גרשון: "בימי חורפו היה רבינו מגידולי ומגדולי קראקא". המומחה חשב כנראה כי דעמביצר מתכוון במלה "גידולי" לומר כי ר' גרשון נולד בקראקא, אך זו טעות. דעמביצר התכוון בוודאי ל"גידול" בתורה ולא ללידה, שהרי הוא כותב שם אותו ביטוי בדיוק על ר' מנחם מנדל אויערבך (חבירו של ר' גרשון), כפי שרואים בתצלום מס' 10 של דף צה ע"ב, ושם הוא ממשיך ומספר כיצד שב ר' מנחם מנדל "לעיר מולדתו ק"ק ווינא"!

לעומת זאת, כאשר דעמביצר מתכוון לציין לידה, הוא עושה זאת בדרך הבאה. בדף צד ע"ב, כותב דעמביצר על ר' מנחם מנדל בס': "מילידי וגידולי קראקא". ראה תצלום מס' 11. מכאן, ש"יליד" מוסב על הנולד, ו"גידול" מוסב על המתגדל בתורה. ואדרבא, יש ללמוד מכך שדעמביצר לא כתב "מילידי" על ר' גרשון – כי אינו יודע אם ר' גרשון נולד בקראקא, או אף ידוע לו שלא נולד שם!

בתשובתו, מסכם המומחה את דברינו הנ"ל, וטוען כי יש בידו "נתונים המערערים במקצת" את קביעתנו, כי דעמביצר כותב "מילידי קראקא" רק על אותם חכמים שידוע לו כי נולדו בקראקא. כדוגמא נגדית, מביא המומחה את המקרה של ר' יוסף שמואל מקראקא. הוא טוען כי בעמוד עב ע"א מתייחס רח"נ דעמביצר לר' יוסף שמואל מקראקא כך: "היה אחד המיוחד מגדולי וחכמי עירנו פה ק"ק קראקא", ולא נקט "מילידי" על אף שחכם זה נולד שם, וכינה עצמו הק' שמואל יוסף מקראקא... חונה פה ק"ק פפד"מ" בהסכמתו למגיני ארץ דפוס ראשון.

כלומר, הרי לפנינו דוגמא של חכם שנולד בקראקא, ולמרות זאת, דעמביצר לא כתב עליו "מילידי קראקא"!

אבל מה נעשה, והדוגמא הזאת מוכיחה את הפך כוונת המומחה?

מתברר, שהמומחה טעה, ור' יוסף שמואל מקראקא לא נולד בקראקא. למרבית הפלא לא צריך להרחיק נדוד כדי למצוא את המידע הנכון. באותו ספר עצמו – "כלילת יופי", ובאותו חלק עצמו – ח"ב, אפשר למצוא את "תולדות רבנו הרב הגאון הגדול מו"ה יוסף שמואל מקראקא האב"ד ור"מ דק"ק פראנקפורט דמיין יע"א". (החל בדף קמד ע"ב). שם בדף קמה ע"א כתוב (ראה תצלום מס' 1):

דע כי הגאון הזה נולד סמוך לקצה המאה הרביעית לאלף הששי בעיר קרעמניץ אשר בגליל וואהלין, שם נולד ושם נתגדל על ברכי חכמים וכו'.

התברר שוב, כי ה"נתונים" של המומחה הם פרי הפיזיות וחוסר העיון.
 שים לב, כי אף שניסה להקשות על דברינו (בטענה מופרכת כנ"ל), מודה המומחה שהפריז בטענתו המקורית כי לפי "כלילת יופי" נולד ר' גרשון אשכנזי בקראקא, והוא כותב:
 סוף דבר: נכון היה אולי לנסח כך: ? לידה קראקא פולין.
 אבל האמת היא, ש"כלילת יופי" לא מהווה מקור אפילו לכך, כפי שביארנו בהשגתנו המקורית...

2. במקרים בהם לא הודה המומחה בפירוש כי האסמכתא שהביא התבררה כלא רלוואנטית, מנסה המומחה לתרץ – במגוון של תירוצים – את ההפניה שלו למקורות לא רלוונטיים. המשותף לתירוצים אלה היא הניסיון לרוקן את המושג "אסמכתא" ממשמעותו המקובלת אצל כל יודעי ספר:

(א) לגבי נקודה א', מודה המומחה
 אכן במקור שהבאתי (תצלום 1), פריימן כותב במפורש שר' יהודה בן הרא"ש נולד בקלן.
 (ההדגשה במקור)
 ובכל זאת הוא מתעקש תוך פלפול (שכדאי לראותו במקור), כי זו אכן האסמכתא לקביעתו כי "לא ידוע שם העיר" בה נולד ר' יהודה בן הרא"ש!
 אין ספק, שאם היה מודה בפשטות "טעיתי" – היה הדבר מזיק פחות לאמינותו.

(ב) לגבי נקודה ב', קבע המומחה שקיים ספק אם ר' מרדכי יפה נולד בפראג. הוא מודה, כי במקור אליו ציין כאסמכתא – לקורות הרבנות של ש"א הורודצקי – כתוב בפשטות כי ר' מרדכי יפה נולד בפראג.
 ומדוע ציין המומחה מקור זה כאסמכתא? – הוא כותב כאן הסבר מפתיע ביותר:
 הפנייתי לספר לקורות הרבנות, הייתה בגלל שיש בו נתוח מענין של משנתו ההלכתית, ומחבור זה שאבו חוקרים רבים.
 אם היה מוותר על הסבר מדהים זה, ומודה בפשטות "טעיתי" – היה הדבר מזיק פחות לאמינותו.

(ג) בנקודה ג' טוען המומחה שהסתמכותו על המקור שהביא – מוצדקת. הבה ונבדוק:
 כפי שכתבנו ב"הערות", כתוב בגוף הספר:
 על מקום ושנת הלידה של המהרש"ל רבו ההשערות והניחושים ולא נשתיירה בידינו עדות ברורה. יש שסברו בנולד בבריסק דליטא ויש שטענו שמכורתו בפוזנא [פוזנן], בפולין גדול.
 והוספנו על פי ציון ההערות לציטטה הזו, כי
 מקור זה מסביר, כי אותה עדות אישית אותה מזכיר המומחה, היא עצמה שנויה במחלוקת בשל גרסאות מתחלפות בדפוסים. (כל זאת ראה בתצלום מס' 12).
 [לנוחות הקורא, הבאתי מחדש את התצלום הנ"ל (ומספרו כאן – 2), והדגשתי בקווים את המשפטים אליהם אני מתייחס בתשובתי].
 כלומר, הכתוב ב"אסמכתא" הוא בניגוד לקביעת המומחה, כי אין ספק שהמהרש"ל נולד בפוזנא!

בתשובתו, לא יכול המומחה להכחיש שבגוף הספר כתוב "ולא נשתיירה בידינו עדות ברורה", אך הוא ממשיך וכותב:

ברם, במקור זה מודגש שבדפוס ראשון של שו"ת מהרש"ל כתוב במפורש "נולדתי בעיר בית אבותי על ברכי זקני... חזקנו התגורר בפוזנא". לעומת זאת בדפוס שני של חיבור זה, לובלין שנ"ט – שלמיטב ידיעתי הועתק מדפוס ראשון – השתבש המדפיס "מנולדתי" ל"גודלתי". כך שקביעתי שרירה וקיימת: מהרש"ל, "לידה פוזנא". [ההדגשות וטעויות הדפוס - במקור] כאן מפנה אותנו המומחה, בעצם, להערה 5 (ראה תצלום 2). זה "חידוש" גדול בהבנת הנקרא. כידוע, נהוג בספרי העיון לכתוב את מסקנת הדברים בגוף הספר, כאשר בהערות מעירים על צדדי הנידון. והנה, מנסה המומחה בתשובתו כאן להפוך את היוצרות: להתעלם ממסקנת הדברים הכתובה בגוף הספר, ולהציג את אחד הצדדים המובאים בהערות – כמסקנת הדברים בדיקה מקרוב מגלה כי יש כאן חידוש גדול עוד יותר: מה שהוא כותב בתשובתו סותר את הכתוב בהערה 5! הוא כתב בתשובתו:

לעומת זאת בדפוס שני של חיבור זה, לובלין שנ"ט – שלמיטב ידיעתי הועתק מדפוס ראשון – השתבש המדפיס "מנולדתי" ל"גודלתי". כך שקביעתי שרירה וקיימת: מהרש"ל, "לידה פוזנא".

ואילו במקור אליו הוא ציין, בהערה 5, כתוב:

שמא יש להעדיף גרסת דפוס שני, לובלין שנ"ט (דף יא ע"א): גודלתי, ומשמע מקטנותו, ואין לנו שום ראיה למקום הולדתו של המהרש"ל. (ההדגשה שלי)

לסיכום נקודה זו:

- (1) בגוף הספר ששימש לו כמקור כתוב "ולא נשתיירה בידינו עדות ברורה" מהו מקום הלידה של מהרש"ל.
- (2) בהערה כתוב "שמא יש להעדיף גרסת דפוס שני", ואז "אין לנו שום ראיה למקום הולדתו של המהרש"ל".
- (3) לעומת זאת, המומחה מתעלם מן הספר, מן הדיון, הספקות והמסקנות, וקובע – בניגוד למקור המצוטט – שהמהרש"ל נולד בוודאי בפוזנא! זכותו של המומחה לעשות מחקר על כך ולהציג ראיות אם ימצא, אך אינו יכול להביא אסמכתא ממקור האומר הפך טענתו!

(ד) לגבי נקודה ח' אין המומחה מודה במפורש שטעה. האומנם אין הוא מודה בכך?

בעבודתו המקורית כתב הוא: " ? לידה: כנראה נירנברג." האסמכתא שלו היתה:

"עפ"י י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 86."

על כך כתבנו ב"הערות":

אבל, אין במקור זה כל רמז לדברי המומחה. כל שכתוב כאן בקשר לנירנברג הוא, שקיים ספק אם ר' משה אבי המהרי"ל נפטר בנירנברג או במיינץ, וזאת בשנת 1387 (למניינם). אך אין לכך כל קשר ללידת המהרי"ל. ראה תצלום מס' 15.

מה המומחה עונה על כך? – שום דבר!

בדבריו הוא אינו מתייחס כלל לטענה, אלא דן מחדש היכן נולד המהרי"ל, ומגיע למסקנה אחרת מזו שבעבודתו המקורית (ביקורת על כך, ראה בפרק הבא). לענייננו כאן: בעצם העובדה

שהמומחה לא עונה על הטענה, אך מנסה להציג מה דעתו עכשיו באמצעות מקור אחר ומסקנה אחרת, ישנה הודאה שהאסמכתא אינה קיימת והמסקנה המקורית אינה תקיפה.

(ה) גם לגבי נקודה 2 המומחה אינו מודה בטעותו, וחבל. במקום זה אנו זוכים לתירוץ מוזר: לגבי הראב"ד (מס' 1 ברשימה) כתב המומחה בעבודתו המקורית: " ? פטירה: קרקסונא פרובנס." האסמכתא שלו היתה: "עפ"י י' ברגמן, הראב"ד בעל ההשגות, תלפיות ד (תש"י), עמ' 827." ב"הערות", הבאנו מקור זה בתצלום מס' 19. וכתבנו:

אבל, אין במקור זה כל תמיכה בדברי המומחה. אדרבא, כל מה שכתוב כאן הוא: "עזב הראב"ד לזמן מה את עיר מושבו [פושקיירא] והתיישב בקרקסונה". (ראה בתצלום הדגשה בקו). מכאן ברור שהוא לא נפטר בקרקסונה אלא בפושקיירא! [כך גם קובעים M, H ו-F]. התירוץ המפתיע של המומחה הוא:

בהפנייה הבאנו את ברגמן, שרשם על פי המקורות הקדומים את מקום מושבו האחרון הידוע והוא קרקסונא.

המומחה הנכבד שוב מתעלם מן העובדה (עליה הצבענו!) שבמקור אליו ציין, כתוב שהראב"ד שהה בקרקסונא "זמן מה" בלבד, ולכן מן המקור הזה בוודאי לא נובע שהראב"ד נפטר בקרקסונא או שיש אפילו ספק בכך!

[כאן אנו דנים רק בעובדה שה"אסמכתא" שלו לא היתה ולא נבראה. בפרק הבא נראה, כי המומחה הסתבך שוב בתשובתו בשיבוש מקור אליו הוא מציין].

(ו) נקודות י"א וי"ב – דומות זו לזו. נוכל לומר בקצרה: בנקודות אלו נוצרה הטעיה כאילו במקור אליו הפנה המומחה כ"אסמכתא" ישנה ראייה לכך שהמקום מוטל בספק. זאת ביקרנו ב"הערות". הראינו כי אין במקור שום ראייה לספק, וכי מהבנת הנקרא נובע בבירור מה מקום הלידה, וכי אותו מקום לידה אכן נוקטים מאמרים ביוגרפיים אחרים. בתשובתו מפלפל המומחה שמהמקור נובע שם מקום הלידה כ"אפשרות סבירה ביותר", וכי הדבר "סביר מאד".

לדעתנו, "אפשרות סבירה ביותר" אינה מקור לספק, במיוחד כאשר במקור לא מועלה שום ספק, והפלפול של המומחה אינו אלא מטעה. [ראה בפרק הבא, דיון ב"ספק" של המומחה]. כל שהמומחה יכול להגיד הוא, כי יש לו ספק, אבל בשום אופן אינו יכול להביא את המקור כראייה לספק!

לסיכום: טענתנו כי המומחה הנכבד הביא לדבריו "אסמכתאות" אשר הכתוב בהן אינו תואם כלל (ואף סותר) את קביעותיו – התאשרה מחדש וביתר תוקף. בחלק נכבד של הדברים הודה המומחה בפירוש: "טעיתי". בשאר הדוגמאות – בהן לא השכיל להודות כי טעה – הסתבך המומחה בטענות סרק ובשגיאות חדשות אשר רק גרמו נזק נוסף למידת האמון בה אפשר להתייחס למידע אותו הוא מציג. שים לב לסעיפים 1 ו-2 (ג) לעיל, בהם הצבענו על כך, שהמומחה הביא בתשובתו "אסמכתא" חדשה שלא היתה ולא נבראה. בפרק הבא נראה עוד דוגמאות כאלה.

פרק ב: מתוך הדחק

עד כאן טיפלנו בשאלה האם המומחה אכן הציג אסמכתאות לקביעותיו. אבל, יש לשים לב לכך, שהמומחה משתמש בתשובתו במגוון של תירוצים למטרה נוספת: כדי להסביר מדוע – גם במקרים בהם הוא מודה שנקב באסמכתות הלא נכונות – היתה מסקנתו המקורית נכונה בחלק מן המקרים. (סוג זה של תירוצים לא נידון בפרק הקודם, כי אינו רלוונטי כלל לטענתנו לגבי האסמכתאות.)

כאן נדון בסוג זה של תירוצים – אשר נולד בשעת הדחק – והמהווה דוגמא מופתית לליקויים הקשים עליהם הצבענו ב"הערות".

1. ב"הערות" בפרק ג', פרטנו כיצד קבע המומחה כראות עיניו מה ייקרא "ספק", ללא כללים ברורים ובחוסר עקביות בולט. בעניין זה כתבנו:

מומחה I לא ניסח שום קריטריון ברור מתי מקרה יוגדר כספק. במקום זאת הוא כותב בסעיף ד' מן "הקריטריונים":

"במקומות שונים לא יכולנו להחליט או לבסס את הקביעה ואז כתבתי סימני שאלה והוספתי את המילה כנראה."

זו אמירה סתמית וריקה מתוכן, ואין בה משום כלל אופרטיבי המבחין בין מצבים שונים (סיבות שונות להיווצרות הספק) והקובע סדרי עדיפויות של המקורות. חוסר הגדרת כלל של ממש, אפשר למומחה להגדיר נתונים כספקות, בצורה חופשית וללא בקרה.

כפי שנראה להלן, המומחה נהג בחוסר עקביות בולט, והחלטותיו בעניין הספקות הן בלתי הגיוניות ויש מהן המביאות לידי גיחוך.

ואומנם, הבאנו שם ראיות ברורות לדברינו אלה.

מתשובתו הנוכחית של המומחה, מתברר כי המצב חמור בהרבה.

(א) לפי דבריו בעבודתו המקורית, בסעיף ד' מן ה"קריטריונים לרישום":

במקומות שונים לא יכולנו להחליט או לבסס את הקביעה ואז כתבתי סימני שאלה והוספתי את המילה כנראה.

ובאותה עבודה, בראש "רשימת השמות" כתב:

סימן ? מורה על ספק.

סימן < מורה על וודאות. (במידת היכולת והאפשרות).

לעומת זאת, ב"מענה להשגות" נקודה י"א, הוא נותן הגדרה חדשה לשימוש ב"כנראה":

- - - (ש)זוהי אפשרות סבירה ביותר [=כמסתבר= לפי הניתן לחשב, ראה אבן שושן בערך כנראה].

ושם, בנקודה י"ב, הוא כותב דברים דומים:

- - - אבל מכיון ש"י' לוי לא כתב במפורש ש"י' יהוסף הנגיד נולד בגרנדה סברתי שמן הראוי להוסיף סימן שאלה, ונסחתי "כנראה", רוצה לומר שסביר מאד שהוא נולד שם לאור הנתונים. (ההדגשות במקור)

לפי הגדרה חדשה זו, גם במקרה שבו נקט המומחה ב"כנראה" – ואפילו בלוויית סימן שאלה – המדובר בנתון שהוא "אפשרות סבירה ביותר" או "סביר מאד"! הגדרה חדשה זו אינה תואמת כלל להגדרה המקורית. היא תואמת יותר את ההגדרה (שלו): סימן < מורה על וודאות. (במידת היכולת והאפשרות).

וזאת משום שבמקרים הנידונים זו מידת היכולת והאפשרות לוודא את הנתון (כפי שכותב המומחה עצמו בנקודות אלו).

איננו יודעים אם שינוי זה בהגדרה מצביע רק על חוסר העקביות של המומחה, ועל כך שפעל ללא כללים ברורים ובצורה שרירותית – בניגוד גמור לכתב המינוי מן הוועדה – או, שההגדרה החדשה נועדה גם לתאם את קביעת הנתון המקורית שלו עם הנתון הנכון עליו הצבענו ב"הערות" (שהרי במקרה זה גם אנו לא התכוונו ליותר מ"אפשרות סבירה ביותר"!); על כל פנים, ברור הדבר, כי מגוון כזה של הגדרות ל"ספק", מאפשר "להסיק" ממקור היסטורי "מסקנות" שנקבעו מראש.

יש לשים לב, כי לשינוי זה בהגדרה יש השלכה חשובה מאד: הרי תכלית רשימת המקומות הוא ניסוי R. ולגביו, נתון שהוא בחזקת ספק אינו ראוי לשימוש. לעומת זאת, נתון שהוא בחזקת "אפשרות סבירה ביותר" או "סביר מאד" הוא נתון טוב לשימוש. (עבור נתונים היסטוריים לא נקבל – ברוב עצום של המקרים – הערכה של יותר מ"אפשרות סבירה ביותר").

(ב) הבה נדגים עוד כיצד משחקים במושג "ספק".

בתשובתו לנקודה ג', כותב המומחה כי הוא ציין "לידה: בוהמיה כנראה בפראג", למרות שבמקור (ש"א הורודצקי, לקורות הרבנות עמ' 145) אליו הפנה כתוב ש"ר' מרדכי יפה נולד בפראג" – משום "שהורודצקי לא הביא ראיה לקביעתו".

והקורא עומד משתומם: הרי המומחה הסתמך בעבודתו המקורית במקרים רבים על מקורות שלא הביאו ראיה לקביעתם, אפילו בתשובתו הנוכחית ישנם מקרים כאלה!

(1) למשל, לגבי נקודה ה', בה נקט המומחה כי ר' גרשון אשכנזי נולד בקראקא למרות שבמקור אליו הפנה – ספר "כלילת יופי" – אין שום ראיה לכך (וגם לא יכולה להיות ראיה לכך – כי קביעת המומחה בטעות יסודה. ראה סעיף 1 בפרק הקודם).

(2) דוגמא נוספת – נקודה ז' בתשובתו. שם נתפס המומחה בטעות חמורה, כאשר בקביעתו לגבי ר' אברהם סבע – "לידה: סאמורה, קסטיליה ספרד" – הוא הסתמך על "א' גרוס, במבוא לצרור המור, מהד' י' אלנקווה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 20". כתבנו על כך ב"הערות":

אבל, בניגוד לדבריו, במקור המצוטט כתוב על ר' אברהם סבע: "איננו יודעים אל-נכון היכן נולד ומתי".

ראה בתצלום מס' 7 (הדגשתי בקו את הנתון הדרוש).

[אגב, כל מה שכתב גרוס בנוגע לר' אברהם בקשר לעיר סאמורה הוא: "ר' אברהם סבע עצמו חי בסאמורה לפחות בשמונת השנים שקדמו לגירוש". זה אינו זמן הלידה של ר' אברהם: בתקופה המדוברת היה ר' אברהם כבר בעל משפחה ומחבר ספרים כפי שמבואר מן המבוא של גרוס.]

ואכן, בתשובתו מודה המומחה כי האסמכתא אליה ציין אינה תומכת בדבריו. אך הוא מנסה בכל זאת להצדיק את קביעתו המקורית:

אף כאן בטייטש שלנו כתבנו – ולצערנו ולכלימתנו נשמט נתון זה – מקור אחר: "לתולדותיו של ר' אברהם סבע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב/ב (תשמ"ג), עמ' 209-210. ומשם למדנו על סאמורה במחוז קאשטיליה.

גם הפעם טרחנו וצילמנו את המקור החדש (ראה תצלומים 3-4). הקורא יכול להבחין כי המחבר –

דן מנור – אינו מציין כי סמורא היתה עיר הולדתו של ר' אברהם סבע! כל שכתב בנידון הוא:

עיר מולדתו ומקום מגוריו של הרא"ס נקבעת בידי כל הביוגראפים שלו במחוז קאשטיליה, ולכך מצטרפת עדות ברורה מפי המחבר: "וכשהייתי בקאשטיליה בעיר סמורא / שקט ושלום על שמרי / נתתי לבי לדרוש ולתור בענייני התורה / וגו'". העיר סמורא היתה איפוא עיר מגוריו, שבה חי ופעל עד שנת הגירוש. (ההדגשה שלי)

שים לב, כי בעוד שמנור מציין כי הרא"ס נולד במחוז קאשטיליה, הוא נזהר מלציין את שם עיר מולדתו. הסיבה לכך פשוטה: יש לו עדות רק על כך שמקום מגוריו (בתקופה מסוימת) היתה העיר סמורא. בדיוק כפי שלמדנו מן המקור הקודם!

ולכן, גם המקור החדש אינו מהווה שום ראיה לקביעת המומחה.

מוסיף המומחה וכותב בתשובתו:

וראה עוד א' שלוסברג, "לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע בפרושו על התורה", מגדים ז' (תשנ"ג)¹, עמ' 31: "ר' אברהם סבע (להלן: רא"ס) נולד בעיר סאמורה שבקסטיליה". ומכאן

שמה שרשמנו, שריר וקיים מבחינת המקורות. (ההדגשה במקור)

ראה זה פלא: כאן נתלה המומחה בדברי שלוסברג שהובאו ללא ראיה² ומסתמך עליהם בהחלטיות! אף שהמלומד אליו הפנה המומחה בראשונה – א' גרוס – קובע: "איננו יודעים אל-נכון היכן נולד ומתי", לא רואה בכך המומחה סיבה לספק, אף לא ל"כנראה"!

(3) כאשר החזקנו בידינו את הספר "כלילת יופי" לצורך (1), דפדפנו לעוד כמה מקומות בספר זה, ששימש כאסמכתא למומחה בכמה הזדמנויות בעבודתו המקורית. גם כאן גילינו דוגמאות בהם הסתמך המומחה על מידע בספר זה – מידע שהובא ללא ראיה!

לדוגמא:

- לגבי מס' 21 ברשימה, בעל "פני יהושע", כתב המומחה בעבודתו המקורית:

"לידה, קראקא", והסתמך על "עפ"י כלילת יופי עמ' ק"ט³" וגם "ש' בובר, אנשי שם (העיר לבוב), דפוס צלום ירושלים תשכ"ח, עמ' רנד⁴".

אבל, בתצלום 6 אפשר לראות את המקור מ"כלילת יופי", אשר אינו מביא שום ראיה לדבריו. תצלום 7 מ"אנשי שם" מגלה אותו דבר: המידע נמסר בלי ראיה.

לגבי הפטירה כתב המומחה בעבודה המקורית: "פטירה, נפטר באופיבאך ונקבר בפרנקפורט דמיין גרמניה". והסתמך על "כלילת יופי עמ' קי"ג".

אבל, בתצלום 8 אפשר לראות כי אין רמז למידע זה במקור הנתון, ומשמע שם שנפטר בפרנקפורט ולא באופיבאך!

¹ טעות. צ"ל תשמ"ט.

² ראה בתצלום 5, כי שלוסברג רק מפנה באופן כללי - לגבי פרטים ביוגראפיים - לארבעה מקורות: מהם גרוס ומנור הנ"ל, ועוד שני מקורות, שהיו לעיני גרוס ומנור...

³ במקום "עמ' קט" צ"ל דף קח ע"ב.

⁴ במקום "עמ' רנד" צ"ל סימן רנה.

יש לשים לב, כי ב"הערות" בדקנו רק קבוצה חלקית של מקרים כמבואר שם, ואחוז הפניות הסרק היה גבוה. את הדוגמא הנוכחית מצאנו עתה באקראי, מתוך דפדוף נוסף ב"כלילת יופי". והרי מיד דוגמא נוספת:

- לגבי מס' 14 ברשימה, רבי העשיל מקראקא, כתב המומחה בעבודתו המקורית:

"לידה, לובלין, פולין", והסתמך על "עפ"י כלילת יופי ח"א לט ע"א."

אבל בתצלום 9 אפשר לראות לא רק שאין ראייה לדברי המומחה, אלא שהמחבר קובע כי יש ספק האם רבי העשיל נולד בלובלין או רק היה שם בימי חורפו: "והיה נקרא בפי קצת בשם רבינו העשיל מלובלין על שם עיר מולדתו או עיר מגורתו בימי חורפו" (ההדגשה שלי).

- לגבי מס' 52 ברשימה, בעל "מגני שלמה", כתב המומחה בעבודתו המקורית:

"לידה, וילנא, ליטא", והסתמך על "עפ"י כלילת יופי ח"ב, א ע"א."

אפשר לראות מקור זה בתצלום 10. גם כאן, המחבר אינו מביא ראייה לדבריו.

- האומנם המומחה אינו סומך על מידע שהמחבר לא הביא לו ראייה?

יש לזכור, כי דברינו כאן הם פרי בדיקה של מקרים ספורים בלבד!

(4) נחזור לנקודה ג' בתשובתו, אשר בה לא סמך המומחה על הורדצקי רב המוניטין – אף שאין ערעור על קביעתו – כי ר' מרדכי יפה נולד בפראג. ממשיך שם המומחה בניסיונו להצדיק את קביעתו:

יתרה מזאת: ר' מרדכי יפה בהקדמתו ללבוש מלכות מציין: "גרש בארץ מולדתי מדינת פיהם". כך שהקביעה שארץ מולדתו היא בוהמיה, עולה מעדותו האישית. (ההדגשה במקור)

נכון – ארץ מולדתו היתה בוהמיה. אבל, איך יש בעדות זאת להטיל ספק בכך שעיר מולדתו היתה פראג אשר בבוהמיה? – האומנם המומחה אינו מבין את ההבדל בין ארץ לבין עיר, וששתי האפשרויות אינן סותרות? אם יביאו לו מקור המדווח שאדם נולד בירושלים, האומנם ינסה לסתור זאת בהביאו עדות אישית של אותו אדם, כי נולד בארץ ישראל?? ממשיך המומחה וכותב:

וראה עוד את סכומי הקפדני של י' לוי, מבוקר לערב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 50. דומה שחובתי היתה לציין סימן שאלה על עיר מולדתו פראג. הפנייתי לספר לקורות הרבנות, היתה בגלל שיש בו נתוח מעניין של משנתו ההלכתית, ומחבור זה שאבו חוקרים רבים.

סוף דבר: אינני משנה את קביעתי, לגבי ר' מרדכי יפה. (ההדגשה במקור)

גם הפעם טרחנו וצילמנו את המקור החדש (ראה תצלום 11). הקורא יוכל להבחין כי לוי מתבטא כך:

לאחר שספג בקרב את תורת רבותיו בפולין חזר לבית אביו בפראג.

וכך:

ובשנת 1592 הוא עזב את פולין, בהענותו לקריאת מולדתו הישנה, היא העיר פראג.

האם זה המקור לקביעה שעיר מולדתו מוטלת בספק?!

אגב, האנציקלופדיות למיניהן: מרגליות, העברית ויודאיקה, וגם המומחה לרשימה F, כולם מסכימים שעיר הלידה היא אכן פראג. מקורות לכך נמצאים באנצ"י העברית וביודאיקה.

2. לגבי נקודה ב', כתבנו ב"הערות":

לגבי ר' יונה גירונדי (מס' 18 ברשימה) קובע המומחה:

" < לידה: מונטפלייה, פרובנס, צרפת."

האסמכתא שלו: "עפ"י י בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ת"א תשי"ט, עמ' 148". אבל, בניגוד לדבריו, במקור המצוטט אין כל ידיעה על כך שר' יונה גירונדי נולד במונטפלייה.

(א) ובכן, המומחה עונה על כך:

אכן במקור שהבאתי אין התייחסות ללידת רבנו יונה, ואני מצטער על כך. זוהי אכן טעות מצערת מכיון שבטיוטה שלי היתה הפניה לאסמכתא אחרת: י"מ תא-שמע, "חסידות אשכנז בספרד", בתוך: גולה אחר גולה, ספר ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165-166.

אבל גם אם היה נוקט את ההפניה ל"אסמכתא אחרת" היתה בכך "טעות מצערת" לא פחות מהראשונה! וזאת, כי המלומד עליו הוא מסתמך (י"מ תא-שמע), במקור עליו הוא מסתמך כ"אסמכתא אחרת" ובעמוד אותו הוא מציין — קובע מפורשות (ראה תצלום 13):

על מולדתו וימי נעוריו אין אנו יודעים דבר, וגם לא על מוצא משפחתו.

ולכן זו אינה יכולה להיות אסמכתא לקביעתו של המומחה כי רבנו יונה נולד בעיר "מונטפלייה, פרובנס, צרפת"!

מהמשך החיבור מתברר כי תא-שמע התכוון רק לכך שאינו יכול לנקוב בקהילה הספציפית בה נולד רבנו יונה, אך מידע יותר כללי אכן קיים. בכל החיבור מציג תא-שמע את רבנו יונה כספרדי וכבן קאטאלוניה. ראה למשל, כי בעמ' 171 במקור זה, מספר תא-שמע על "רבנו יונה הקאטאלאני" החי "בספרד מולדתו" (ראה תצלום 14). באותו עמוד (ותצלום) הוא מספר גם על הרב הירחי "איש פרובאנס", ובהמשך החיבור — על השפעתו של זה האחרון על יהדות קאטאלוניה. כך שתא-שמע מבחין בבירור (וזה מובן מאליו) בין ספרד לפרובנס. כתבתי דברים פשוטים אלה, רק כדי שיהיה ברור לקורא שאינו מומחה, כי קביעת תא-שמע היא בניגוד גמור לדברי המומחה על רבנו יונה — "חכם זה נולד בפרובנס" — אותם מביא המומחה ללא שום ראיה, נגד המקור עליו הוא מסתמך! (לידיעת הקורא: פרפיניאן ומונטפלייה הם מקומות בפרובנס).

נסכם את שהעלינו עד כה: המקור עליו הצביע עתה המומחה קובע כי רבנו יונה נולד בספרד, בחבל קאטאלוניה, כאשר שם העיר הספציפית אינו ידוע. זאת, בניגוד גמור לדברי המומחה הן בגרסתם המקורית כי רבנו יונה נולד בצרפת, בחבל פרובנס, בעיר מונטפלייה, והן בגרסתם הנוכחית כי הוא נולד בצרפת, בחבל פרובנס, ספק במונטפלייה ספק בפרפיניאן.

לכן האסמכתא החדשה שהביא המומחה סותרת לחלוטין את קביעתו.

(ב) לאחר שביררנו כי דברי "האסמכתא" סותרים את קביעת המומחה, נעבור לשאר הטעויות של המומחה בנקודה זו.

(1) המשימה שעמדה לפנינו אינה פשוטה: אין ביכולתנו לגייס מקור מהימן המסכים לקביעתו השגויה שרבנו יונה נולד במונטפלייה. והנה, הוא טוען כי סימן השאלה נשמט בטעות, וכי התכוון בעצם ל" ? מונטפלייה":

חכם זה נולד בפרובנס ונקטתי כמקום לידתו את מונטפלייה, כשסימן השאלה [?] נשמט.

אבל אפילו לגירסה חדשה זו אין לו אסמכתא מתאימה. הוא מנסה לעשות את הבלתי יאמן:

לדלות "אסמכתא" מתוך המקור — אשר כפי שראינו ב(א) — אוחז בדעה מעגלת. הוא כותב:

ברם, תא-שמע עצמו מפנה שם, לעמ' 179 הע' 40, לעדות תלמיד רבנו יונה, ר' הלל מוירונה שלמד אצלו שלוש שנים, שמשם עולה שנתכנה ע"ש עירו מונטפשליר, הלוא היא מונטפלייה. (ההדגשה שלי)

נניח לצורך הדיון, כי אין זו השערה בדויה, וכי רבנו יונה אומנם נתכנה על שם עירו מונפשליר – האם המסקנה תהיה כי נולד במונפשליר? – בוודאי שלא! כל היסטוריון מתחיל יודע כי המהר"ם מרוטנבורג לא נולד ברוטנבורג, וכי רבי יחיאל מפאריש לא נולד שם. הם נקראו על שם מקום פעילותם. וכן רבים אחרים. ואם המומחה אינו יודע זאת, מדוע אינו מזכיר כי כינויו הידוע והמפורסם בפי כל של רבנו יונה הוא "רבנו יונה גירונדי" או "רבנו יונה מגירונדא" או "רבנו יונה מגירונא"? מדוע אינו לומד מכאן כי נולד בגירונא, לפני שהוא פונה למקורות אקזוטיים ולא בטוחים, לדלות מהם את פרפיניאן או מונטפלייה?

אבל, האמת היא שזו השערה בדויה, שאין לה אחיזה במקור אליו מפנה המומחה. הקורא יכול לקרוא בעצמו בעמוד 166, בשורה השניה של ההערה הראשונה (הדגשתי זאת בקו בתצלום 13), כי כל ההתייחסות של תא-שמע לעניין, הן 11 המלים הבאות:

"הרב הלל מוירונה מדבר על 'מונפשליר עירו', ראה להלן הע' 40".

ובהערה 40, (ראה תצלום 15) דן תא-שמע רק באופן כללי באמינותה השנויה במחלוקת של עדות ר' הלל מוירונה, בלי שום איזכור של מונפשליר (מונטפלייה). בכל מקרה, לא מובא גם שם, כי ר' הלל טען שרבנו יונה נתכנה על שם עירו מונפשליר!

אז איך טוען המומחה הנכבד "שמשם עולה שנתכנה ע"ש עירו מונטפשליר, הלוא היא מונטפלייה"? (ההדגשה שלי)

(2) המומחה העלה בתשובתו טענה מפתיעה:

כך גם יכולתי לרשום "פרפיניאן" בסימן שאלה [?], שהרי כך קרוי חכם זה בחיבורו של ר' קלונימוס בן קלונימוס, מגילת התנצלות (ספונות י, תשכ"ו, עמ' מב). תא-שמע, שם, עמ' 166 הע' 3 מציע: "מלמד אולי כי עיר מולדתו היתה פרפיניאן, שהרי אי אפשר שנתכנה כך, על שם מקום פעילותו".

הוא לא מתעכב על השאלה המטרידה, שאם היה יכול באותה מידה לרשום גם: "פרפיניאן" – אם כן, מדוע לא עשה זאת?

אבל גם כאן, אין אפילו ספק. אומנם, תא-שמע מעלה (בהערה 3, ראה תצלומים 12-13) כהשערה בעלמא את האפשרות שעיר מולדתו היתה פרפיניאן. אך תא-שמע עצמו לא מייחס שום משקל לאפשרות זאת, כאשר הוא מסכם את דעתו בגוף הספר – כמצוטט לעיל. לכן אין כאן אסמכתא אפילו לאפשרות "פרפיניאן".

3. לגבי נקודה ח, כתבנו ב"הערות":

לגבי המהרי"ל (מס' 57 ברשימה) כותב המומחה:

"? לידה: כנראה נירנברג."

האסמכתא שלו:

"עפ"י י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 86."

אבל, אין במקור זה כל רמז לדברי המומחה. כל שכתוב כאן בקשר לנירנברג הוא, שקיים ספק אם ר' משה אבי המהרי"ל נפטר בנירנברג או במיינץ, וזאת בשנת 1387 (למניינם). אך אין לכך כל קשר ללידת המהרי"ל. ראה תצלום מס' 15.

גם כאן המומחה אינו מודה במפורש שטעה. למעשה, הוא אינו עונה כלל על הטענה כי ה"אסמכתא" אותה ציין אינה תומכת כלל בקביעתו.

אבל ב"הערות" כתבנו עוד:

לעומת זאת, אפשר ללמוד ממקור זה, כי אבי המהרי"ל ישב בוודאות במיינץ עד שנת 1381 (ראה שורה מודגשת בתצלום), וכי מהרי"ל נולד בערך בשנת 1375 (ראה שורה מודגשת שם בהערה 29. וכך כותב יובל בעמ' 226: "והרי לנו ידיעה ממקור בטוח כי מהרי"ל נולד בשנת 1375" (ראה תצלום מס' 16). מעמודים 82-86 בספר זה ניתן גם ללמוד, כי אבי המהרי"ל החל להיות מראשי הקהילה במיינץ לכל המאוחר משנת 1369. מסקנה: על פי מקור זה, מהרי"ל נולד במיינץ. [כך גם קובעים H, ו-F].

ובעניין זה כותב המומחה:

לגבי הלידה אין עדות ברורה. משפחת אבי מהרי"ל סבבה לה בין נירנברג ומגנצא. מתוך התעלמות ממה שעולה מדברי המקור אליו הפנה (אשר צוטטו לעיל), כי בתקופה הרלוונטית לא "סבבה" משפחת המהרי"ל בין נירנברג ומגנצא.

במקום להודות כי זה אכן עולה מדברי המלומד עליו הוא עצמו הסתמך (או לדחות את הראיות שהבאנו) – הוא מפנה במפתיע למקור אחר, וכותב:

כנראה שאבי מהרי"ל שימש כראש (או כאחד) מראשי קהילת מגנצא (ראה: מנהגים דק"ק וורמישא מכון ירושלים תשמ"ח, ח"א, עמ' 95 וההפניה לשו"ת מהר"ם מיינץ). ולכן אפשר לרשום מגנצא בסימן שאלה.

במקור החדש כתוב כך:

שנים ספורות לאחר גזירות ק"ט נולד המהרי"ל לאביו מוה"ר משה בר יקותיאל הלוי מולין, שעמד בראש קהילת מגנצא, וכו'.

ראה תצלום 16. לדעתנו, ממשפט זה נובע כי המהרי"ל נולד במגנצא. [ההפניה לשו"ת מהר"ם מיינץ סימן י' – אינה רלוונטית לענייננו: שם רק ישנה חתימה של אבי המהרי"ל כאחד מראשי מגנצא בשנת קמ"א (1381). זה הכל!]

אז מדוע המומחה רואה זאת כספק? – ואם יש לו ספק, מדוע אינו מתייעץ עם המקור המפורט והמתועד אליו הפנה מלכתחילה?

4. מפליאה מאד הדרך בה מטפל המומחה בזיהוי מקום פטירתו של הראב"ד (נקודה ג'). ראה סעיף 2(ה) בפרק הקודם, שם הראינו כי המומחה הביא "אסמכתא" המוכיחה הפך קביעתו בעבודתו המקורית: " ? פטירה: קרקסונא פרובנס."

כאן נתייחס למאמץ בתשובתו להעמיד את מסקנתו השגויה. הוא כותב:

אפשר גם שהראב"ד חזר בחזרה לפושקירא, כדעת ר"י טברסקי בספרו האנגלי על הראב"ד מפוושקירא, פילדלפיה 1980, עמ' 38. ברם, המעיין שם רואה, שאין לו מקור מהימן (וראה עוד את ההפניה לגרף, שם, הע' 44). זאת ועוד: טברסקי שם, קובע – ובצדק רב, שפרטים על ימיו האחרונים של הראב"ד אינם ידועים. כך, שלרישום שלנו – אין לו דחיה.

נסכם את טענותינו נגד האפשרות שהראב"ד חזר מקרקסונא לפושקירא:

- (א) לטברסקי אין מקור מהימן.
- (ב) קביעתו של טברסקי "שפרטים על ימיו האחרונים של הראב"ד אינם ידועים".
- (ג) ההפניה לגרף.
- נראה עתה, כי אין בסיס אף לא לאחת מטענות אלו:
- (א) אכן, טברסקי קובע בספרו הידוע על הראב"ד, כי הראב"ד חזר מקרקשונא לפושקירא – ראה תצלום 17. אבל, המומחה שואף להתעלם ממסקנת טברסקי. שוב מעלה המומחה את טענתו

"שאין לו מקור מהימן"¹. אך אין זה נכון.

ברור שטברסקי מסתמך על המאירי – כפי שהוא כותב בפסקה אליה מתייחס המומחה (ראה תצלום 17). אגב, גם ברגמן – המקור של המומחה – כתב על פי המאירי:

עזב הראב"ד לזמן מה את עיר מושבו [פושקירא] והתיישב בקרקסונה.

ובכן, טברסקי מסיק (ובצדק) את המסקנה הטריטוריאלית כי אם הראב"ד עזב לזמן מה את פושקירא – פירושו של דבר שהוא חזר אליה!

(ב) המומחה מוסיף וטוען בתשובתו:

זאת ועוד: טברסקי שם, קובע – ובצדק רב, שפרטים על ימיו האחרונים של הראב"ד אינם ידועים.

האומנם? טברסקי כותב (ראה תצלום 17): "Details about the rest of his life are scanty." ולא: "שפרטים על ימיו האחרונים של הראב"ד אינם ידועים" – כתרגומו המוטעה של המומחה.

(ג) המומחה מפנה להערה במקור זה בכותבו:

ברם, המעיין שם רואה, שאין לו מקור מהימן (וראה עוד את ההפניה לגרף, שם, הע' 44).

אבל, המעיין בהערה 44 (בתצלום 17) מגלה עד מהרה, כי היא אינה רלוונטית כלל לדיון כאן. טברסקי רק מעיר שם כי גרף, שכנראה לא ראה את דברי המאירי, הסתפק אם גלותו הזמנית של הראב"ד היתה בנימשי או בקרקשונא. כך מבואר גם מדברי טברסקי בעמ' 36-37 שם (ראה תצלום 18).

הרי לפנינו עוד הפניית סרק.

לסיכום:

- העובדות שהוצגו ב"הערות" וכאן, מצביעות על ליקויים כה חמורים בעבודת מומחה I, עד כי אין לייחס שום אמינות לנתונים שאסף.
- אי אפשר לבסס ניסוי מדעי על נתונים פגומים.
- לכן, מסקנתנו היא, שאסור לבסס ניסוי מדעי על הנתונים שאסף המומחה.

¹ כבר הראינו לעיל [בסעיף 1(ב)] – בפירוט רב – כי המומחה החל להשתמש רק עתה בטענות כאלו, לצורך תירוץ קביעותיו והמכנות מן האסמכתאות. חייבים להזכיר, כי המומחה הסתמך בעבודתו המקורית לגבי הנידון כאן, על מקור לא מקצועי, אף שהביא דברים סותרים זה את זה וללא ראיה (ראה דברינו בזה ב"הערות" עמ' 12 סעיף 1). והנה, טוען הוא לפתע – כאשר הוא מתייחס לדברי מלומד רציני כטברסקי ולעבודה חשובה ומקיפה על הראב"ד – שאינו יכול לסמוך על דבריו משום "שאין לו מקור מהימן"...

נספח א'

תצלום "מענה להשגות" של מומחה I.

בס"ד עשירי בטבת תשס"ג

לכ' פרופ' הלל פורסטנברג

שלום וברכה.

הנידון: מענה להשגות.

בראשית הדברים אבהיר את הדרך בה נקטתי בעבודתי. בודאי שמי שפנה אלי, ביקש ממני התייחסות לנושא, מתוך ישוב הדעת ובדיקה קפדנית, ולא רצה לראות אותי כמעתיק ממקורות ידועים, ללא שום בחינה. זאת עשיתי במיטב היכולת והאפשרות. ישבתי על כל אחד ואחד מרשימת החכמים שהוגשה לי כשמסביבי מקורות שונים, ומהם העליתי את הנתונים, ופעמים הטלתי ספיקות במסקנות שבאו לידי ביטוי בהצבת סימן שאלה או ברישום השערה אחרת. אני מודה ומתוודה שלא פרטתי את מידת שימושי במקורות, ויותר- וזה מובן מאליו- נתתי את הדעת לנדרש ממני, דהיינו: ציוני מקומות של לידה ופטירה לרשימה של 66 חכמים שונים.

לאחר שקבלתי את 14 נקודות הערעור, ערכתי בדיקה נוספת, וכאן אני מכה על חטא, כשנוכחתי לדעת שטעיתי בכמה פרטים, מהם מתוך רשלנות ומהם מתוך שגגה, שנבעו מתוך העלאת החומר מהכתב שהיה בנוי מטיוטות שונות - אל המחשב... כפי שאציין בהמשך. ברם, בחלק גדול מהם אני מחזיק בדעתי ומנמוק אותה -- כדלהלן, כשפה ושם הרחבתי את היריעה כשהשגתי על ערעור כלשהו. אני שוב מתנצל על טעויות שטעיתי, ואם גרמתי תקלה למפעל, אני מבקש מחילתכם וסליחותכם.

בתודה על הכל

ובברכה

להלן: הטעויות שלי, השגותי על הבקורת וטיעונים נוספים. הנתונים יפורטו על פי סדר נקודות העריעור.

א. ר' יהודה בן הרא"ש.

אכן, במקור שהבאתי (תצלום 1), פריימן כותב במפורש שר' יהודה בן הרא"ש נולד בקלן. ברם, האסמכתא של פריימן (שם, עמ' קעא, הע' 4), המפנה לעמ' כא – אינה מבוססת דיה. א – לא מצינו עדות ברורה ומפורשת שהרא"ש היה בקלן, באותו פרק זמן שבו נולד בנו. ב – אפשר להעלות על הדעת שבלידת בנו ר' יהודה – הרא"ש שהה עם משפחתו בארקלינץ, עיי"ש. ג – נדודי חכמים באותו פרק זמן באשכנז, היא מן המפורסמות (עיי"ש). אפשר בהחלט להעלות על הדעת שר' יהודה נולד בקלן, אבל בשל הספיקות דלעיל, נקטתי בנסוח זהיר: "לידה: גרמניה (או: אשכנז) בוודאות, אבל לא ידוע שם העיר".

מבחינה זו משנה לא זהה ממקומה.

ב. ר' יונה גירונדי.

אכן במקור שהבאתי אין התייחסות ללידת רבנו יונה, ואני מצטער על כך. זוהי אכן טעות מצערת מכיון שבטיוטה שלי היתה הפניה לאסמכתא אחרת: "מ תא – שמע, " חסידות אשכנז בספרד", בתוך: גולה אחר גולה, ספר ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165-166. ולענין הלידה: חכם זה נולד בפרובנס ונקטתי כמקום לידתו את מונטפלייה, כשסימן השאלה (?) נשמט. כך גם יכולתי לרשום "פרפינייאן" בסימן שאלה (?), שהרי כך קרוי חכם זה בחיבורו של ר' קלונימוס בן קלונימוס, מגילת התנצלות (ספונות י, תשכ"ו, עמ' מב). תא- שמע, שם, עמ' 166 הע' 3, מציע: " מלמד אולי כי עיר מולדתו היתה פרפינייאן, שהרי אי אפשר שנתכנה כך, על שם מקום פעילותו". ברם, תא-שמע עצמו מפנה שם, לעמ' 179 הע' 40, לעדות תלמיד רבנו יונה, ר' הלל מוירונה שלמד אצלו שלוש שנים, שמשם עולה שנתכנה ע"ש עירו מונטפשליר, הלוא היא מונטפלייה.

לסיכום: ? לידה: מונטפלייה או פרפינייאן, בפרובנס.

ג. ר' מרדכי יפה.

נסחתי כך: " ? לידה: בוהמיה כנראה בפראג". במקור ציינתי לספרו של ש"א הורודצקי, לקורות הרבנות עמ' 145 (צילום 6). הנותן דעתו לדברי המחבר – המציין שר' מרדכי יפה נולד בפראג – נוכח שהורודצקי לא הביא ראיה לקביעתו. יתרה מזאת: ר' מרדכי יפה בהקדמתו ללבוש מלכות מציין: "גרש בארץ מולדתי

מדינת פיהם." כך שהקביעה שארץ מולדתו היא בוהמיה, עולה מעדותו האישית. וראה עוד את סכומו הקפדני של י' לוי, מבוקר לערב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 50. דומה שחובתי היתה לציין סימן שאלה על עיר מולדתו פראג. הפנייתי לספר לקורות הרבנות, היתה בגלל שיש בו נתוח מענין של משנתו ההלכתית, ומחבור זה שאבו חוקרים רבים.

סוף דבר: אינני משנה את קביעתי, לגבי ר' מרדכי יפה.

ד.ר' אברהם סבע.

קבענו: "לידה: סאמורה קסטיליה ספרד. האסמכתא לתאור מסכם של תורת ר' אברהם סבע, היתה: א' גרוס במבוא לצרור המור, מהד' י' אלנקווה, ירושלים תשמ"ה. ואכן במקור זה לא נכתב שסאמורה היתה עיר הולדתו של ר' אברהם סבע. אף כאן בטיוטה שלנו כתבנו – ולצערנו ולכלימתנו נשמט נתון זה – מקור אחר: "לתולדותיו של ר' אברהם סבע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב/ב (תשמ"ג), עמ' 209-210. ומשם למדנו על סאמורה במחוז קאשטיליה. וראה עוד א' שלוסברג, "לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע בפרושו על התורה", מגדים ז (תשנ"ג), עמ' 31: "ר' אברהם סבע (להלן: רא"ס) נולד בעיר סאמורה שבקסטיליה". ומכאן שמה שרשמנו, **שריר וקיים מבחינת המקורות.**

ה.ר' גרשון אשכנזי.

אכן נקטתי: "לידה קראקא פולין". המבקר הקשה על קביעה זו בשל טענתו שטעיתי בהבנת הנכתב במקור, כלילת יופי לרח"נ דעמביצר, ח"ב צב ע"ב. לדעת המבקר, הרב דעמביצר הבחין בין "גדולי קראקא" לבין "ילידי וגידולי קראקא", כשהלשון האחרון מתייחס למקום הלידה. והוא מביא ראיה – נכונה לשיטתו- מר' מנחם מענדל בס (כלילת יופי שם, צד ע"ב, תצלום מס' 11). ברם, השאלה היא אם אמנם הבנת המבקר בהבחנתו, שרירה וקיימת, והרב דעמביצר, נוהג כך לאורך כל הספר. נתון זה טעון בדיקה שיטתית בכל החיבור. ובידי יש נתונים המערערים במקצת קביעתו. למשל: שם, עמ' עב ע"א מתייחס רח"נ דעמביצר לר' יוסף שמואל מקראקא כך: "היה אחד המיוחד מגדולי וחכמי עירנו פה ק"ק קראקא", ולא נקט "מילידי" על אף שחכם זה נולד שם, וכינה עצמו הק' שמואל יוסף מקראקא... חונה פה ק"ק פפד"מ" בהסכמתו למגיני ארץ ד"ר. ומצויות דוגמאות נוספות ותקצר היריעה.

סוף דבר: נכון היה אולי לנסח כך: ?לידה קראקא פולין.

ג. המהרש"ל – ר' שלמה לוריא.

כתבנו "לידה: פוזנא"

המבקר טען כלפינו מהאסמכתא שהיא: מ' רפלד, המהרש"ל והים של שלמה, רמת גן תשנ"א, עמ' 26 – שמשם משמע שאין בידנו עדות ברורה על מקום הולדתו של המהרש"ל. ברם, במקור זה מודגש שבדפוס ראשון של שו"ת מהרש"ל כתוב במפורש: "נולדתי בעיר בית אבותי על ברכי זקני... וזקנו התגורר בפוזנא". לעומת זאת בדפוס שני של חיבור זה, לובלין שני"ט – שלמיטב ידיעתי הועתק מדפוס ראשון – השתבש המדפיס "מנולדתי" ל"גודלתי".

כך שקביעתי שרירה וקיימת: מהרש"ל, "לידה פוזנא".

ד. ר' יעקב חאגיז.

נכתב: "פטירה: ירושלים"

כאן טעיתי. במקור שצוין, מ' בניהו, "לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה ה-יז" (תצלום מס' 12), לא מופיעה שנת פטירתו. אבל מה שהטעה אותי, היה הנוסח שכתב איש ירושלים החוקר י' רבלין, "ר' יעקב חאגיז" שדה אילן, ספר זכרון לרמ"צ אילן ז"ל, עמ' 132: "ר' יעקב חגיז ניהל את הישיבה [=ישיבת ויגה בירושלים] עד שנת פטירתו, תל"ד 1674". ואכן החיד"א בשם הגדולים, מע"ג אות י, ערך מהה"ר יעקב חאגיז (ירושלים תשכ"ד, עמ' ק), כותב: והיתה מנוחתו בקושטנדינא שנת תל"ד.

סוף דבר: טעיתי, ויש לרשום "פטירתו קושטא". ואתי תלין משוגתי.

ה - ט. ר' יעקב ב"ר מה מולין – מהרי"ל.

כתבתי: לידה: ? כנראה נירנברג

פטירה: מגנצא גרמניה.

לגבי הלידה אין עדות ברורה. משפחת אבי מהרי"ל סבבה לה בין נירנברג ומגנצא. כנראה שאבי מהרי"ל שימש כראש (או כאחד) מראשי קהילת מגנצא (ראה: מנהגים דק"ק וורמישא מכון ירושלים תשמ"ח, ח"א, עמ' 95 וההפניה לשו"ת מהר"ם מינץ שם). ולכן אפשר לרשום מגנצא בסימן שאלה. לגבי הפטירה, שגגה יצאה מעטי. קברו של מהרי"ל הוא בבית הקברות בוורמישא, מקום פטירתו. ואני מצטער על הטעות.

ו. הראב"ד.

רשמנו: " ? פטירה קרקסונא פרובנס". בהפנייה הבאנו את ברגמן, שרשם על פי המקורות הקדומים את מקום מושבו האחרון הידוע, והוא קרקסונא. אפשר גם שהראב"ד חזר בחזרה לפושקירא, כדעת ר"י טברסקי בספרו האנגלי על הראב"ד מפושקירא, פילדלפיה 1980, עמ' 38. ברם, המעיין שם רואה, שאין לו מקור מהימן (וראה עוד את ההפניה לגרץ, שם, הע' 44). זאת ועוד: טברסקי שם, קובע – ובצדק רב, שפרטים על ימיו האחרונים של הראב"ד אינם ידועים. כך, שלרשום שלנו – אין לו דחיה.

סוף דבר: ? פטירה קרקסונא פרובנס.

יא. מהר"ם (בן ברוך) מרוטנבורג.

נקטנו: " ? לידה כנראה וורמיזא", כשהאסמכתא הרשומה היתה: "א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 522. כאן ארצה להרחיב במקצת את טענתי כלפי המבקר. המבקר טען כנגד קביעתי המסופקת בשל הנימוק הבא המהווה גם במקרים אחרים – טענה עקרונית מעין בן אב: " אבל במקור המצוטט אין ציון מפורש במקום הלידה של ר' מאיר, ראה תצלום מס' 20. אם המקור המצוטט היה המקור היחיד בעולם הדין בביוגרפיה של ר' מאיר, ואם אכן אי אפשר להכריע מדברי המקור המצוטט היכן נולד ר' מאיר – אזי היה בסיס לוגי להסיק כי המידע מוטל בספק (מחוסר ידע ולא כתוצאה ממחלוקת). אך המצב בבירור אינו כזה, ישנם מקורות אחרים לפיהם קבעו M,H ו- F כי ר' מאיר נולד בוורמיזא, ולכן אין שום בסיס הגיוני לקביעת המומחה. [יתרה מזאת מסתימת דברי אורבך כי אביו של ר' מאיר, הוא ר' ברוך, " חי בוורמיזא" – אפשר רק להסיק כי סמך על הקורא כי יבין עובדה פשוטה זו שר' מאיר נולד בוורמיזא, במיוחד כשהוא ממשיך במשפט הבא וכותב כי "המהר"ם למד אצל אביו וקיבל תורה מפיו", ומהמשך דבריו ברור כי היה זה בתקופת ילדותו של ר' מאיר]."

ולהלן טענותי כלפי סוג כזה של בקורת:

במקרה זה בחרתי בכוונה תחילה בספרו של אורבך, שלמעשה סיכם, בדק ובחן היטב את דעות קודמיו. כך גם במקרהו של מהר"ם מרוטנבורג, שעל פי הפניותיו וציוניו הוא עשה שימוש בדברי כל אלו שעסקו במהר"ם מרוטנבורג, כולל ספרו של פרופ' איגוס ועמיתיו. כך שאפשר להניח שהמקורות האחרים שאליהם מתייחס המבקר היו בפני אורבך. זאת ועוד: המבקר סומך על סתימת דברי אורבך "שאביו חי בוורמיזא" וסמוך לכך: "המהר"ם למד אצל אביו וקיבל תורה מפיהו" ומסיק בוודאות מוחלטת, שמהר"ם נולד בוורמיזא. אינני בטוח אם זוהי מסקנה הכרחית מסתימת אורבך. אורבך היה חוקר קפדן וזהיר – כדלעיל – ואינו קובע דברים על

סמך היקשים. אלא נועץ דבריו בעובדות בדוקות כמסמכים או עדויות ישירות של חכמי התקופה. (ראה למשל את בירורו של אורבך על זמן שהותו של המהר"ם ברוטנבורג ומקומות אחרים שבהם שהה, שם, עמ' 528. או נסוחו על ר' אליעזר מטוך: "לא ברור אם טוך עיירה בנורמנדיה... היתה מקום מוצאו של ר' אליעזר ובית אביו, או שהוא התיישב שם לאחר בואו מאשכנז לצרפת". ודוגמאות רבות נוספות). ולכן אין לקבוע ברורות ממקור זה שאורבך קובע בוודאות שהמהר"ם נולד בוורמייזא, על אף שזוהי אפשרות סבירה ביותר, [= כמסתבר = לפי הניתן לחשב, ראה אבן שושן בערך כנראה].

סוף דבר: המהר"ם כנראה נולד בוורמייזא.

יב. ר' יהוסף הנגיד.

רשמתי: "לידה כנראה גרנדה.

אין מקום כלל לערעור המבקר. בודאי שקראתי את "כל ההקדמה של י' לוי, אבל מכיון ש' לוי לא כתב במפורש ש' יהוסף הנגיד נולד בגרנדה סברתי שמן הראוי להוסיף סימן שאלה, ונסחתי "כנראה", רוצה לומר שסביר מאד שהוא נולד שם לאור הנתונים. ברם, כאן יש להוסיף פרט חשוב. י' לוי השתמש כנראה בספרו של א' אשתור, תולדות היהודים בספרד המוסלמית ב, 1966 (עמ' 98 ואילך), ואף שם אין הוכחה בדוקה ש' יהוסף הנגיד נולד בוודאות בגרנדה על אף שאשתור בדק מקורות רבים כמוכח בהערותיו בסוף הספר. ולאור נדודיו הרבים של אביו ר' שמואל הנגיד, מן הראוי היה לנקוט בזהירות: "כנראה".

זאת ועוד: לא מקובלת עלי הערת המבקר "יתרה מזאת, אם המומחה היה קורא את כל ההקדמה של לוי, היה מגלה כי אביו של ר' יהוסף, הלא הוא ר' שמואל הנגיד, חי בגרנדה, ושתים עשרה שנה לפני הולדתו של ר' יהוסף בנו כבר נתמנה לשר ולנגיד בגרנדה, זו הסיבה שלוי כלל לא הזכיר בעמ' 64 את גרנדה כמקום הולדתו של ר' יהוסף הנגיד – כי זה מובן מאליו!".

- איך אפשר להסיק על לידת פלוני במקום פלוני על סמך "כי זה מובן מאליו". ואולי אף ל' לוי "זה לא היה מובן מאליו", ולכן השמיט זאת.

סוף דבר: דומה שהנסוח שבחרתי בו "ר' יהוסף הנגיד לידה כנראה גרנדה", הוא הנכון ביותר לאור הנתונים.

יג. ר' אברהם המלאך.

נקטתי: "לידה מזריטש"

כאן, אכן טעיתי ובמקור זה אין התייחסות למקום הלידה, כמו במקורות אחרים כמו: אנציקלופדיה לחסידות (רפאל – אלפסי), א, ירושלים תשמ"ו עמ' לב. והדברים נכתבו מתוך חוסר תשומת לב ואתי תלין משוגתי.

יד. ר' שלום שרעבי (הרש"ש).

אכן טעותנו רבה היא, ובמקום ר' שלום שרעבי הרש"ש, התייחסתי לר' שלום שבזי שאף הוא מכונה בפי רבים הרש"ש (ראה למשל הדיואן המפורש, מבחר שירת יהודי תימן, מהדיר ר"י רצהבי, ירושלים תשנ"ב בר"ת שמות המחברים). וט.ל.ח. ולנושא גופו:

ר' שלום שרעבי (הרש"ש)

לידה: שרעב תימן.

פטירה: ירושלים.

כך, לפי רוב המקורות.

נספח ב'

כאן נביא תצלומים הנלווים לדוגמאות המפורטות בביקורתנו על ה"מענה להשגות".

כלילת יופי

ז' תולדות רבנו הרב הגאון הגדול מו"ה יוסף שמואל מקראקא האב"ד ור"מ דק"ק פראנקפורט דמיין יע"א.

הנה אודות הגאון הזה אשר ה" נקרא כפי כל כשם ר' שמואל ר' חיים ישעיהם דברתי הרבה בספרי "קריית מלך רבי" אשר חברתי על חכמי וגדולי קראקא עיר טולדת, כי גם הוא ז"ל היה מחכמי וגדולי עירנו ואחד מן בית דין הגדול דפה בשם שנתקבל לאב"ד בק"ק ספר"ם, ואני לא יכולתי לעצור כמלים מדבר ממנו גם פה אף שאין זה מקומו, יען כי ענמה נפשי מאד אחרי אשר נודע לנו יקר תפארת גדולתו, וכי הגאון הזה היה כוונתו יחיד בדורו בתורה ובגדולה, (כערות הגאון בעל חק יעקב בהסכמתו לס' הלכה ביורה על אי"ח) ורבן של כל בני הגולה, (כערות הב"ם משה לבית קאצנאנלבוין בהסכמתו לס' פי שנים) והרבין תורה לתלמידים, (כערות תלמידיו הב"ם אל"שע מוהירדנא בספרו פי שנים במשנה ס"ה דתרומות בה"ה שם), גם חבר חבורים רבים ונכבדים (כערות נכדו הב"ם נעם פראנקפורט בהקדמתו לס' ברכת המים), ומכלל לא יצא לאור אף אחד מהם להיות לו למזכרת עולם גם לדורות הבאים, ורק כאחת אשר עלתה לו לעשות לו שם עולם ומזכרת נצח בכל תפוצות ישראל הוא כאשר הנחיל לנו נ"כ אוצר נחמד מאבני סגולה בהנהגותיו הנפלאות אשר חבר על כל התלמוד ורש"י ותוס' והרא"ש ותקונים ומראה מקומות בש"ס וברמב"ם אשר יצאו לאור לאחר פטירתו ע"י בנו הרב הגאון מו"ה אריה ליב האב"ד דק"ק מפרסדארף חתן הגאון מהרש"ך בעל ס' כוס ישועות, אשר בזה הפליא לעשות יותר מכל הגאונים שקדמו לפניו (שם הגדולים להגאון חיד"א ח"א באות י"ד), ונרפסו ההנהגות ההם בראשונה בספר"ם ואח"כ באמשטרדם ובזלצבאך ואח"כ גם בווינא בדפוס הארשינצקי ובכלם נזכר שם על השער שהנהיג מוה"ש של הג"מ יוסף שמואל מקראקא בהחסידי מהר"ן ז"ל אב"ד ור"מ בק"ק ספר"ם, ואולם אח"כ כאשר נרפסו עור הלאה ספרי הש"ס בווינא ובשאר דפוסים שונים עד זמננו זה וכולם נרפסו נ"כ עם ההנהגות מהגאון הנ"ל ולא חסרו דבר, אבל מה מאד הרעו לעשות כדורן אי כשגנה כ"י

כלילת יופי

קמה

כי השמישו מן השער שם משמואל ולא זכרו עוד את שם הגאון עליהם עד שלא נודע היום מי אביהם ומי הולידם, על כן מדי דבר בו זכור אוכנה, והנני לכתוב פה נ"כ בתולדותיו כדברים קצרים, למען תדע מי הוא הגאון הזה אשר מימיו אנו שותים, ושמו אין אנו מזכירים, ואתה הסכת ושמת.

דע כי הגאון הזה נולד סמוך לקצה המאה הדיבית לאלף השישי בעיר קרעמניץ אשר בגליל וואהלין, שם נולד ושם נחנך על ברכי חכמים, ועוד בהיותו בימי עלומיו, כבר החל רוח ה' לפעמו להעיר און בלמודים ויצן ציץ ונמל שקדים עוד בחיי גאוני קשישאי עמודי העולם והם המהרש"א ובעל הכ"ח ובעל מגלה עמוקות ז"ל ועד שלא שקעה שמשם של אלה הגאונים זרחה שמשו של שמואל הרמתי זה, וגם הוא הלך בעקבות שלשת הגאונים האלה לשוטט בתהומות ים התלמוד ולהעלות בידו פנינים, כרכנו מהרש"א (כי מ"ב פעמים למד כל הש"ס בעין רב וחקר וחקק וחקק הש"ס וקיים ודברת בם ונקדש בם כנוכר בשם הגדולים שם) ולצלול במים אדירים בספרי הראשונים והאחרונים כרכנו בעל הכ"ח ז"ל (ראה מזה בתשובתו הארוכה הנדפסת בשו"ת חנוך בית יהודה סימן קל"ז) ולשילל גם בפרסם בחכמת הנסתר עפ"י קבלת רבותינו הגאונים, כרכנו בעל מגלה עמוקות ז"ל (ראה מזה בהסכמתו לס' שכתא דהנלא הנקרא בשם עמרת צבי), וכפי ערות בנו הב"ם אריה ליב היה מקור מחצבתו מגזע גאוני קדמונים נין ונכד להגאון הגדול מו"ה נתן שפירא מהירדנא בעל ס' מכאז השערים על שערי דורא (ראה מזה במס' ב"ק שנרפס באמשטרדם דפוס פרופס שם כתב בנו מצד השני של השער בה"ל, "חלופי גוסאות והנהגות מהרש"ל ומהרש"א ומהר"ם וממה שנמצא בחדושי אדוני אבי זקני מהר"ן שפירא וממה שנמצא בגליון אדוני אבי הרב הגאון מהר"ש זצ"ל):

אביו הרב הגדול החסיד מו"ה צבי הירש ז"ל היה נ"כ מורו ורבו וכן חתם עצמו תמיד "שמואל בא"א מו"ה רבני מהר"ן ז"ל, ומלבד זה היו לו נ"כ מורים גדולים אחרים אשר שמשם לפניהם כישיבה ויגדל שמואל וה' עמו ובשקידתו הגדולה ובחרור שכלו עלה ונתעלה בתורה ובגדולה, והוא בעודנו עלם נחמד נשא אשה ברת ת"ח ומנוע

על מקום ושנת לידתו של המהרש"ל, רבו ההשערות והניחושים ולא נשתיירה
בידינו עדות ברורה. יש שסברו שנולד בבריסק דליטא.⁴ ויש שטענו שמכורתו
בפוזנא[פוזנן], בפולין גדול.⁵

שנת לידתו אף היא אינה ידועה, וקבעוה רוב כותבי תולדותיו לר"ע (1510)
בקירוב.⁶

נולד לאביו ר' יחיאל שחי - ואולי שימש כרב - בסלוצק. ולגביו אין
בידינו נתונים, שמא יש לזהותו כמכותב בשו"ת מהר"ם פדוואה, סימן פג
(קוקא תרמ"ב דף קטו ע"ב): "... ידו בכל בבקיות ובחריפות בקי כר' יוחנן
בטריפות, אהובי שארי הגאון הר"ר יחיאל יצ"ו." והרי אף המהרש"ל מכנה את
מהר"ם מפדוואה (ר' מאיר ב"ר יצחק קצנילבוגן): הגאון הזקן מלא חכמה שאירי
ה"ה נ"י מהר"ר מאיר מפדוואה (שו"ת סימן ו' עמ' יט). וכך גם: "והכל תלוי
בכבוד אדונינו שאירנו הגאון המופלג המאיר עיני ישראל בחכמתו, ובתורתו
מהר"ר מאיר נר"ו (שו"ת סימן כח, עמ' פד). כאן נחקלנו בתופעה מעניינת:
לא מצאנו בכתבי המהרש"ל שם ושארית לאביו כשמועות, פרשנות, או הנהגות,
כדרכם של בנים המכבדים אבותם.

(4) עפשטיין עמ' שיט הע' 5.

(5) כרם שלמה עמוד א' (כנראה בעקבות גרץ ח"ז עמ' 338), ואחריו נמשכו רבים.
זה מוכח עפ"י תאור המהרש"ל בשו"ת סימן יב, עמ' מ' "... כי כאשר נולדתי
בעיר בית אבותי על ברכי זקני, והורגלתי על זרועותיו..." וזקנו התגורר בפוזנא.
אמנם אסף משהו עמ' מה הע' ח, העדיף נוסחת "גדלתי" במקום "נולדתי", ברם,
זה שיבוש, וכך הדפיסו בשגגה בכל הוצאות דפוס שו"ת מהרש"ל החל מפירדא
תקכ"ח ואילך - ללא שום ביסוס. שמא יש להעדיף גרסת דפוס שני, לובלין שנייט
(דף יא ע"א): "גודלהי", ומשמע מקטנותו, ואין לנו שום ראיה למקום הולדתו
של המהרש"ל. אין להתחשב בדעת רב צעיר, תולדות הפוסקים ניו-יורק תש"ח,
ח"ג עמ' 74 ו- 77 הע' 6 ש"הוליד" את המהרש"ל באשכנז "הזקנה והגוססת" (א"כ
התכוין לפוזנא!), ובשל אופיו עבר לפולין "הצעירה המלאת כח נעורים". חכם זה
שגג חמורות בהבנת קטע מספרו של רר"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד ירושלים
תשי"ב, עמ' א' המלים "רב מובהק בארץ אשכנז הגאון ר' שלמה לוריא", אינם אלא
ציטטה מדברי מדפיסי השם בקושטא [בשנת ש"ג, ראה תוספות הברמן שם, יערי,
הדפוס העברי בקושטא, עמ' 131-132, מס' 205].
הרגשתו ותחושתו של ר"ד קויפמן בדבר הולדתו של המהרש"ל בוורמישא, כבר
נדחו בצדק רב ע"י רח"נ דעמביצער: "ונוכחנו לדעת כי בדברים כמו אלה אין
סומכין על דברים שבלב כי דברי סופרים צריכים חזק עפ"י ראיות ברורות
ונאמנות". כלילת יופי, קראקא תרנ"ג, ח"ב, קכז ע"ב, קמ ע"ב.

(6) עיין הערת שפ"ר לדברי ימי ישראל לגרץ, חלק ז', ורשה תרנ"ט, עמ' 338 הערה ג,
שכתב: שנת הולדת המהרש"ל יש להוציא מזה: בשו"ת סי' סד יספר כי למד ונתגדל
על ברכי זקנו ר' יצחק בפוזנן לעת השריפה הגדולה ואז נשרפו כל ספרי זקנו,
השריפה הזאת היתה "במאי 1535-רצ"ה והי' אז רך בשנים..." אלא שהמעין
בשו"ת סימן ס"ד יראה בעליל, שהמהרש"ל לא קישר כלל מבחינה כרונולוגית בין

תצלום 2

/...

לתולדותיו של ר' אברהם סבע

מאת

דן מגור

א

נ"ש ליבאוויטש פותח את ספרו, ר' אברהם סבע וספריו, במאמר: "אין עושין נפשות לצדיקים, דבריהם הם זכרונם" (ירושלמי, שקלים ב ח).¹ בכך מתכוון ליבאוויטש להביע את קובלנתו על העובדה, שעד כה לא זכתה תורתו של ר' אברהם סבע [להלן: ר"א] לתשומת לב.² ואכן, ליבאוויטש היה ראשון שגילה עניין בכתיבו של הר"א, ודלה מהם רשימה של פירושים, אמרות, משלים וחידודי לשון. אולם, מלבד אנתולוגיה זעירה זו, אין בספרו של ליבאוויטש סקירה או ניתוח ביקורתי של נושא בלשנו מחורתו של הר"א. סקירתו הביו-גרפית הקצרה כוללת בעיקר פרטים על שמותיהם ומספרם של כתבי הר"א, ואותם דברים מצויים גם בספרי ההיסטוריונים והביאוגרפים העוסקים בקורותיו של תקופת גירוש ספרד.³ ביחס לפרישת חייו של האיש ולתהליך כתיבת חיבוריו אין בסקירות אלה אלא פרטים מעטים, שאינם מתלכדים לכדי תמונה כוללת-ליבאוויטש ואחרים מסתמכים על רשימה אוטוביוגרפית אחת, קצרה וכול-לנית, המובאת כפתיחה של שניים מפחתי הר"א שראו אור: אשכול הכופר

- 1 נ"ש ליבאוויטש, ר' אברהם סבע וספריו, ברקלין תרצ"ז, עמ' ב.
- 2 בעת כתיבת דבריהם אלה פורסם מאמרו של ג' נגאל, ובו סקירה כללית על כתיבו ר' אברהם סבע ועל חוכנו. ראה "פרק בהגותו של דור גירוש ספרד", סיני, עד (תשל"ד), עמ' 10-5.
- 3 ראה קורא הדורות לר' דוד קונפורט, ברלין תר"ן, לג ע"א; דברי ימי ישראל בתורמא לשלמה רואניס, א, הוסיאטין תרס"ח, עמ' 104; ש"פ רבינובין, מוצאי גולת, ורשה תרנ"ה, עמ' 33-34; י' מולדנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 82; ש' בובר, מבוא למדרש תנחומא, ניו יורק תש"ז, עמ' 114; ר' יוסף בן נאים, מלכי רבנו, ירושלים תשכ"ה, ערך אברהם, וכן שם הגדולים לחיד"א, הל אביב תש"ז, בערכו.

[208]

למגילת רות,⁴ ואשכול הכופר למגילת אסתר.⁵ ברשימה זו, שנכתבה על ידי המחבר בעת זקנתו, לא נכללו פרטים אוטוביוגרפיים רבים הכלולים ברשימה אחרת, קדומה יותר, המצויה בכתב-יד.⁶ מתוך רשימה קדומה זו, ועל סמך הערות אחרות שבכתבי הר"א — ובעיקר מתוך הכתבים שטרם נדפסו — ניתן לשרטט תמונה מלאה, אמיתית ומגובשת יותר על קורות חייו ופועלו של המחבר, משנת רנ"ב ועד שנת רס"א.⁷ שהיו כנראה שנות החמישים והשישים לחייו.⁸ על הר"א ס' בפרק הומן שבין שנת לידתו ועד לשנת הגירוש, רנ"ב, לא ידוע לנו דבר, לא מפי המחבר ולא מפי אחרים, מלבד הערות תלושות אחדות. ברשימה אוטוביוגרפית שכתב בשנת רנ"ן, בעיצומם של תלאותיו ונדודיו מפרטסוגל לצפון אפריקה, הוא מעיר: "וטמנתי את אלו הספרים שחברתי, פ' לתורה וחמש מגלות ופ' למסכת אבות, וגם צרור הכסף שחברתי. בימי נעורי".⁹ מסתבר מכאן שבחנקופה ארוכה זו חיבר חיבור אחד ויחיד, שפן את שמנת חיבוריו האחרים החל לכתוב בשנת רנ"ב, כפי שנראה להלן.¹⁰

הערות אחרות מתייחסות בעיקר לתחום פעילותו הציבורית בפרק זמן זה במאמר אחר, שבו הוא קובל על חופעות של קלות-ראש בבית הכנסת, הוא כותב: "דרשתי את זה פעמים רבות קודם הגירוש, כי אעפ"י שישאל עוסקין בתורה אין מכבדין אותה".¹¹ כנראה שימש הר"א דרשן ומוכיח ברבים, ודבר זה מתאשר משני מאמרים אחרים. באחד הוא מצביע על חידושו תחשוב בפרשת בני עשין, ומסיים בנמת התפארות: "דרשתי אותו בהיותי בקאשטיליא בקבוץ חכמים, ושבחוהו. וחכם אחד מן המקובלים בזהר היה מגמגם ואומר שנראה לו שהוא מן הזהר, ואמרתי לו שאם ישלחני אלי עבדינא יומא לרבנו".¹² במאמר השני הוא מתפלפל ביישוב סתירה שבין שני כתובים, ומעיר: "וחרץ לי אשכנזי אחד כי בכאן נראה ענוותנותו של הקב"ה שרמו לו למשה בזה וגו'".¹³ חירוצו של החכם האשכנזי הוא, כנראה, מעין השגה של אחד השומעים את הדרוש, בדומה להשגתו של אותו חכם מקובל, שהוזכר במאמר הקודם.

עיר מלדתו ומקום מגוריו של הר"א ס' נקבעת בידי כל הביאוגרפים שלו

- 4 בארטיפל תרס"ח, י-א.
- 5 דראגאביטש תרס"ד, עמ' כב.
- 6 הרשימה מובאת במלואה להלן בנספח, סימן א, עמ' 226-228.
- 7 בשנת רס"א התלונן על הויקנה שהתישה את כוחו. ראה להלן, עמ' 221.
- 8 ראה להלן בנספח, סימן א, עמ' 228, שורות 39-40.
- 9 להלן, עמ' 210-211.
- 10 צרור המור, יוצצית ש"ן, פקודי, פט ע"ג (להלן הציטוטים ממדורה זו. מהדורת רפ"ב, שהיא המהדורה הקדומה ביותר, אינה נוחה לשימוש משום שדפיה אינם מסומנים).
- 11 צרור המור, וישלח, מז ע"ג.
- 12 שם, בא, עא ע"ב.

[209]

במחזו קאשטילייה¹³, ולכך מצטרפת עדות ברורה מפי המחבר: "וכשהייתי בקאשטילייה בעיר סמורא / שקט ושלו על שמרי / נתתי לבי לדרוש ולחור בענייני התורה / וגו'¹⁴". העיר סמורא הייתה איפוא עיר מגוריו, שבה חי ופעל עד שנת הגירוש. הנחה זו מתאשרת גם על פי תעודה אחת שפירסם י' בער, ובה סקירה על המשפט שנערך בסמורא נגד שמואל סבע, אחיו של המחבר, וכן פרטים על עמדתו של המחבר ביחס לפסל הדיון¹⁵. גם טולדנו מציין מובאה מפי המחבר המאשרת זאת: "וראיתי בק"ק סמורא תיקון מחכמים גדולים שקבלו מחכמים גדולים מהם"¹⁶.

שנת הולדתו של המחבר אינה ידועה. בכל כתביו אין הערה המתייחסת למניין שנותיו. ידוע כי בשנת רנ"ז היה הרא"ם אב לבנים נשואים, כמסופר ברשימתו: "ואז עובתי את ביתי ונחלתיו וכל מחמד עיני וספרי במדנית פורטוגל ושמותי לדרך פעמי ללכת לעיר הגדולה עם בני הנשואים ואשתי...".¹⁷ ניתן לשער כי היה אז בן מ"ה או נ' שנים, ולפי שדברים אלה נכתבו בשנת רנ"ז, הרי גולד בין השנים ר"ח—ר"י"ב.

בשנת רנ"ב נפתחה תקופת חדשה בחייו, המתוארת ברשימותיו ובהערות

13 ראה מראי המקומות לעיל, בהערה 3 (יוצאת מכלל זה היא הערתו של בובר, הקובע את ליסבון כעיר מולדתו של הרא"ם, אך אין לכך שום סימוכין; עיין מובאה למדרש תנחומא, עמ' 114). ליבאוויטש מצביע על ידיעתו של הרא"ם בלשון מצרית כראיה שיש לחפש את עיר מולדתו מחוץ לחצי האי האיברי, ראה ליבאוויטש (לעיל, הערה 1), עמ' נ. גם ר"י אברבנאל, שאיש אינו מפקפק במוצאו הספרדי, מפרש את המלה "סוטפת" על-פי לשון מצרית (ראה פירושו לתורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' קיב), וכן מגילה ידיעה במנהגי הפולחן של המצרים, כפי שמעידים פירושו במקום אחר (שם, עמ' קה, וכן עמ' צי').

14 ראה להלן בנספח, סימן א, עמ' 226 שורות 1–2.

15 ראת F. Baer, "Die Juden in Christien Spanien, Erster teil Urkunden und Regesten, Zweiter Band משפטי (ראה גם י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, חל-אביב תשי"ט, עמ' 418. תעודה כב, סי' 351). המסמך כתוב ספרדית ומסופר בו כי בשנת 1485 גזר בית הדין של סמורא דין מות על שאול סבע. אשמת הגדון כרוכה כנראה בעדות שקר שמסר נגד ר' שמואל ואלנסי, רבה של סמורא. ר' אברהם סבע ערער על פסק הדין, בטענה שהמשפט נערך בלי נוכחות הסניגור. בי בימיו הוציאו השלי-טונות פקודת מאסר נגד כל המשפחה, וביניהם הרא"ם עצמו, על שהעלימו מזהלי-טונות ידיעות בדבר הרכוש של אחיהם הנידון. הד למאורע זה מצוי במאמר אוד, שבו כותב הרא"ם: "ולכן אין לדון בדיני כותים לפי שבאנם מכוח הדין הוא עשו איש אדם ואין להם פשרת ורחמים. אלא יין חמר מלא מכל מדת הדין הקשה וכו'". (צורו המור, משפטים, עט ע"ב).

16 נר המערכ (לעיל, הערה 3), עמ' 82. הדברים הובאו מן החיבור "פני תהפילות על דרך הסוד" שנמנו שרר עמוד אחד בלבד (כתב-יד ששון 919.39, עמ' 231).

17 להלן בנספח, סימן א, עמ' 227, שורות 30–31.

[210]

שונות בכתיביו. שתי תופעות מיוחדות. פרק זה: (א) תלאות הגירוש מספרד, הזעזועים ההיצוניים והפנימיים שפקדו אותו וקשרו את גורלו עם יתר אחיו המגורשים; (ב) עבודתו הספרותית והאינטליקטית. בתקופה קצרה, עד שנת ר"ס, השלים את כתיבת ארבעת החלקים של פירושו לתורה, והוסיף עליהם פירוש למסכת אבות ופירוש לחמש מגילות. כל מגילה ופירושה. כאשר אבדה המהדורה הראשונה של פירושו, בעיצומן של הגזירות בפורטוגל, שב וכתבם במהדורה שנייה¹⁸. נראה, שאחד ההסברים לפעילות ספרותית רבה זו היא, שמאורעות הגירוש החדידו בו תחושה של שעת חירום, והמריצו אותו לתעלות את תורתו על הכתב בלא דיחוי.

ג. רא"ם מתאר את תלאות הגירוש בקצרה:

וכשהייתי בקאשטילייה בעיר סמורא, שקט ושלו על שמרי, נתתי אל לבי לדרוש ולחור בתורה, והתחלתי לחבר ספר גותן אמרי שפר בחמשה חומשי תורה... ושם חברתי הספר הראשון עד פרשת ויקח. ואז חרה אף ה' בעמי ויתשם מעל אדמתם. והמלך פרננדו גירש את כל היהודים שבמלכותו. ומהם הלכו לגבארה, ומהם נכנסו לאניזא, ומהם נכנסו למלכות פורטוגל, ומהם מתו במגפות וברעב, ולכל מקום שהיו תולכים לא נשא אותם הארץ. ואני בתוך הגולה נשאירתי בפורטוגל בעיר נימארש, ושם נתישבתי וכו'.

"צורו המור" כתב ד אוקספורד 16723, 254, סדר ויצא (אין עימוד בכתב היד)

מכאן הוא עובר לסיפור שלביה של עבודתו הספרותית. תחילה השלים את ארבעת החלקים של פירושו לתורה, והוא מספר על המקורות שמהם שאב את תורתו; לאחר מכן חיבר פירושים לחמש מגילות ופירוש למסכת אבות, שבו דן כנראה בענייני הלכה ומוסר: "ושם דרשתי סמוכים בכל ששה טורים טורי אבן, ופריקים כשמות החורים והסוגים, קשור בבתי הנפש והלחשים, כתוב בחומים ואורים"¹⁹.

אסונו האיש והטראגי ביותר, התרגש עליו בשנת רנ"ז, שבה גזר מנואל מלך פורטוגל, בלחצה של אשתו איזבלה²⁰, גירוש על כל היהודים שבמלכותו. יש לזכור שבשנים הראשונות למלכותו, נטה המלך מנואל חסד ליהודים, כמוהו, מתוך אינטרסים כלכליים. אולם אהבתו לאיזבלה, שדרשה בכל חוקף את

18 עיין להלן.

19 להלן בנספח, סימן א, עמ' 227, שורות 23–25.

20 אין זו איזבלה אשתו של פרננדו מלך ספרד, אלא אשתו של מנואל מלך פורטוגל, שאף היא נקראת כך — איזבלה הצעירה.

[211]

אליעזר שלוסברג

לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע בפירושו על התורה

ר' אברהם סבע (להלן: ר"א"ס) נולד בעיר סאמורה שבקסטיליה אשר בספרד באמצע המאה החמש-עשרה. עם גירוש היהודים בשנת 1492 נדד לעיר נימארש שבפורטוגל, אך גם שם לא שפר עליו גורלו. לאחר ששני בניו הוטבלו לנצרות בעל כורחם, עזב ר' אברהם את העיר ועבר לליסבון, כשהוא מותיר אחריו את ספרייתו העשירה. עם היכנסו לליסבון הוטל לבית האסורים, שם שהה ששה חודשים. אח"כ הועבר לארזיליא, ועם שחרורו נדד, כרבים מגולי ספרד, לצפון-אפריקה. לאחר שהייה של כארבעה-עשר חודשים בעיר אלקצר אלכביר שעל החוף הצפון-מערבי של מרוקו, הגיע ר"א"ס בשנת 1497 לעיר פאס, מרכז התורה והחכמה בצפון-אפריקה כולה. בבואו לפאס חלה במחלה קשה, אך החלים ושב לדרוש ברבים, כפי שעשה עוד בקסטיליה מולדתו. ידוע, כי בשנת 1508 שהה בעיר תלמסאן, אך ממועד זה ואילך אין בידינו מידע בדוק על קורותיו. ההשערה המקובלת על החוקרים היא, שהוא שם פעמיו לאדריאנופול שבתורכיה, על מנת להדפיס בה את פירושו על התורה. מאדריאנופול הפליג לאיטליה, אך נפטר בלב ים מול חופי וירונה. שנת פטירתו איננה ידועה, אך ברי, שבשנת 1538 לא היה עוד בחיים.¹

עוד בספרד החל ר"א"ס לכתוב את פירושו על התורה, שאותו כינה בשם 'צורר המור'. כמו כן חיבר בקסטיליה את ספרו ההלכתי המקיף 'צורר הכסף'. בנימארש שבפורטוגל השלים את הפירוש לתורה וכתב פירושים לחמש המגילות ולמסכת אבות. כאשר נאלץ לנדוד לליסבון, נטל עמו את חיבוריו, אך בשל האיסור שהטילו השלטונות הנוצריים על הכנסת ספרים הכתובים עברית לעיר, קבר את כתביו מתחת לעץ זית מחוץ לעיר. בבואו לפאס כתב מחדש את 'צורר המור', פירושו על התורה, וכן פירושים על מגילת רות², על מגילת אסתר³ ועל מסכת אבות⁴. בעיר תלמסאן חיבר שני חיבורים קבליים⁵. כמו כן חיבר פירוש על הפרק הראשון של מסכת ברכות (פירוש זה לא שרד). מעדות בלתי ישירה מסתבר, שחיבר גם פירוש לספר תהילים⁶.

פירושו של ר"א"ס לתורה נכתב בשנת 1500 לערך, כפי שהוא עצמו מעיד, אגב דיונו בשאלה מדוע נכתבו מסעי בני-ישראל בתורה: "מיום אשר גלינו מארצנו עד היום הזה, שהוא קרוב מאלף וחמש מאות שנה, יעלו המסעות לאין מספר, כשתוציא אלף וחמש מאות שנה לארבעים ארבעים שנה, ובכל ארבעים

1. לסיכומים מפורטים על תולדות חייו של ר"א"ס, ראה: י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים, תרע"א, עמ' 81-83; נ"ט ליבאוויטש, ר' אברהם סבע וספריו, ברוקלין, תרצ"ו; הקדמתו של אברהם גרוס ל'צורר המור', מהדורת יוסף אלנקוה, חי"א, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 19-24; דן מנור, 'לתולדותיו של ר' אברהם סבע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ו), עמ' 208-231.
2. אשכול הכופר על מגילת רות, ברטפלד, תרס"ח.
3. אשכול הכופר על מגילת אסתר, דרהוביץ, תרס"ד.
4. הפירוש, אשר רק חלקו שרד (מפרק ד משנה טז), ספון עדיין בכתב-יד (נמצא באוסף מרצבך שבפנקספוט ומספרו: Heb. 163.18).
5. שני החיבורים הם: פירוש התפילות על דרך הסוד ופירושו על עשר ספירות. כמו כן העתיק ר"א"ס ספר קבלי אחר, בשם לבנת הספיר, ראה: משה חלמיש, 'על המקובלים במרוקו', דעת 16 (תשמ"ו), עמ' 93.
6. לפרטים מלאים על חיבוריו של ר"א"ס ראה: דן מנור, 'כתבי ר' אברהם סבע', ספונות יח (תשמ"ה), עמ' 317-338. מן הראוי לציין, כי הפירוש על נבואות חזי וזכריה, שפורסם ע"י אברהם גרוס (Abraham Gross, 'R' Abraham Saba's Abbreviated'), in: Isadore Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History*, Massachusetts Messianic Commentary on Haggai and Zechariah, in: Isadore Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History*, Massachusetts (- London 1979, vol. 1, pp. 389-401). איננו חיבור עצמאי, אלא חלק מפירושו למסכת אבות.

מגדים ז (שכט תשמ"ט)

כלילת יופי

יד. תולדות רבינו הגאון הגדול מו"ה יעקב יהושע סקראקא בעל הדושי פני יהושע. שהיה אב"ד ור"מ בק"ק לבוב, ברלין, מי"ן, פראנקפורט דמיין, ושם מנוחתו כבוד.

בשנת ה' אלפים ת"ח/ל'ציוה, נולד פה קראקא, הגאון הגדול שר התורה, מו"ה יעקב יהושע אשר זכה וזכה את הדינים בחבורי הקרים, המאזים כספירים, ה' חלקי ספרי "פני יהושע", חדושים נפלאים על ד' סדרים, אשר נתקבלו באהבה בכל תפוצות ישראל מאז ועד היום הזה, אביו ר'הרב הגדול נגיד ומצוה מו"ה צבי הירש ז"ל אשר היה לו הון ועושר בביתו, ותורתו היתה אומנתו, ואמו הנבירה היתה בתו של רבינו יהושע חרף רבו של רבינו הי"ך ז"ל) בעהמ"ס מגני שלמה ושרות פני יהושע, שהיה ריש מתיבתא פה קראקא ונפטר כ"ז אב בשנת ת"ח לפ"ק. — וחמה קרא את בנם היולד כי בשם "יהושע", כשם זקנם הגאון ר' יהושע בעל מגני שלמה, אך במשך הזמן ניתוסף לו גם שם יעקב, ובכל מקום חתם א"ע "גא"ם יעקב יהושע מקראקא", ובני ילדותו בהיותו עוד עלם רך וענוג נחתנך בבית אבותיו הקרים ולקח לקח טוב מפי הורים ומורים, וכה נחנך פה בתורה ובחכמה על כרכי חכמי וגדולי עירנו, בחברת שאר בני עליה ממשפחתו הרמה והנשאה שהיו גיב מגני ונכדי י"ל הגאון מהר"י בעל מגני שלמה זקנו, אשר שקדו פה על דלתות התלמוד והפוסקים בעיון ובשקידה גדולה עד אשר במשך הזמן נעשו לגדולי הדור ואדירי התורה, ואלה אשר נשארו פה בגדלותם נתקבלו אח"כ להיות יושבים על מד"ן ולמורי הוראות, בני דינא רבה פה בעירנו, והרבה מהם נסעו מזה כי נתקבלו לאב"ד ולריש בקהלות אחרות להרביץ תורה בישראל, והמה באו בכתובים בפני הקהל דפה במקומות שונים ה, ורבינו יהושע בהיותו עוד עלם קטן

ה) ובתולדות הגאון רבינו משה"ל בעל מגני שלמה אשר כתבתי מכרי, משפתי שם כל ניניו ונכדיו אשר היו אלשי שם נחמיה ונגדולה דור אחר דור עד זמן אחרון, ופה לחשום בקלפה רק חזים מהם כפי הנוקד לענייננו: דע כי לרבינו משה"ל היו לו שלשה בנים גדולים, הראשון היה

כלילת יופי

קט

קטן ניין וחכים, ראה פה את פני משה הוא דורו הזקן הרב הגאון מו"ה משה בהגאון מהר"י בעל מג"ש ז"ל אשר היה לו תורה וגדולה במקום אחר, גם בניו וחרטיו רבנו, והיה גיב ד"ן ראשון פה קראקא בערך ארבעים שנה משנת ת"ח עד שנת תמ"ח לפ"ק, ונתקבל גיב להיות אב"ד בכמה קהלות גדולות וחשובות, ולא רצה לקבל מחמת ענותנותו

היה הכה הגאון מו"ה משה ז"ל שהיה דיין וראש בית פה קראקא ויורש מאדענים שנה ונפטר פה ביום כ"ח אייר תמ"ח לפ"ק, (פנקס ס"ח"ק פה), וזנו שהיו היה הכה הגאון מו"ה משה ז"ל שהיה אב"ד ורי"ע בק"ק קלחאונתא ונפטר שנת תל"ח ב' בהסכמתו על ספר לב אלים על הסורה ונפטר בשנת תל"ג (מלכת קודש מ"ח סיון ת"ח), וזנו הסלימי היה הכה"מ מו"ה יהודה ליב ז"ל שה"ן זקנים לרבינו ז"ל ונפטר בקולר שנים ביום ה' כ"ד מנחם מכ"ד לפ"ק (פנקס סמ"ק פה), וחזרנו על הכה"מ מו"ה משה הכה"ל ז"ל רבינו צעל מנחם, נודע לנו כי זנו הכה מו"ה מרדכי ז"ל נפטר פה עוד צמיו ביום י"ז אלול תכ"ד לפ"ק, והניח אחריו שני בנים קטנים והם הכה"מ מו"ה יהושע והכה"מ מו"ה אליקים נען, והם נחנכו פה על גרכי זקנים אבי אליהם הכה"מ מו"ה משה הכה"ל אשר היה לו הון ועושר בביתו, והכה"מ מו"ה אליקים נען כסע מפע עורדו ציני עלוויז וקבע ישיבתו בק"ק סיון מקום משכן מתיז הכלאם והגביר מו"ה אליהם לאש ז"ל פויע דק"ק סיל, ונתקבל שם לדיין ובני ישיבה בק"ק סיון, ונשנת מו"ה הוליא לאור נדפוס מאשרטירס הספר מגני שלמה, והח"כ גם ספר טר"ח פני יהושע שנייה מו"ה זקנו הגאון ז"ל (וראה מזה בהקדמתו סס), — ולרבינו צעל מנחם היו לו גיב ארבע בנות ובנות ועדיות, הראשונה הייתה אשת הרב הגביר מו"ה פנחס סג"ל אשר ה"י מנכרי העיר פה עוד צמיו חותנו הגאון ז"ל כונואר צפנקס הקהל פה, והיא נפטרה ז' תשרי תכ"ד כו"ש צפנקס סמ"ק פה, (וכמויותה שהיא הייתה אמו זקנתו של רבינו יעקב יהושע ז"ל בעל חושי פני יהושע), — וזנו השניים הייתה אשת הרב הגביר מו"ה אליהם סג"ל לאש ומנחם פה ק"ק קראקא והתדינה, וזנו היה הגאון מו"ה שמואל סג"ל (חתנו דני נשיא היה הגאון המוקדל מו"ה יצחק ז"ל סאדרי"ש סיון וודית פולין גוזל) והוא נחנך פה בבית אביו הגביר ז"ל לאורה ולתעורה, ונתקבל לאב"ד ולרי"ע בק"ק מעדיטש ומשם נתקבל לאב"ד ולרי"ע בק"ק רישיא והגליב ונחמל שנת תשי"ב ב' בהסכמתו ב"ן גאון סוער דר"ח פולין ציני יערסלנו, על ספר מגני שלמה מרבינו הגאון

אהבה רבה לאהובי תלמידי הותיק פיה נ"י ר"ג מוהר"ר יעקב יצ"י ולא אדע מאין לו לבעל מצביק כי הוא זה, אחרי אשר לא נזכר כ"א בשמובלבל, (יה) ה"ך יעקב ב"ך ישכר בע"ר. אביד בעיר טרעמבאווע וראב"ד ומצ" פה בתוך העיר, נפטר ביום ב' כ' שבט תצ"ח ומצבתו נעתקה במצביק (ח"א 1 סי' נ' וח"א 2 סי' צ"א) וחרות עליה.

חנה ציון עלי אבן פנה, מקור חכמה ובינה, הריני חוה וישה לזרע מי מנת, ובצדק דן דינא, וכל מעשיו באמונה ואדם לא יכנה, ה"ה הגאון הגדול המופלג מו"ה יעקב ב"ה מו"ה ישכר בע"ר זללה"ה אביד ומצ" דהה תוך העיר, בנחה זה תצ"ח:

(נה) ה"ך יעקב יהושע ב"ך צבי הירש, הוא הגאון בעל "פני יהושע" נולד בשנת אמת לאביו ה"ר צבי הירש בן ה"ר שמואל ווענדיזשימילער מק"ק רישא ונזכר בשער ספר עשרת צבי (ואלקווא תקצ"ז) ואמו אשת ה"ר צבי הירש היתה הצנועה מ' מרים בת הפרנס ה"ר אברהם הלוי, ויש לו הסכמה בס' ירע אברהם על התורה ובעין יעקב (אמישטרם תמיד) ואשת ה"ר אברהם הלוי היתה בת הגאון בעל מגני שלמה ושירת פני יהושע, והיה הגאון ה"ר יעקב יהושע נד הגאון בעל מגני שלמה ונקרא על שמו, ובעודו בימי עלומיו יצא שמו למרחוק והתחתן עמו הגביר מוהר"ר שלמה סג"ל לאנרא ראש ומנהיג בלבוב (ע"י אוה"ש סי' תקי"ח) ויהיו לו אה בתו מרת לאה לאשה, ועוב עיר מולדתו קראקא והלך אל חותנו ללבוב ושקד פה על ההורה, וראשי הקהל מנהו משגיח על המלמדים, ובלי הרמנא ממנו לא היתה רשות לכל איש להיות מלמד, אח"כ נחמנה לפרנס ומנהיג פה, והיה תופס ישיבה בכיתו, אולם ביום ג' כסלו תס"ג נהפך עליו הגלגל כי לסבת הבערת פמה חביות אבק שרפה נהרסו כמה בתים והיו לשרפה אש ונהרגו שלשים ושש נפשות מישראל ובתוכם גם אשתו מרת לאה ובתה הולדה גיטל וחמותו (אשת ה"ר שלמה סג"ל מרת רייזל וגם אביה ה"ר שמעון) כ"ן ואחי חמותו ר' מרדכי כ"ן ולכבוד נשמתם נדב אח"כ פרוכת לבית הכנסת הנמצאת עד היום, גם הגאון בעל פני יהושע בעצמו היה שמון תחת ערמת האבנים והחול מהכתים הנהרסים, אך כאשר החלו לחפור בגלי המפלת נפתח לו קעין שבל צר ויצא בשלום בלי פגע, ובהיותו בתוך המהפכה נדר נדר כי אם יהי ה' עמדי וקדיש כל ימיו לתורה כאשר יספר בעצמו בספרו "פני יהושע" בהקדמתו לסדר נשים חיל: "והנה קבלתי עלי לחובה ונדתי בדבר הנורא ביום צרתי יום ג' כסלו שנת תס"ג לפ"ק בק"ק לבוב, שלו הייתי בביתי ורענן בהיכלי עם חברים תלמידים המקשיבים לקולי ופתח פתאום היתה מעיר לגל ההפוכה כמו רגע, לא חלו בה ידיים וקול זועה לא שמענו, כי אם קול הבערה אשר יצאה לחלק ומראה האש הגדולה המתלקחת אשר נפלה בארמנותינו ובחולותינו ע"י כמה חביות גדולות ונוראות מלאים אבק שרפה, שהיו לשרפת אש עד שנהרסו הבתים ממגרתם, כמה בתים גדולים ובצורות חומה עד לשמים, הושעלו עד לעפר, ערו ערו עד היסוד בהן, ונהרגו כששה ושלישים נפשות קדושים מישראל, ובתוך החללים גם כן מגרי ביתי זו אשתו הראשונה נ"ע, ואמה ואבי אמה עד

בקרמקא בשנת ת"ם ולדעת אחרים

שהגיע ג"כ לצרת הבת בתי הקטנה אחת היתה לאמה והביכה עלי ביתר שאת וגם אנכי הייתי מן הנפילים מאנרא דמה לביא עמיקתא, ובאתי בעסקי מצולה בארץ החתהית כמש כבתוך המכתש, מחמת כובד משא הגלי גלים שנפלו עלי וקורות בחינו יוהר מקורות בית הכר, ולא נתננו השב רוחי, ואברי אינם בדרשות, אמרתי נגורתי, בדמי ימי אלקה, פקדתי יתר שנותי כו', אמנם בחמלת ה' עלי לא נהנני אלקים להרע עמדי וכמו ערך שלישי או רביעי שעה אחר ששקט וזר מועף קול המפולת, וכבר יצאתי מכלל ודאי סכנת נפשות לידי ספק, אז אציתי עודני בתוך הגל, אם יהי אלהים עמדי ויוציאני מן המקום הזה לשלום, ויבנה לי בית נאמן להרבות גבולי בהלמידים, לא אמנע עצמי מכותלי בית המדרש ולשקוד על דלתי העיון בסוגיות השיש והפוסקים, וללון בעומק של הלכה אף לינות הרבה בענין אחד, ובוזה חשקה נפשי לילך בעקבות אבותי ה"ה אבי אמי רבתי הגאון המנוח המפורסם מוהר"ר יהושע ז"ל אשר שמו בקרב, האב"ד ור"מ דק"ק קראקא שחבר ספר מגני שלמה לישב קושיות התוס' על רש"י ז"ל ולישב מה שמניחין התוס' בחימא, ובעת ההיא עדיין לא זכינו לאורו של הספר הנ"ל, רק מאשר אבותינו ספרו לנו למשמע אוזן תאבה נפשי ללכת גם אני בדרכיו, אני שרם אכלה לדבר הדברים כלבי שמע ה' בקול עניי ונתן לי מהלכים בין העומדים כמין שבל אש עשה לי, ויצאתי בשלום בלי פגע, וחבל לא היה בי, אז ידעתי נאמנה כי מאת ה' היה הדבר כמש במקום שאין מצילין, ומאן והלאה שמהי הדברים אל לבי שיהא עיקר למורי בדבר הלכה בסוגיות השיש והפוסקים, ושלא להעלות על הכתש שום דבר בעניני הדורש, כי שאר למודים הם רחוקים ממרכזי למוד האמה, אם לא לעתים רחוקים, אח"כ הוכיח לו ה' אשה מרת טובא בת הנניד מיה ישכר בעריש מלכוב אשר ילדה לו ארבעה בנים ושתי בנות ואלה שמותם: (א) הגאון מוה' ישכר בעריש ז"ל אבד"ק פודרהייץ (ע"י להלן סי' ש"ד); (ב) הגאון מוהר"ר אריה ליב אבד"ק סקאהל וק"ק סוויז וריש מתיבתא דק"ק פפר"ם ואח"כ אבד"ק הטוב (ע"י אות א' סי' צ"ו); (ג) הגאון מוהר"ר נתן אבד"ק דאברמסיל (ע"י אות נ' סי' תס"א); (ד) המופלג מוהר"ר שמואל מברארי (ע"י אות ש' סי' תק"מ); (ה) בתו הרבנית מ' פיגלא אשת הגאון מוהר"ר שלמה דוב בעריש ז"ל (ע"י אות ש' סי' תקכ"א); (ו) בתו אשת הגאון מוהר"ר נפתלי הירץ ז"ל בן הגאון מריה משה אלהן ז"ל אבד"ק שאריגוראד בן הגאון מריה יחיאל מיכל ז"ל אבד"ק בערזאן (נפטר בבערזאן יום א' כ"א אדר ת"ק) וה"ר יחיאל מיכל ה' חותנו של הגאון מוהר"ר אריה ליב ז"ל בן הפ"י ובתו הנערה מ' מייסל נפטרה בברלין ונזכר מצבתה נמצא בס' "רבינו בערלין" צד 32. והנה הגאון בעל פ"י נתקבל לאב"ד בעיר הקטנה טרלי ומשם נתקבל לק"ק קאריב ואח"כ לק"ק ליסקא ואח"כ בשנת תע"ז נתקבל לאב"ד ולר"מ פה בעיר לבוב והגליל, ובס' ירע ב"ך (וואנזבעק ה"ח) נמצאה הסכמתו מן יום ג' מ' אלול תע"ז וחתום "הצעיר יעקב יהושע מקראקא חונה פה ק"ק לבוב והגליל" וכן בס' יר כל בו נמצאה הסכמתו משנת תע"ז וחתום ג"כ חונה ק"ק לבוב והגליל, והרביץ פה הירה עם

תצלום

כלילת יופי

שלחו ראשי עדת מיין כרב הרבנות אל רבינו את פניו כי יבא אליהם לכהן פאר בעדתם. למכוששתם ונסע מברלין והלך לו לעיר מיין בשנת : בכתר הרבנות משך שש שנים רצופות משנת : ונת ת"ק לפ"ק, שאז נפטר בק"ק פ"ס דמיין הגאון "ך ז"ל בעל שו"ת "שב יעקב" שהיה אב"ד שם, בינו בעל פנ"י לאב"ד ולר"מ בק"ק פפד"מ, ובשנת על כסאו שם, ואז בא בהסכמה עד הש"ע חושן מחדש עם הסמ"ע והש"ך ועמם גם המ"ז, ואחר "כ הסכמת בנו הגאון מו"ה יששכר דוב בעריש ז"ל אב"ד ור"מ בק"ק פודהייין, ונדבר ממנו להלכה: ול כסאו בפפד"מ גם שם היה עינו ולבו כל הימים י"ב קרן התורה, ולהפיץ תושיה בישראל, וקנאת בין התלמידים אשר שקדו על דלתות בית מדרשו, יתרחבה הישיבה שם כל כך עד אשר ראו אלופי : שם כי נחויץ מאד למנות עוד ראש ישיבה אחר : נו ז"ל, ואז נתנו עניהם בבנו הגאון החריף מו"ה ר פני אריה על מס' ב"ק, ומנוהו להיות גם הוא י"מ שם ויבואר מזה ג"כ להלכה, ורבינו ז"ל מלבד מרוד לעת זקנתו גם בסדור חדושי שיהיו טובנים להשיב תשובות לכל הדורשים מאתו דבר ד' מרחוק ושוכותיו אשר הישב בפפד"מ שם באה בדפוס בס' : לספרים מדיסלדארף כסימן נ"ו שם), ומלבד כל : ת גם בן בעסקי הכלל לגדיר גדר ולעמוד בפ"ן (נ), ויחי

: כי בשנת תקי"א ותק"י"ב עזבו דברי רינות ומחלוקות ין רבינו הגאון בעל פני יהושע, ונין רבינו הגאון הגדול טן ז"ל בעל החומים והפליתי לאחר שנתקבל לאב"ד ולר"מ המצורג וואלדסצק, בדרך הקמיעות שלו שילאו עליהן : דור עמדו אז לימין דקדו של הב"מ יסונתן ז"ל, אך הכי : אריה ליב מרישאל האב"ד אמטערס חתן הגאון החכם : מו"ה יעקב אב"ד ק עמדין הנקרא בשם ר' יענ"ץ בן הגאון

כלילת יופי

קיג

ויחי יעקב יהושע מורנו ומאורנו בפפד"מ שם שבע עשרה שנה וינוע ויאסף אל עמיו זקן ושבע ימים בשנת תקט"ז לפ"ק, ומנוחתו כבוד בפפד"מ שם:

העיר קראקא, הרה וילדה, העיר לבוב גדלה שעשועיה, אויה נא לה! אמרה פפד"מ, כי אברה כלי חסדתה: —

ואלה הספרים אשר חבר רבינו ז"ל אשר מהם נדפסו, ומהם נשארו בכתובים ולא יצאו לאורה עד היום הזה:

(א) **ספר** פני יהושע ח"א חרושים על מס' ברכות ועל סדר מועד נדפס בראשונה בפפד"מ בשנת תק"כ ואח"כ נדפס עוד הרבה פעמים בדפוסים שונים ובאחרונה בק"ק לבוב בשנת כת"ר לפ"ק:

(ב) **ספר** פני יהושע ח"ב חרושים על סדר נשים והם ג' מסכתות כתובות, גיטין וקידושין, ובסופו ג' קונטרס אחרון על מסכתות הנ"ל מהני מילי מעריותא שנתחדשו מתוך החיבור במידי דנפקא מיניה לדינא וכל זה יצא ראשונה בדפוס אמסטערס בשנת תצ"ט ואח"כ נדפס עוד הרבה פעמים בדפוסים שונים ובאחרונה בק"ק לבוב בשנת כת"ר עם תוספת חרושים והגהות מאת הגאון הנודע מו"ה ברוך פרענקל זצ"ל האב"ד דק"ק לייפניק: —

(ג) **ספר** פני יהושע ח"ג והוא חרושים על מסכתות בבא קמא ובבא מציעא, נדפס בראשונה ע"י בנו הגאון מו"ה נתן ז"ל האב"ד דאברמייל, בדפוס פפד"מ בשנת תקט"ז, ואח"כ נדפס עוד הרבה

הגאון החכם לצי ז"ל, המה המזיקו אז ביד הגאון רבינו בעל פני יהושע ז"ל, וכתבו מורות זה על זה כמנחל הכל בפרטות בס' לוחות העדות וס' שצרי לוחות, ועוד בפרטים שונים, ואולם אין דעתי נוחה כלל להרחיב הדבור הזה ולעורר את הישנות כאשר עשה סופר אחד בזמנינו בספרו "קורות היהודים", אשר הרחיב עוד נפשו לנא ולהכריע ציניהם ורץ כל צי אחרי "שצרי לוחות" ללא חמת וללא כוון, והכל יודעים כי השנאה מקלקלת השורה, וכל קורא בלדק ישיכל ויציץ כי בדברים כמו אלה השתיקה יפה, ואין לדבר ואין להרחיב כלל אחרי מטתן של תלמידי חכמים וגאוני עולם, אשר האירו פני חבל בתורחם, ועד היום הזה אנו שותים בלמא מנחל חכמתם: —

כלילת יופי

מות הגאון הזה בכינה קראו למקוננות ותכוננה ותשאנה נהי עליכן כי סר צלכן, ועוד ועוד. יותר תקפו וגבורתו, וגדל צדקתו וגדולתו, וגם כל מה שעבר עליו מימי ילדותו עד יום פטירתו. תמצא הכל מפורש בספר "תולדות שלמה" אשר יצא לאור בזמנינו זה, והוא מעשה ידי נכדו הרב החריף והשנון מו"ה יהודה אהרן קלוזנר נ"י בן יקיר לבנימין ידיד ה' הרב הגאון מו"ה אברהם בנימין קלוזנר נר"ו מבראדי בן רבינו הגדול זצ"ל, והוא חופ המושלש, פרי צדיק עץ חיים, ה' עליו יחיה. —

והנה כל זה רשומי מכבר לי לעצמי בספרי "כלילת יופי" הכולל תולדות גאוני בתראי, והעתקתי הדברים מה לכבודו הרמה ולכבוד נשמת אביו רבינו הגאון הגדול המהרש"ק לפ"ק. —

והנני ידיו ומכברו הודוית באהבה

העירי חיים נתן דעמכיצער החפיק קראקא יע"א.



כלילת יופי

לפ

ב. תולדות הגאון המפורסם רבינו הגדול הנקרא בשם רבי ר' העשיל זצ"ל, אשר היה ר"מ ואב"ד בק"ק לובלין, ובסוף ימיו בק"ק קראקא ושם מנוחתו כבוד.

דן כבר נודע ביהודה ובישראל מסורה שמש עד מביא גודל יקר הפארת גדולתו של רבינו הגאון הגדול רבי ר' העשיל ז"ל, אשר כל הארץ האירה מכבודו, כי היה יחד בזמנו ומופת דורו בתורתו ובחכמתו בצדקתו ובענותנותו, וגם הרביץ תורה בישראל יותר מכל חכמי וגדולי דורו, וזכה להעמיד תלמידים הרבה, ומהם גאוני עולם ועמודי ההוראה אשר כל בית ישראל נשען עליהם עד היום הזה. וכבר מרובר סמנו נכבדות בקצת ספרי בעלי אסופות בזמננו זה, ואולם רק ברברים מקומעים, אהת הנה ואהת הנה, ולמען לשמח לב עליו קדמוניות וקוראי עונג בתולדות גדולי ישראל, אמרתי לרשום פה את כל אשר נודע לנו אודותיו וגם סבנינו ונינו ונכדיו, ותחננו לוקחי בנותיו דור אחר דור עד זמננו זה, ואתה הסבת ושמת:

דע כי רבינו הגדול רבי העשיל זצ"ל הופיע באור הורתו במדינות פולין אחר מהצית המאה הרביעית מאלף הששי עד אחר התלת מאה החמישית, והיה נקרא בפי קצת בשם רבינו ר' העשיל מלובלין על שם עיר מולדתו או עיר מנוחתו בימי הורפנו. אביו

היה הגאון הגדול המפורסם מו"ה יעקב איש חם בהרב מו"ה אפ"ים נפחלי הדש אשר גם הוא ז"ל היה פאר הדור והדור, ורבים יאורו לאורו, והיה בתחלה אב"ד ור"מ בק"ק בריסק דליטא, ושם הרביץ תורה בישראל, וכבר נודע כי בשנת שצ"א בהיותו יושב על כסאו בבריסק שם בא אז הגאון מו"ה ליפמן סג"ל בעל הוס' יום טוב לחון את פני העיר שם לעשות שם נשואין לבני הרב מו"ה אברהם סג"ל עם בת הקצין ר' יחיאל לוריא בן ההבם הרופא מו"ה שלמה לוריא ז"ל, והתמחה שם עד אחר הימים הנוראים, ואז כבר הגאון מו"ה יעקב הנ"ל, שהיה מרא דאתרא, את הגאון בעל הוס' יום טוב, נגר דקני עזרי לדרוש שם במקומו בבית הכנסת הגדולה, הדרשה של שבת השוכה, וכן עשה כמבואר בס' מגילת איבה סבעל הוס' יום טוב, ואח"כ נתקבל הני"ס יעקב לאב"ד ולר"מ בק"ק לובלין.

כלילת יופי

חלק שני.

א. תולדות הגאון הגדול רבינו יהושע במו"ה יוסף ז"ל ריש מתיבתא בק"ק קראקא בעל המחבר מגיני שלמה ושות' פני יהושע.

א. הגאון האדיר רבינו יהושע בעל מג"ש נולד באמצע המאה הרביעית מאלף הששי בעיר ווילנא אשר בליטא המדינה, אשר היתה מעולם קרית משוש מלאה חכמים וסופרים, והיא ג"כ עיר מגורת אבותיו היקרים, אביו הרב הגדול מו"ה יוסף ז"ל ואמו הרבנית הגבירה מרת היצל המה אשר ברכם ה' כי נפל ג"כ חלקם בנעימים גדלו את בנם זה לתורה ולתעודה, ולהליכו את לבו הטהור להיות נכסף לחברת השלמים, ולהעיר און בלמודים, והיו עיניהם צופיות תמיד לנהלו על מי מבועי המדע והתבונה, ולהיות נשוע שתול על פלגי מים נאמנים, לשאת ענף לעשות פרי ולהיות לגפן אדמת, ולעטרת תפארת, ואחרי אשר טרחו ועמלו עמו לגדלו ולחנכו בחינוך טוב בימי ילדותו, זכו גם כן לראות אח"כ את גודל כבודו ואת יקר תפארתו בימי גדלותו. המה ראו לשמחת לבבם את בנם זה יושב על כסא רם ונשא בקהלה גדולה ומפוארה, והיה מופת הדור והדרו וכל חכמי ישראל עוטרים אותו בתפארה וכולם הולכים לאורו. (אמו הגבירה ז"ל האריכה ימים גם אחרי מות בעלה הרב ז"ל ונפטרה כלילת יופי חי' ונקברה

ר' מרדכי יפה, בעל ה"בושים", ומצבתו בפוזנא

ר' מרדכי יפה, הפוסק המפורסם של המאה השש-עשרה, נולד בערך בשנת ר"ץ (1530), אביו היה יהודי מבוהמיה בשם ר' אברהם מביהם (או, כפי שהוא נקרא בתעודות פולניות: Abraham Bohemus), שתפס עמדה נכבדה בחיי היהודים הפולניים של הזמן הזה.

נעוריו של ר' מרדכי יפה היו מחולקים בין פולין לבוהמיה, בהתאם למהלך עסקי אביו, ר' אברהם. הוא למד אצל גאוני התקופה היהיא, ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) ור' משה איסרלש (הרמ"א), וזכרונם לברכה. הוא התעמק גם בקבלה בהדרכתו של ר' מתתיהו דלאקרוט, מחבר הספר "צל עולם". לאחר שספג בקרבו את תורת רבותיו בפולין חזר לבית אביו בפראג.

כשהקיסר פרדינאנד גרש את היהודים מבוהמיה בשנת שכ"א (1561), יצא ר' מרדכי יפה לערוך אתם גלות יחד והגיע לאיטליה. השתקע בוויניציאה ושם הקדיש את עתותיו ללמוד תורה וגם לאסטרונומיה ומדעים אחרים. אבל לבו משכו חזרה לפולין.

בשנת 1572 הוא מכהן כרבה של גרודנה. לרגל סכסוך בעיר נאלץ לעזוב את גרודנה. הוא נתמנה לרבה של לובלין, בה הוא מכהן לא רק כרב, אלא מופיע גם כמנהיג אמיתי של יהדות פולין כולה. היה "ראש ועיקר מגדולי ראשי הישיבות ודייני דשלוש ארצות" — כפי שמעיד עליו ר' דוד גאנו בספרו "צמח דוד". אבל אין ר' מרדכי יפה נשאר בלובלין. הוא נתמנה לרבה של העיר קרמניץ. ובשנת 1592 הוא עזב את פולין, בהענותו לקריאת מולדתו הישנה, היא העיר פראג.

במשך שבע שנים עמד בראש הרבנות בפראג. בשנת 1599 אחז שוב במקל נדודים. הוא עבר לפוזנא ונשאר שם עד פטירתו בשנת שע"ב (1612), והוא אז בן למעלה משמונים שנה.

במשך ששים שנה שקד על כתיבת ספריו שנתפרסמו בעולם. אמנם בכתיבת ספריו לא היה בר מזל. הוא עבר מתכנית אחת לשניה, כמו שנדד מעיר אחת לאחרת. בראשונה היה בדעתו לחבר ספר דינים. עד שהספיק לגמור כתיבת ספרו הופיע ה"שולחן ערוך" של ר' יוסף קארו. בראותו את הספר, שינה את תכניתו והחליט להשלימו, כדי שיתאים לפסקים של גדולי ההלכה האשכנזים והצרפתיים. אבל גם בשטח זה הקדימו רבו הרמ"א, שהשלים את השולחן ערוך ב"מפה" שלו.

ישראל מ' תא-שמע

חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו

רבנו יונה גירונדי הוא מענקי הרוח שקמו ליהדות ספרד בכל הזמנים, והדמות המרכזית בחייה הציבוריים והדתיים באמצע המאה הי"ג. עיקר פרסומו לדורות – כבעל-מוסר וסופר בתחומו, אך בזמנו נודע בעיקר בזכות פועלו הציבורי: הוא היה דרשן ומוכיח בשער, לוחם אמיץ בהנהגה המושחתת ורודפת הבצע, עמד שנים בראש ישיבה גדולה, בברצלונה ואחר כך בטולידו, והעמיד תלמידים רבים שהפיצו את פרשנות התלמוד שלו ואת הוראותיו למרחוק. למהפך החברתי שיזם וביצע בעזרת קרובו וידידו הרמב"ן נודעה השפעה עמוקה ומרחיקת-לכת על כלל החיים הקהילתיים בספרד¹ ובעקיפין גם על עולמן הפנימי של הישיבות בספרד ומערך הלימודים בהן. הוא והרמב"ן גם נקשרו יחד בתודעתם של בני הדורות הסמוכים אחריהם, והם נזכרים לרוב בנשימה אחת; כדוגמת מה שכתב הרב המאירי בהקדמתו למסכת אבות: 'וכן בקטלוגיה אחר הרב הנשיא אלברצלוני שמענו שמע הרב הגדול ר' יונה ושמע הרב הגדול ר' משה ב"ר נחמן אשר נתפרסמה חכמתם בעולם'², וכמוהו כתב החכם קלונימוס בן קלונימוס, בן זמנו של המאירי: 'משם ו[עד] הלום לא שמענו שמע איש השיג למדרגת אחד מהכתובים באצבעי ... מאז גלה כבוד בהלקח ארון אלקים הרב הכולל מורנו רמב"ן זלה"ה והרב הנפלא ר' יונה זצ"ל מפרפיניאן'³.

1 פעולתו הציבורית של רבנו יונה גירונדי בברצלונה הוארה יפה על ידי ב' ספטימוס במאמרו, חסידות ועוצמה. כמו כן צוירה שם היטב דמותו הרוחנית-מוסרית. כל מה שנאמר במאמר מרשים זה מקובל עלי. [לעניין הקשר בין תוכחת הרשעים ושכח הצדיקים בספר 'שערי תשובה' לבין המציאות הפוליטית בברצלונה והמהפך השלטוני בהנהגת הקהל שם, שספטימוס הדגימו יפה (עמ' 216-219) – יש לי להוסיף את המובאה הישירה הבאה: '...וענין שונאי השם נמצא לפעמים גם כאנשים שהם עושים המצוות ונוהגין מכל עבירה במעשה ובלשון ... וכן האנשים אשר עינם צרה בכבוד תלמידי חכמים הישרים והתמימים והצדיקים, ושונאים עטרת תפארת או ירע לבבם אם עדיהם תאחה ובאה ממשלת הדור, וכן כתוב "כי לא אותך מאסו, כי אותי מאסו ממלוח עליהם", וכל שכן אם יבקשו כבודם לכלימה או שישפילו הדרם ...' (שערי תשובה, סי' קס). נדמה כי אין להוסיף דבר על מלים ברורות וחד-משמעיות אלו. בתחום זה אני מבקש להרחיב את היריעה, ולעמוד על המרכיבים האשכנזיים-צרפתיים המובהקים בבניין דמותו ובמעשיו של רבנו יונה, שספטימוס פטרם בשתיים-שלוש שורות (בעמ' 213 למטה). כמו כן מבקש אני להשלים את החלק הנוגע לפעולתו של רבנו יונה בספרות הרבנית, שספטימוס לא נגע בו כלל.

2 ובעקבותיו כתב הרב יצחק די לאטיש (נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, I, עמ' 238): 'הרב הגדול ר' יונה והרב ר' משה ב"ר נחמן, אשר נתפרסמה חכמתם בכל העולם והרכיזו את התורה וחיברו באורים רבים וכיארזו את התורה שבכתב ושבעל פה בפירוש טוב ונכבד'. ואגב: נראה הדבר כאילו מרומזת פה מציאות פירוש משל רבנו יונה על התורה. והעיר על כך ח' ירושלמי, מהריר ספר הדרשות על פרשיות השבוע, שהארכנו עליו את הדיבור בהמשך.

3 ראה: י' שצמילר, "מגלת התנצלות קטן" לרבי קלונימוס בן קלונימוס, ספונות, י' (תשכ"ו), עמ' מב. כינוי 'ר'

הישגיו הגדולים פרי אישיותו הכבירה הם ותוצאת שיתוף הפעולה עם רעו הגדול, רבי משה בן נחמן, אך הרעיונות שביקש להגשים יונקים מבית היוצר של נשמתו, הלא היא ישיבתם של בעלי התוספות 'חכמי איזורא' שבצרפת הצפונית, אשר נמנו עם חוג 'חסידי אשכנז' (הלא-מרוכבים) שבצרפת, ושבה גדל ונתחנך בימי היותו לאיש. רבנו יונה הוא מקבוצת החכמים הספרדיים הראשונה – אם לא הראשון בהם ממש – שחינוכו נרכש באיזור מרוחק זה, ומאז הלכו עוד בעלי תורה אחרים בדרכו, עד לסוף המאה הי"ג. תופעה זו, שממנה ואילך יש למנות את דברי ימיה של ההיכרות הממשית בין המרכזים היהודיים שבספרד ובגרמניה-צרפת – ואשר פסגתה עם הגירתו של הרא"ש, ביתו ותלמידיו, מאשכנז לספרד, כ-75 שנה מאוחר יותר – לא תוארה עדיין במחקר. מאמר זה מוקדש לתיאור דמותו הרבנית של רבנו יונה, חכם גדול ואיש ציבור – שמעולם לא פעל, כנראה, בתפקיד רשמי של רב בקהילה – ולהבהרת מפעלו הספרותי והיקפו.

[א]

על מולדתו וימי נעוריו אין אנו יודעים דבר, וגם לא על מוצא משפחתו. על לימודיו בבית מדרשם של האחים יצחק, משה ושמואל, בני שניאור, בעיר איזורא שבצרפת, אנו יודעים מתוך דברי הרמב"ן המפורסמים: 'ודבר זה חידשתי אותו בילדותי והרציתי הדבר לפני רבני צרפת, אל הרב ר' משה ב"ר שניאור ואל אחיו ר' שמואל ואל הרב ר' יחיאל בפאריס, על ידי קרובי הרב ר' יונה שלמד שם...' (דרשה לר"ה), כמו גם מדברי הרב יונה עצמו בספר היראה (ראה להלן) ומדברי חכמים אחרים.⁴ כעת ניתן לצרף את עדותו החשובה של תלמידו, ר' מאיר בן אביסריו, שכתב בפירושו למסכת עבודה זרה (ניו יורק תשט"ז), לה ע"ב:

ושמעתי מפי מורי הרב החסיד הר' יונה זצ"ל, כי כשבא מצרפת לעיר יירונדא, שדרש ברכים ואמר, שאם בישל הגוי שום בישול, ואפילו ירקות ואפילו בכלי טהור, ואפילו בפני ישראל, דלא מיבעיא שהתבשיל ההוא אסור, אלא אפילו הכלי שנתבשל בו אסור לעולם... ואמר להם ז"ל, ועיניכם אל תחוס על כליכם, שכל כלי חרס שבישל בו הגוי ישבר... והמחמיר תבוא עליו ברכה.

זו היא חומרה יוצאת מן הכלל אף לדעת המחמירים כרבנו יונה; פוסקים אחרים סבורים, כידוע,

יונה מפרפנייאן' מלמד, אולי, כי עיר מולדתו היתה פרפנייאן, שהרי אי אפשר שנתכנה כך על שם מקום פעילותו. הרב הלל מוירונדה מדבר על 'מונפסליר עיר'; ראה להלן, הע' 40.
 4 ראה: שרוק, ר' יונה, פרק ב. אין כמובן לשלול את האפשרות כי למד גם אצל חכמים אחרים. ברור כי למד זמן מסוים אצל הרב שלמה בן אברהם מן ההר, הלא היא מונפלייר שכדרום צרפת, והוא קורא בשמו פעמיים-שלוש בעליתיו לבי"ב בלשון: 'ופי לנו הרב ר' שלמה ב"ר אברהם' (לדף כא ע"ב ולדף ו ע"ב [בברכת החיים]). חכם זה היה איש ברצלונה, בטרם עקר דירתו להר, ורבנו יונה למד אצלו בצעירותו בברצלונה, ככל הנראה, ועל הקשר עימו שמר כל ימיו. אכן, מה שכתב הרב יוסף אבן צדיק, בסוף ספרו 'זכר צדיק' (ראה: נויכאוואר, כ"ל, עמ' 96), 'נפטר הר' יונה מגירונדה בטוליטולה תלמיד הרמב"ן ז"ל והר' מאיר הכהן מנרבונא שבא מברצלונה [כנראה: לברצלונה]...', מופרך הוא לגמרי ביחס לרמב"ן – אלא אי"כ נתפוס את כוונתו באופן כללי ביותר – ואילו ביחס לר' מאיר הכהן אינני יכול לאמתו. הידיעות בספר זה חסרות שחר לפעמים. ראה גם מה שכתב בהמשך אותו עמוד: 'נפטר הראב"ד ז"ל בברצלונה תלמיד הר' יונה ז"ל שנת ה' אלפים ע'. איני מבין למי ירמזו מליו כאן.

רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו

בחתימה דומה והמובא גם בחידושי הרשב"א על-אחר בשם 'מורי'; ובעיקר במסכת מועד קטן דפים יט-כג. התוספות לגדרים משל תלמיד רבנו פרץ הם, תלמיד איזורא, אשר 'השתמש בעיקר בתוספות איזורא',¹⁷ ואילו התוספות למועד קטן משל ר' שמואל בנו של ר' אלחנן הם, בן-זמנו של רבנו יונה, אשר עמד אף הוא בקשר הדוק עם חכמי איזורא.¹⁸ כמו כן הובא רבינו יונה בתוספות הרשב"א למנחות, שאינן לרשב"א כידוע, ואף הן על תוספות איזורא תחשבה.^{18*} ומעניין הדבר כי בעל 'ספר הגן' הנ"ל, שהעתיק ישירות מתוך ספר היראה, היה תלמידו של ר' ידידיה מגינברג, כמפורש בספרו ('שלמדתי בשפיאר לפני הרב רבי ידידיה ז"ל...'), אשר היה תלמידו של ר' שמואל מאיזורא,^{18**} ובוודאי לא מקרה הדבר.

דבריו על מגמות התיקונים בחיי החברה והדת בספרד במהלך המאה הי"ג, שבהן נטל רבנו יונה תפקיד מרכזי פעיל, הטעים 'י' בער¹⁹ כי

על מגמות אלו השפיעו היהודים שבאו מצרפת הצפונית וכידם תורת בעלי התוספות, והאשכנזים שנתחנכו בבית מדרשם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר הרוקח. בספרד נחשבו אנשים כאלו או הולכי חושך ופתאים המאמינים לכל דבר, או מין סמל ודוגמא של החסידות המקורית... המקובלים הספרדיים הצטרפו להטפה המוסרית של חסידי אשכנז.

על כך העיר בצדק א"א אורבך²⁰ כי הדוגמה המובהקת ביותר לכך – שנשמטה כליל מספרו של בער! – הוא רבי משה מקוצי הנ"ל, מבעלי התוספות הצרפתיים הנודעים והקרוכים לחוג חסידי אשכנז, שבילה כמה חודשים משנת 1236 במסע דרשות לתשובה בארץ ספרד, והחזיר אלפים בתשובה, על פי עדות עצמו בהקדמתו לספר מצוות גדול. והנה, גם הטפתו של רבנו יונה מראה דמיון רב לזו של הרב מקוצי ובלי ספק הושפעה ממנו. המדובר עכשיו בספר 'שערי תשובה', ובוודאי לא יעלה על הדעת לשלול את בעלותו גם מספר זה! אולם בעיקר יש להדגיש שוב את עובדת לימודיו וחינוכו בישיבת איזורא, שקדמו שנים רבות למסעו של רבי משה לספרד, ואפשר היו עוד בשנות חייו האחרונות של רבי יהודה החסיד עצמו. שנים אלו, הטובעות רושם בחיי אדם, הן שהכשירו את הקרקע והניחו את היסודות לתכניתו המוסרית הגדולה, שאותה הגה, יזם וביצע בתקופה מאוחרת יותר בחייו, בספרד מולדתו. קשריו של רבינו יונה הקאטאלאני עם המרכז באיזורא מהווים את ההתחלה בשרשרת הארוכה והרצופה של היכרות, הוקרה עמוקה ושילוב פעולה מתמשך בין חכמי שני המרכזים הללו, שפסגתה היא, כאמור, קליטתו הקלה של הרא"ש ובני חוגו בטנלידו כ-75 שנה מאוחר יותר, ותוצאותיה הן חדירת ערכי דת, מוסר, חברה ולימוד תורה אשכנזיים אל לבה של ספרד הקלאסית, והמהפך המקיף שחוללו. קדם לרבנו יונה בתרומתו להפלת המחיצות הרב אברהם ב"ר נתן הירחי, איש פרובאנס,²¹ שהרבה לנסוע, לתייר, להכיר

17 אורבך, שם, עמ' 635.

18 אורבך, שם, עמ' 485-486, 619-618.

18* ראה: 'י' ליפשיץ, מבוא לתוספות שאנן, בתוך סידרת 'סנהדרי גדולה' למסכת סנהדרין, חלק ו', עמ' 34-37.

18** אורבך, בעלי התוספות, עמ' 566-569.

19 בער, תולדות, עמ' 144-152.

20 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 469.

21 על תולדותיו, ראה עתה מבואו של 'י' רפאל למהדורת ספר המנהיג, ירושלים תשל"ח, והוסף עליו הידיעה החשובה הכלולה במאמרו של א' קופפר, 'אגרת רבינו אברהם ב"ר יצחק אב"ד נרבנא', תרכ"ן, לט (תש"ל), עמ' 356-358.

רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו

הצרפתים' הם צירו המרכזי של הספר, ורוחו של רבנו יונה חופפת על כולו כמעיר, מלווה ומכריע. רבנו יונה נזכר בספר בברכת החיים, וגם הרמב"ן לפעמים, ומחבר הספר למד אצל שניהם: 'מפי מורי הרב רבינו יונה מאור הגולה נר"ו' (לדף ב ע"א); 'ושמעתי כבר בא מעשה לפני מורי הרמב"ן נר"ו מגרונדא, ודן על [פין] דעת הגאונים ורבני צרפת ז"ל... ומורי הרב ר' יונה (ז"ל) קרובי נר"ו אומר, שאם היה בא מעשה לפני... (לדף י ע"א). או עדות זו: 'וז"ל תלמידי הרב רבינו יונה – וגבי גולן אם נאמן לומר פרעתי ביני לבינך אם לא, נחלקו חכמי פרוכניציא וגירונדא ז"ל. מורי הרב רבינו משה בר נחמן מגירונדא ז"ל אומר דנאמן לומר פרעתי, שאע"פ שגול שמא עשה תשובה והחזיר; והרב רבינו שלמה מן ההר ז"ל אומר שאינו נאמן... ושאלו³⁹ לרבינו מאיר הלוי ז"ל והכריע כדברי הרמב"ן ז"ל... ומורי הרב רבי יונה ז"ל מעמיד דברי רבו הרב רבי שלמה ז"ל... (לדף יח ע"א). לצדם נזכר במקום אחד בספר: 'ומעשה בא לפני מורי הרב ר' משה בן כוסא נר, באחד שנדר לישא את ארוסתו... (לדף ד ע"א). שם זה אינו ידוע לי ממקום אחר. הנתונים הללו מלמדים, על כל פנים, כי הפירוש הזה נכתב אמנם בחיי רבי יונה, על ידי תלמיד קרוב-משפחה שלמד לפניו בשיבת טולידו, ואפשר שהוא זה עם מחבר הפירוש לברכות, שאף הוא נכתב בפני הרב יונה ובחיו, כמפורש לעיל. יש להניח בוודאות גמורה כי במסגרת לימודי הישיבה בעיר זו נכלל גם עיון מקיף בתורתו של הרב מאיר אבולעפיא. בספר 'עליות' דרבנו יונה למסכת בבא בתרא, שנכתב כנראה עוד קודם לכן, כהיות מחברו תושב גירונה, אין עיון כזה משתקף בספר. יסוד נוסף הכולט בפירוש תלמידי רבנו יונה לברכות הוא השימוש האינטנסיבי במשנה תורה לרמב"ם, ורובא דרובא מינייהו מתוך הסכמה מליאה, בניגוד לספר 'העליות', ששימושו ברמב"ם הוא שולי לחלוטין. אפשר מאוד כי גם מפנה זה קשור בתקופת כתיבתו המאוחרת, היינו: תקופת טולידו, וכמאליהם עולים בזיכרון דברי הרב הלל מווירונה, באגדתו המפורסמת לר' יצחק ב"ר מרדכי, כי מתחילה היה רבנו יונה ראש הלוחמים ברמב"ם, אך לאחר שריפת התלמוד בפריס בשנת 1240 ראה כזה עונש מן השמים על עוון שריפת ספרי הרמב"ם בפומבי על ידי כת הקנאים בפריס, כחודש קודם לכן, ועשה תשובה בריבים. ומשקבע ישיבתו בברצלונה, 'בכל הלכה היה מזכיר מחיבור רבינו משה ואמר ורבינו משה כתב כך בחיבוריו, ונראין לו דבריו ולא חלק עוד על סברותיו'.⁴⁰ מפירוש כתובות מעט הוא המצוטט על ידי הרב אשכנזי מכדי להתייחס על פיו לנקודה זו. בפירוש התלמיד לעבודה זרה אין רישומו של הרמב"ם ניכר כלל. לצד דברי מוסר וזירוזין

39 הרמב"ן עצמו פנה אל הרמ"ה בשאלה זו; ראה חידושי הרמב"ן, ב"ב, לג ע"ב.

40 כידוע, יש חוקרים הכופרים בערכה ההיסטורי של תעודה זו, שעיקר עניינה סיפור רדיפת ספרי הרמב"ם ושריפתם. לדעת בער, תולדות, עמ' 485, הע' 60, 'דבריו הם יצירת האגדה הטנדנציוסית שיצאה מחוגי המשכילים, ורובם שקרים גלויים, ביניהם גם הסיפור על כפרתו ומותו של ר' יונה גירונדי בטולידו 'כמיתה שאינה ראויה לזכרה'. קשה להבין על מה ביסס בער הערכה נחרצת שכזו, שאינה מתחייבת כלל מן השיקולים המציעים לאחר משפטים אלה ולפניהם; וראה: ש"ח קוק, קרית ספר, א (תרפ"ד), עמ' 160. אך אפילו אם נתפוס כמותו ככל, עדיין אין לנו כל סבה לפקפק בעובדות הביוגרפיות – בניגוד לפרשנות האידאית הנלווית להם – הנוגעות לרבנו יונה, שרבי הלל למד לפניו בברצלונה שלוש שנים ושמע את הדברים מפיו. את מאורעות טולידו, שלא אירעו בפניו, מתאר רבי הלל כדבר מפורסם לכל, ואינו רואה טעם לפקפק בדבריו. זאת, כאמור, אפילו אם לא נקבל כלל את דבריו בנוגע לפרשת שריפת ספרי הרמב"ם (שגם בהם אינו רואה טעם לפקפק). והרי אם רבי הלל שיקר או הטעה במתכוון את קוראיו בכל הנוגע לשריפת ספרי הרמב"ם, בוודאי היה משתדל בכל יכולתו לכל יטעה בפרטים ביוגרפיים-אישיים והיסטוריים הנוגעים לאיש מפורסם כרבנו יונה, שנפטר לביח עולמו רק כארבעים שנה קודם לכן, ושמכרו היו עדיין בין החיים.

כאשר נתמלאה תקותו של החו"י, והקהילה נתחדשה, עשה גאון הדור הזה, בתור אב"ד הקהילה, שימוש בספרי מנהגים של הקהילה¹⁵⁶ על מנת להחזירה למסלול מנהגיה המקובל. ברם, מנהג אחד נתקבל אז בהסכמת הרב, על פי הדוגמה שראו בני הקהילה ביתר קהילות אשכנז, תוך ויתור על המנהג הישן¹⁵⁷.

מאז ימי המהפכה הצרפתית הגדולה הוטב בהרבה מעמדם של היהודים במערב אירופה. החל אז תהליך של מתן שיויון זכויות ליהודים בעברו השמאלי של נהר הריין, שנכבש על ידי הצבא הצרפתי, ובשנת תקס"א נעקרו שערי הגיטו של וורמיישא בפקודת השלטונות¹⁵⁸. המצב החדש הזה עשה רושם עצום על יהודי וורמיישא, וכשם שהגזירות הנוראות בדורות הקודמים הובילו לקביעת תעניות, הרי ששיויון הזכויות הפתאומי נתפרש כהיפוכן הגמור של הרדיפות, ולפיכך הביא את מנהגי הקהילה, בהסכמת רבניה, לביטול אותן תעניות¹⁵⁹.

ו. מהרי"ל – מעוז מנהגי אשכנז. אין לדעת מה היה דיוקנה הרוחני של יהדות אשכנז אחר גזירות ק"ט, אילולא שתל הקב"ה באותו דור צדיק משיעור קומתו של המהרי"ל, שעשה גדולות ונצורות לשיקום חיי התורה ושמירת מנהגי אבות. באשכנז. ראויים היא. השפעת מהרי"ל על מנהגי אשכנז לסקירה מיוחדת.

שנים ספורות לאחר גזירות ק"ט נולד המהרי"ל לאביו מוה"ר משה בר יקותיאל הלוי מולין, שעמד בראש קהילת מגנצא¹⁶⁰, וממנו הוא קלט את ידיעותיו הראשונות על מנהגי אשכנז, ידיעות שהתבססו במשך הזמן כאשר קנה תורה גם אצל שאר רבותיו. "טיבול ראשון", כותב מהרי"ל באחת מתשובותיו¹⁶¹, "ראיתי אדוני מורי מה"ר משה הלוי זלה"ה, וגם רבותינו, נוהגים אותו בחומץ". כאשר מנהג היה שנוי במחלוקת הפוסקים, והוא ידע כי אביו נוהג כפי דעה אחת ואילו רבותיו נוהגים כפי השיטה שנראתה למהרי"ל נכונה יותר מבחינה הלכתית, בא המהרי"ל במבוכה. אל אחיו הוא כתב¹⁶²: "ביהללך אין חותמין, כך פסקו כולהו רבותינו, וכן ראיתי כל רבותינו נוהגים חוץ ממנה"ר ז"ל שחתם על פי ראבי"ה שבמרדכי. וקשי עלי שתסמוך עלי הדיוט ותשנה ממה שנהגת עד כה ע"פ אבא מורי ז"ל ויתר גדולים".

תלמידי המהרי"ל ידעו כי מנהגיו הם סולת מנופה, והבינו "כי ראוי היה לנהוג ולעשות אחריו, באשר מקובל היה מרביתנו הגדולים, והוא היה נזהר במאד לנהוג אחריהם"¹⁶³. זהירותו של מהרי"ל במנהגים נבעה מהכרה פנימית בדבר חשיבותם

שמש, עי' להלן מה שכתבתי במבוא של פרופ' זימר, פרק אחרון הע' 2. 157. לפנינו נהגו לומר מידי שנה סליחות אחרות, לפי בחירה, ועתה נקבע סדר סליחות קבוע, עי' בספר שלפנינו, סי' קל"א הע' 35. 158. כנ"ל הע' 136, עמ' 146. 159. עי' בספר שלפנינו, סי' צ"ח הע' 1. 160. עי' שו"ת מהרי"ם מ"ק, סי' י'. 161. שו"ת מהרי"ל, סי' נ"ח סעי' ד'. 162. שם, סי' כ"ה. 163. הקדמת ספר מנהגי

Rabad. Or it might mean that Elzear was exiled to Carcassonne "before the Master," in order to clear the way for Rabad's peaceful return to Posquières. Exile (usually accompanied by confiscation of territory) was common punishment for a feudal felony. So, while implementing justice, Roger again asserted his friendship to the Jews of Provence.

The exact sequence of Rabad's moves again was clarified by ha-Me'iri. Upon leaving Posquières, as an aftermath of his clash with Elzear, Rabad went to his birthplace, Narbonne. It was only after a delegation of notables from Carcassonne "entreated him" to honor their community with his presence that he moved there. He spent some time in Carcassonne, at the home of Menahem b. Isaac, where he composed the *Hilkot Lulab*; he then returned to Posquières.⁴⁴

Details about the rest of his life are scanty. It must have been a peaceful period, for it was certainly a prolific one. He was plucking the ripe and full-grown fruits of his relentless industry and mature scholarship. The bulk of his hassagot on Alfasi, Razah, and Maimonides were composed during this period. Many of his responsa were issued. His reputation was widespread and his prestige was immense. A chronicle designates him rather laconically as the "greatest of all" the eminent Provençal sages,⁴⁵ while the salutation of a legal question addressed to him aptly invokes the Biblical metaphor designating Abraham as "the father of a multitude."⁴⁶ Even in distant Cairo, Maimonides describes Rabad as "the great rabbi of Posquières." One of the praiseworthy characteristics of R. Me'ir, a Provençal scholar who had migrated to Egypt and whom Maimonides mentions with obvious approval to Samuel ibn Tibbon, is that he had been a student of Rabad.⁴⁷ The incident of the Carcassonne dignitaries who so earnestly and cordially invited him to their city also attests to his fame and popularity. Finally, Rabad himself asserts that his word is law in all Provence, and with a flourish of righteous indignation, he rebukes the sages of Béziers for questioning and rejecting his decisions. He writes to them as follows:

44. Graetz (IV, 266) is uncertain whether Rabad spent the time in Nîmes or Carcassonne.

45. Supplement to *Sefer ha-Kabbalah*, Neubauer, *Medieval Jewish Chronicles* I, 84: כל אלה עמדיהם גדולים בתורה שכתב ושבעל פה אל ר' אברהם ב"ר דוד הנזיר על כלם order in which the names are listed, Rabad's being first, also seems significant; see Benedict, "Le-Miklol le-Hakme Provence," *Kiryath Sefer*, XXVII (1951), 239.

46. *TD*, 113 (see Gen. 71:5).

47. *Kobez Teshuvot ha-Rambam*, 27a. Simeon b. Zemah Duran, *Sefer ha-Tashbez*, 72, also quotes the phrase ברשעך וברשעך. This is the only extant Maimonidean reference to Rabad.

"Such is the custom in all Provence, in accord with what we have said; moreover, our colleagues have concurred with us and have not rebuffed our teaching as, we have been told, you have done."⁴⁸ If excess arbitrariness and self-esteem appear in this passage, as in the entire letter, there are also an illuminating reflection of Rabad's true position in Provence and a realistic appraisal of his influence.

The image of the trajectory, frequently used by biographers to depict the careers of their subjects, is not very appropriate for Rabad. Having made an early literary start, his teaching and scholarship continued unabated. He went "from strength to strength," from codes to commentaries to hassagot. There was no literary decline or cultural atrophy. His old age crowned his youthful and middle-age activities. The final mishnah of *Kinnim*, which he so aptly interpreted, is justly applicable to Rabad:

R. Simeon b. Akashieh says: Uninstructed persons, the older they become, the more their intellect gets distracted, as it is said: "He removeth the speech of men of trust and taketh away the sense of the elders" (Job 12:20); whereas of aged scholars it is not so. On the contrary, the older they get, the more their mind becomes composed, as it is said: "With aged men there is wisdom and understanding in length of days" (Job 12:12).

4. Personality

The querulous incident concerning the sages of Béziers focuses attention on Rabad's personality. Having already described certain aspects, perhaps capturing some of its sensitivity and intensity, it may be helpful to delineate more fully a few general character traits and in this way obtain a picture of Rabad the man—the man behind the scholar—his strengths and weaknesses, passions and convictions, virtues and qualities. Such a sketch must be subject to rigid discipline if it is not to pass from the carefully lined notebook of the historian to the supple and suggestive canvas of the artist. Enthusiastic devotion or unreasonable antipathy must not be allowed to substitute for realistic evaluation. If one claims that Rabad was vitriolic, fair, opinionated, moderate, amiable, withdrawn, generous, forthright—whatever the

48. *TD*, 113. Note the interesting apologetic use made of this letter by David Ganz, *Zemah David* (Warsaw, 1871), 4.

antecedents and implications—is not clearly established, and its details have to be reconstructed from the reticent sources which mention it. If not for the extreme brevity, bordering on concealment, of the sources, we might have found here interesting material on the dynamics of feudalism.

Until the publication of ha-Me'iri's *Magen Abot*, the only reference to these sudden tribulations of Rabad was in the sixteenth-century chronicle, *Shebet Yehudah*, of Solomon ibn Virga. There are two entries which read: (1) "1172—the oppressor Elzear seized the Rabbi, Abraham son of Rabbi David"; (2) "and in the year 1173, the lord was seized and exiled to Carcassonne before the Master."³⁹ This meager report can now be supplemented by the following parenthetical observation recorded by ha-Me'iri in connection with the composition of Rabad's *Hilkot Lulab*: "... which the Master composed upon leaving Posquières because of the wars of one of the lords who fought with his lord."⁴⁰

A few brief, prefatory comments on the feudal situation and dynastic rivalries in this area at the time will help illumine the sketchy and vague allusions of our texts. The two most powerful suzerains, approximating and in some respects exceeding, the status and hegemony of the king were the counts of Toulouse and of Barcelona. There was practically unrelenting strife and friction between them for suzerainty over southern France—a fact which underlies most of the feudal history of the twelfth century. The most important local dynasty, whose homage was a precious prize, was the house of Trencavel, which held such important viscounties as Béziers, Carcassonne, and Nîmes. Alliances and counter-alliances among lords were legion. Yet feudal vicissitudes during the twelfth century did not substantially affect the comfortable position, relatively free of restrictions, enjoyed by Provençal Jewry, for most rulers looked favorably upon their traditional prerogatives. Most consistently sympathetic was the house of Trencavel. Under Raymond Trencavel the Jews of Béziers were allowed to pay a special Easter fine in lieu of the humiliation, affront, and actual beating to which they had always been subject on this holiday. As a result and in appreciation of this seigneurial benevolence, the Jews took no part in the bourgeois plot of 1167 which cost Raymond his life. This chain reaction of favor and gratitude was carried further when, in 1169, Raymond's son, Roger

39. Solomon ibn Virga, *Shebet Yehudah*, ed. Shohet-Baer (Jerusalem, 1947), 146, 221.
40. *Magen Abot*, 103.

II, recaptured the city of Béziers, mercilessly punished the inhabitants, and excepted the Jews from the vengeful massacre. Roger's friendship was manifest further not only in his liberal tax policy, but also in his elevation of Jews to influential administrative and notarial positions: the bailiff of Carcassonne was Moses Caravita, while another Jew, Nathan, was one of Roger's chief stewards. Moreover, Roger seems to have taken important Jewish figures under his personal protection. Placing chosen individuals under personal protection (*sauvegarde*) was one of the means by which powerful suzerains or even the king extended their direct influence and encroached upon the domain of lesser vassals. Jews, who protruded roughly from all ends of the feudal hierarchy, were especially prone to such protection. It was during the ascendancy of this Roger that Rabad became involved with the local seigneur and it was Roger's amicability that offset the seigneur's animosity.⁴¹

In light of these facts, the statements of ha-Me'iri and ibn Virga can be interpreted as follows: "One of the lords" referred to by ha-Me'iri is probably Elzear, seigneur of Posquières and Uzes, explicitly mentioned by the later chronicle.⁴² There was general feudal unrest at the time and, in particular, ha-Me'iri speaks of "wars" between a vassal ("one of the lords"), Elzear, and his suzerain ("his lord"), or Roger of Carcassonne. Rabad, whose wealth must have aroused the envy of neighboring vassals, was a victim of the unrest and was "seized," most likely imprisoned, by Elzear. Ha-Me'iri comments only on a feudal war between vassal and suzerain which compelled Rabad to leave Posquières, without mentioning Rabad's "seizure," while ibn Virga reports the seizure independently of the feudal clash and its consequences, but the two are undoubtedly intertwined. Rabad's seizure was a breach of feudal discipline by Elzear, for Rabad seems to have been under the personal protection of Roger II, Elzear's suzerain. Therefore, Roger intervened in favor of Rabad, and in the following year Elzear was "exiled to Carcassonne before the master." This last phrase, which troubled Graetz and for which he found no meaning,⁴³ might indicate that he was exiled to Carcassonne where, according to ha-Me'iri, Rabad was temporarily residing. It connotes, in other words, the presence of

41. Devic and Vaissette, *Histoire de Languedoc*, III, 813, 852; V, 27 ff., 38–39. Also, G. Saige, *Les Juifs de Languedoc*, 17, 133; Graetz, IV, 266, 415; *GJ*, 477.

42. While an Elzear was seigneur of Posquières both before and after 1172, there is none in 1172; see Vaissette, *Histoire de Languedoc*, IV, 228 for a genealogy of the seigneurs of Posquières. Perhaps the date in the *Shebet Yehudah* is inexact.

43. Graetz, IV, 415.

הערות
על הליקויים
בניסוי F

מאת דורון ויצטום

ירושלים, חשון התשס"ג

תקציר :

במסגרת עבודתה של הוועדה האוניברסיטאית בראשות פרופסור ישראל אומן, שהוקמה על מנת לבדוק את הניסוי של הרולד גאנו לגבי מפגשי ELS של שמות גדולי ישראל עם שמות הקהילות בהם נולדו ו/או נפטרו, הוחלט (בין השאר) להכין ניסוי חדש (fresh), המקביל רק בקווים כלליים לניסוי של גאנו לגבי הקהילות. רשימת הנתונים לניסוי החדש – "רשימה F" – תוכננה להיעשות באמצעות מומחה שיוסמך לכך על ידי הוועדה. ההנחיות למומחה הוכנו מראש ונמסרו לו באמצעות כתב מינוי המבוסס על הנחיות אלו.

מתברר, כי תקלות ושגיאות גרמו לליקויים קשים הן במילוי דרישות כתב המינוי והן באפשרות ביצוע הניסוי. הליקויים נוצרו בעיקרם כתוצאה מהתעלמות מכתב המינוי המגדיר את הכנת הנתונים לניסוי, התעלמות שהיתה הן מצד המומחה שהכין את הנתונים, הן מצד נציג הוועדה שהגיש את רשימה F לביצוע, והן מצד מנסחי פרוטוקול הניסוי. במסמך המצורף, "הערות על הליקויים בניסוי F", אנו מפרטים ומתעדים את הליקויים העיקריים, ובפרט מצביעים על לאקונה רצינית שנתגלתה בפרוטוקול, כזו שאינה מאפשרת את ביצוע הניסוי.

מסקנתנו היא, כי בניסוי F נתהוו ליקויים פאטאליים שאינם מאפשרים את עצם ביצוע הניסוי. אנו מצרפים הצעה לא פורמאלית להשלמת הניסוי על בסיס הנתונים שסיפק המומחה, ועל בסיס כללי איות שאומצו מראש על ידי הוועדה, ומראים כי במסגרת זו התוצאות מצביעות על מובהקות התופעה.

תוכן העניינים :

- א. הערות על הליקויים בהכנת רשימה F 1
- ב. הערות על הליקויים בפרוטוקול 2
- ג. הצעה לא פורמאלית להשלמת "ניסוי הקהילות" ... 3
- נספח א' 4
- נספח ב' 6
- נספח ג' 8
- נספח ד' 12
- נספח ה' 13
- נספח ו' 21

הערות על הליקויים בניסוי F מאת דורון ויצטום

בניסוי F נתהוו ליקויים פאטאליים שאינם מאפשרים את עצם ביצוע הניסוי. הליקויים נוצרו בעיקרם כתוצאה מהתעלמות מכתב המינוי המגדיר את הכנת הנתונים לניסוי (ראה תצלומי בנספח א'). התעלמות זאת היתה הן מצד המומחה שהכין את הנתונים, הן מצד נציג הוועדה שהגיש את רשימה F לביצוע, והן ממנסחי פרוטוקול הניסוי. כפי שנראה להלן, בפרוטוקול היתה לאקונה רצינית שאינה מאפשרת את ביצוע הניסוי.

א. הערות על הליקויים בהכנת רשימה F

בכתב המינוי למומחה, הוא נתבקש להכין שתי מערכות של נתונים. במערכת הנתונים א' היו שני חלקים.

- בחלקה הראשון הוא התבקש "נודה לך אם תוכל להכין עבור כל אחד מהאישים הללו רשימה של **מקומות** (localities) אשר להבנתך הם בעלי חשיבות בתולדותיו האישיים וכו'" (ההדגשה שלנו).
- בחלקה השני נתבקש המומחה "להכין רשימה קצרה של 'צורות התייחסות' לשמות של מקומות, המתקבלים מהשמות ע"י תוספת של מילה ו/או מספר קטן של אותיות וכו'." "אנא בחר רק צורות התייחסות המוסיפות 1-5 אותיות לשם המקום הבסיסי, ורק כאלו הנמצאות בשימוש נרחב בהקשר של המקומות ואישים הנדונים. במידה וחלק מצורת התייחסות שבחרת תקפות רק לגבי חלק מהאישים, אנא ציין זאת במפורש."

גם במערכת הנתונים ב' היו שני חלקים.

- "נבקש לבצע את כל העבודה שנית, כאשר את המילה "מקומות" מחליפים המילים 'קהילות יהודיות'. ברוב המקרים לא יהיה כל שינוי, שכן רוב הקהילות היהודיות נקראות על שם הערים בהן הן מצויות (או היו מצויות). במספר קטן של מקרים שם הקהילה שונה משם העיר. אנא ציין מקרים אלו במפורש."
- "כמו כן, יתכן והשינוי יחייב שינוי מה של רשימת צורות התייחסות."

אבל רק חלק מכל זה הוכן על ידי המומחה:

1. המומחה נתבקש להכין שתי רשימות, אחת של "מקומות" ואחת של "קהילות יהודיות". אבל הוא הכין רק את רשימת המקומות. את הרשימה השניה הוא לא הכין.
2. המומחה נתבקש להכין "רשימה קצרה של 'צורות התייחסות'" לכל אחת משתי הרשימות הנ"ל. ל"צורות התייחסות" חשיבות רבה מאד באשר לחישוב תוצאות הרשימות. אבל, המומחה לא הכין אף אחת מרשימות "צורות התייחסות".

בנוסף לכך:

3. המומחה לא צירף מקורות או אסמכתאות. הוא גם לא צירף "הסבר קצר (בן שורה אחת או שתיים) לכל מקום" שרשם – כפי שנתבקש במפורש בכתב המינוי.

המומחה כותב בדף ההסבר לעבודתו (ראה תצלומי בנספח ב') כי השתדל למצוא את התעתיק שהיה נקוט על ידי האישיות עצמה, ועל כל פנים בסביבתו ובתקופתו. אך ישנן דוגמאות בעבודתו (שתצלומה מובא בנספח ג') שאינן תואמות הסבר זה. למשל, הוא בחר את התעתיק "פריס" עבור ר' מאיר מרוטנבורג (מס' 25) ברשימה, אשר בתקופתו השתמשו בתעתיק "פריש". דוגמא מסוג אחר: לגבי ר' יאיר חיים בכרך (מס' 48) ברשימה, בעל שו"ת חות יאיר) הוא ציין "ווירמיש(!)" (סימן הקריאה במקור). האם רצה להדגיש את אכזריות התעתיק הזה על ידי סימן הקריאה? – אין אנו יודעים. אך יודעים אנחנו כי בשו"ת חות יאיר, משם נלקח תעתיק זה, נמצאים גם התעתיקים הפחות אכזריים כמו "ווירמישא", "ווירמישא" ו"ווירמיזא". [אף יתכן ש"ווירמיש" הוא קיצור, והיה כתוב בכתב יד "ווירמיש", והמדפיסים השמיטו את התג המורה על הקיצור]. נוסף לכך, לפי עבודת המומחה נתקבל

מצב מוזר בו נקב בתעתיק שונה עבור אותו מקום לגבי אישים שחיו שם באותה תקופה. למשל, "נרבונא" לגבי הראב"ד ו"נרבונה" (וגם "נרבונא") לגבי הראב"י. לגבי ר' יוסף קארו "טוליטולא" ו"טולידו", לר' יעקב בירב רק "טוליטולא", וכן מקרים רבים נוספים.

4. המומחה שגה כאשר זיהה את העיר "טוליטולא" עם העיר "טולידו" (ראה מס' 3, 18, 19). אלו שתי ערים שונות: טוליטולא היא העיר טודילה ולא העיר טולידו.

5. בכתב המינוי התבקש המומחה "אנא הקפד הקפדה רבה על הדיוק ההיסטורי" וכן "במידה ויש אי ודאות בקשר למקום מסויים (מקום מושבו של אדם פלוני, או מקום לידתו, למשל) אנא ציין זאת במפורש". והוא אכן ציין כמבוקש כמה נתוני מקומות בתארים "משוער" או "מסופק", או הציג שתי אפשרויות: "א' או ב'". מכתב המינוי משתמע כי הנתונים המבוקשים הם אלה הידועים ולא המסופקים. בפרוטוקול אין כל התייחסות לנושא זה. ומה שקרה למעשה הוא, שנציג הוועדה הכניס את כל הנתונים לרשימה F.

6. בכמה מקרים ציין המומחה כי המקום המבוקש אינו ידוע בדיוק, ונקב בשם הארץ תחת שם המקום. כך עשה בצינו את "מוראויה" (עבור מס' 30 ברשימה), את "קשטיליה" (עבור מקום הלידה של מס' 38 ברשימה), ואת "מצרים או אלגיר" (עבור מס' 46 ברשימה). נציג הוועדה הכניס בטעות את הנתון "קשטיליה" לרשימה F.

ב. הערות על הליקויים בפרוטוקול

מתברר, כי הפרוטוקול לוקה בחסר (ראה תצלומי בנספח ד'):

1. בפרוטוקול, אשר נקבע לפני ביצוע עבודת המומחה, נקבע כי יש לחשב את התוצאות עבור הרשימה שיכין המומחה. אין שם שום התייחסות לעובדה הפשוטה שהוזמנו שתי רשימות נתונים על ידי מומחה זה!
2. יתר על כן, בפרוטוקול אין שום הנחיה מה לעשות בנתונים. למשל, מה לעשות עם "צורות ההתייחסות", וכיצד לחשב כל אחת משתי הרשימות בהתחשב ב"צורות ההתייחסות".

כלומר, בפרוטוקול קיימת לאקונה רצינית בכל הנוגע לביצוע הניסוי.

ובאמת, כמה ימים לאחר שהנתונים ניתנו לשני הצדדים לצורך חישוב התוצאות, הבחין יו"ר הוועדה בעובדה שהמומחה לא הכין את רשימת "צורות ההתייחסות" (להלן: "קידומות"). הוא התקשר עם שני הצדדים ודן עמם באלו קידומות להשתמש. עמדתו היתה, כי בשלב בו ניתנו כבר הנתונים ביד הצדדים, אסור להחליט החלטות חדשות. איננו יודעים מה היתה עמדת הצד השני. על כל פנים, בסופו של דבר הורה לנו יו"ר הוועדה להשתמש אך ורק "בקידומת הריקה" (כלומר, בלי "צורת ההתייחסות").

כמובן, אין החלטה מאוחרת זו פותרת את בעיית הלאקונה בפרוטוקול. עמדתנו היא, שהדרך הנכונה היא לפרסם את כל מרחב האפשרויות. אנו מניחים שצריך לקבל לא יותר מתוצאה אחת מסכמת עבור כל מערכת נתונים. בהעדר הנחייה אחרת, ניתן להבין שבחישוב התוצאות צריך להילקח כל שם מקום (או קהילה) עם הקידומת (או הקידומות) שהותאמו לו. אפשרות אלטרנטיבית: שבחישוב התוצאות צריך להילקח כל שם מקום גם ללא קידומת ("הקידומת הריקה") וגם עם הקידומת (או הקידומות). סך הכל מקבלים ארבע אפשרויות עבור שתי מערכות הנתונים:

- (א) "ניסוי המקומות":
 (1) חישוב עם קידומות.
 (2) חישוב עם קידומות ובלעדיהן.

- (ב) "ניסוי הקהילות":
 (1) חישוב עם קידומות.
 (2) חישוב עם קידומות ובלעדיהן.

אבל אף אחת מן האפשרויות הללו אינה ניתנת לביצוע וזאת משום שהמומחה ביצע רק חלק מן העבודה!

ג. הצעה לא פורמאלית להשלמת "ניסוי הקהילות"

כאמור לעיל, לפי הנתונים הקיימים אי אפשר לבצע ולו אחת מן האפשרויות הנ"ל. את ביצוע "ניסוי המקומות" מונעת העובדה שהמומחה לא סיפק קידומות. ל"ניסוי הקהילות" חסרות לא רק הקידומות אלא גם נתונים על שמות קהילות השונים משמות המקומות (שאותם סיפק המומחה).

1. השלמת הנתונים:

מתברר כי דווקא את ניסוי הקהילות אפשר להשלים ביתר קלות, בייחוד אם נתמקד בנתונים העיקריים ונסתפק בשינויים מינימליים:

(א). לגבי שמות הקהילות החסרים, כבר נכתב בכתב המינוי: "ברוב המקרים לא יהיה כל שינוי, שכן רוב הקהילות היהודיות נקראות על שם הערים בהן הן מצויות (או היו מצויות). במספר קטן של מקרים שם הקהילה שונה משם העיר." ואכן, מספר השינויים הצפוי בשמות הקהילות לעומת שמות המקומות הוא קטן מאד, משום שגם לגבי שמות המקומות נתבקש המומחה לבחור את השמות ואת האיות "בהם השתמשו/משתמשים מקורות יהודיים", וממילא נבחרו הרבה פעמים שמות הקהילות כבר בשלב זה. המקרה המפורסם ביותר מן הסוג המבוקש הוא "קהלת" אה"ו", שהיתה קהילה משותפת לשלושת המקומות הסמוכים: אלטונא, המבורג ווונדסבק. **אנו נסתפק בהוספת "אה"ו" לרשימת השמות.**

(ב). בעוד שבמקרה של ניסוי המקומות קשה לנחש מהן הקידומות בהן היה בוחר המומחה, הרי במקרה של ניסוי הקהילות התשובה נראית ברורה: הקידומות המתבקשות הן "קהל" (לדוגמא: קהל וילנא), ו"קהלת" (לדוגמא: קהלת וילנא). להמחשה נוספת של מרכזיות קידומות אלו ראה בנספח ה'. **אנו נסתפק בקידומות "קהל" ו"קהלת".**

על בסיס השלמה זו ניתן לחשב את (ב) (1) ואת (ב) (2) שצוינו בסעיף ב' לעיל.

2. האיות:

ראשית, ברצוננו להדגיש, כי לא אנחנו יזמנו את הכנת רשימה F, ובוודאי לא היה לנו חלק בניסוח כתב המינוי. לדעתנו, האיות של חלק מן השמות אינו תואם לאיות הנדרש לצופן בספר בראשית [למשל, ברשימה F נרשם השם "וינא" כך: "וינא" (עם וא"ו כפול)]. את עמדתנו זו הבענו בכתב ובע"פ פעמים רבות במרוצת השנים. לכן, לדידנו אין כל משמעות לתוצאה המבוססת על האיות הקיים.

אבל, גם כאן אפשר לתקן ולהשלים את הקיים: הוועדה אימצה מראש כללי איות לצורך רשימה R. אם ניישם אותם כללים בדיוק לגבי השמות ברשימה F, נקבל איות סביר יותר.

כאשר מבצעים שינויים אלה מקבלים עבור ניסוי הקהילות:

	r4	r2
(1) חישוב עם קידומות	0.000895	0.000602
(2) חישוב עם קידומות ובלעדיהן	0.00579	0.00928

כאשר:

r2 הוא הדירוג של הסטטיסטיקה P2 מתוך 1,000,000 פרמוטציות,

r4 הוא הדירוג של הסטטיסטיקה P4 מתוך 1,000,000 פרמוטציות.

החישוב נעשה עבור רשימת כל 66 האישים (פרטים נוספים בנספח ו').

נספח א'

כתב המינוי של המומחה:

A. In the case of the fresh test, there was only one expert. Herewith is the original Hebrew text of the letter to this expert.

13/08/98

בשנים האחרונות טוענת קבוצה מסוימת שקיים 'צופן נסתר' בספרי החומש, אשר ניתן לגלותו ע"י קריאת החומש בדילוגי אותיות. בין אם הדבר נכון ובין אם לאו, סוג הטענות ומידת תשומת הלב הציבורית שלהן הן זכו מחייבות שיעמדו לבדיקה מדעית נאותה, גם אם ביקורתית. אנו מייצגים ועדה הפועלת באוניברסיטה העברית ושמטרתה לבדוק חלק מהטענות האלו. בקיצור רב, הטענה העיקרית היא שאם מחפשים מילים מסוימות, הקשורות בנושאים מסוימים והמאויות בצורות מסוימות, בדילוגי אותיות בספרי החומש, לעתים קרובות מוצאים שמילים שמשמעותן קרובה נמצאות בדילוגים במקומות קרובים. הקבוצה החוקרת את הנושא פיתחה שיטות סטטיסטיות (שאינן כאן המקום לפרטן) לבדיקת מובהקות התופעה. מובן שלצורך בדיקת הטענה יש להתחיל ברשימה של מילים שאותן מחפשים, ומובן שרשימה זו חייבת לבוא ממקור בלתי תלוי, שאם לא כן תוצאות הבדיקה יכולות להיות מוטות. מצד שני, על המילים ברשימה להיות קשורות באחד הנושאים שלטענת הקבוצה מאוזכרים בצופן הנסתר (אם כזה קיים). אנו פונים אליך בבקשה שתסייע לנו בהרכבת רשימה כזו של מילים (בכך תבטיח את הדיוק ואת אי-התלות שלה), ע"פ הכללים המפורטים למטה שמטרתם לוודא שהרשימה שתתקבל קשורה בנושאי הצופן וכתובה כיאות.

כעת לעיקר. מצורפת רשימה של 66 אישים יהודים חשובים, שנלקחה ע"פ שיטה מסוימת (שאין כאן המקום לפרטה ולהסבירה) מהאנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל מאת פרופ' מרדכי מרגליות ז"ל. נודה לך אם תוכל להכין עבור כל אחד מהאישים הללו רשימה של מקומות (localities) אשר להבנתך הם בעלי חשיבות בתולדותינו האישיים, תוך שימת דגש מיוחד על מקום לידתו ומקום פטירתו במידה ובה המקומות האלו ידועים כיום (ולמען הסר כל אי-בהירות, אנא ציין במפורש ברשימתך את מקום הלידה ומקום המוות). אנא הקפד וזקפדה רבה על הדיוק ההיסטורי, על בחירה נכונה של שמות המקומות (לניגוד וסנט-פטרסבורג הם שמות שונים לאותו מקום, ויתכן ויש נסיבות בהן השם הראשון מתאים יותר מהשני ולהפך). בד"כ ראוי יהיה לבחור את השם/שמות בהם השתמשו/משתמשים מקורות יהודיים בהתייחסם לאיש עצמו) ועל איות קרוב ככל האפשר לאיות בו השתמשו/משתמשים מקורות יהודיים בהתייחסם לאיש עצמו. במידה ולמקום מסוים ישנם מספר שמות או איותים שכולם סבירים באותה המידה, כלול את כולם. אנא צרף הסבר קצר (בין שורה או שתיים) לכל מקום שרשמת. במידה ויש אי-וודאות בקשר למקום מסוים (מקום מושבו של אדם פלוני, או מקום לידתו, למשל) אנא ציין זאת במפורש. במידת האפשר העזר במקורות ראשוניים.

בנוסף, נבקש להכין רשימה קצרה של "צורות התייחסות" לשמות של מקומות, המתקבלים מהשמות ע"י תוספת של מילה ואו מספר קטן של אותיות. מאחר ואיננו רוצים להטות את שיקול דעתך, אנו מנועים מלתת דוגמאות בהקשר של מקומות, ולכן הנח מספר דוגמאות בהקשרים אחרים:

1. אל התאריך ט"ז אב (למשל) אפשר להתייחס בצורות הבאות: ט"ז אב, ט"ז באב, בט"ז באב, יום ט"ז באב, ביום ט"ז באב, ט"ז של אב, וכדומה. בכל הצורות הללו נעשה שימוש, אולם בחלקן השימוש הוא מועט.

2. אל השנה הנוכחית (5758) אפשר להתייחס בצורות הבאות: תשנ"ח, התשנ"ח, ה"א תשנ"ח, בה"א תשנ"ח, שנת התשנ"ח, בשנת תשנ"ח וכדומה. בכל הצורות הללו נעשה שימוש, אולם בחלקן השימוש הוא מועט.

אנא בחר רק צורות התייחסות המוסיפות 1-5 אותיות לשם המקום הבסיסי, ורק כאלו הנמצאות בשימוש נרחב בהקשר של המקומות והאישים הנדונים. במידה וחלק מצורת ההתייחסות שבחרת תקפות רק לגבי חלק מהאישים, אנא ציין זאת במפורש.

לבסוף, נבקש לבצע את כל העבודה שנית, כאשר את המילה "מקומות" מחליפים המילים "קהילות יהודיות". ברוב המקרים לא יהיה כל שינוי, שכן רוב הקהילות היהודיות נקראות על שם הערים בהן הן מצויות (או היו מצויות). במספר קטן של מקרים שם הקהילה שונה משם העיר. אנא ציין מקרים אלו במפורש. כמו כן יתכן והשינוי יחייב שינוי מה של רשימת צורות ההתייחסות.

במידה ויש ברצונך לשאול אותנו שאלות הבהרה, נשמח לקבלן ולענות עליהן בכתב. לצורכי תיעוד ואוטנטיקציה בעתיד, נודה לך אם תשמור עותק מלא של כל התכתובת בנינו בעתיד, כולל כמובן מכתב זה. על מנת שלא תיפגע אי-התלות שלך נבקש לבצע את העבודה בעצמך וללא יעוץ מהחוץ, אלא אם יעוץ כזה הוא חיוני בתכלית, ונבקש לדווח לנו בפרוטרוט על כל עזרה/עצה שקיבלת מכל גורם שהוא, בין אם ביקשת אותה ובין אם לאו. להערכתנו יהיה הרבה יותר קל להישמר מקבלת עצות כאלו ומהצורך לדווח עליהן אם תישמר סודיות, ולפיכך נבקשך שלא לפרסם את עיסוקך בנושא עד לאחר סיום העבודה. במידה וראית אי-פעם מאמר הדן בדיוק בנושא זה (שמות מקומות הקשורים באותם 66 אנשים) או במידה ותראה מאמר כזה לפני סיום עבודתך, נודה לך אם תפסול את עצמך מעשיית העבודה. בסופו של דבר עבודה זו תפורסם.

אנחנו רואים חשיבות רבה בעבודה זאת, ונחיה אסירי תודה לך אם תסכים לעזור לנו. אנו מבינים שבבקשתנו כרוכה טרחה רבה ונוכל לפצותך כספית בתשלום של 5,000 ש"ח. אם לא תוכל להיענות לבקשתנו אנא הודע על כך לחתום הראשון (הלל פורסטנברג)

בתודה,

פרופ' אלכס לובוצקי

פרופ' הלל פורסטנברג

- עם פרסום תוצאות המחקר יפורסמו גם שמות המומחים שבהם התייעצנו.

נספח ב'

דף ההסבר של המומחה:

דרך קביעת תעתיק שמות המקומות.

בעיית קביעת התעתיק העברי של שמות מקומות ששמן אינו עברי הינה בעייה שהן בעלי הלכה והן חוקרים מודרניים עסקו בה מעת לעת. בעוד שחוקרים נטו לרוב להסתפק בהצגת חילופי התעתיק במלאות האפשריות (כך למשל ב'גאליה' יודאייקה' וב'גרמניה' יודאייקה' ח"א), הרי שעל בעלי הלכה ובעיקר אלו שעסקו בסידורי גיטין מוטל היה לקבוע כיצד תכתב שם עיר פלונית בגט וזאת ללא האפשרות של הצעת אלטרנטיבות שונות כפי שעשו בעלי המחקר.

בפני בעיה דומה עמדתי בעת שנגשתי להציע את התעתיק של שמות מקומות החכמים שהופיעו ברשימת המחקר. ברור היה שאין כל טעם להציע את כל האפשרויות של רישום שם מקום נתון ולו מן הסיבה שלעתים ישנו מספר רב של תעתיקים, אולם מאידך מהי הדרך הראויה ביותר לקביעת התעתיק מתוך המבחר שישנו.

הדרך שנקבעה הייתה לנסות ולמצוא את תעתיק שם המקום כפי שהוא נכתב על ידי החכם עצמו. לדוגמא: ר' אברהם בן דוד, החכם הראשון המופיע ברשימת המחקר, נולד בעיר נרבונא. ב'גאליה' יודאייקה' (עמ' 401 ואילך) מופיעים שמונה תעתיקים שונים שהיו בשימוש עלי ידי יהודים. ברשימתנו מופיע התעתיק נרבונא בלבד וזאת מכיוון שבשו"ת הראב"ד, מהדורת י. קאפח, עמ' נט מופיעים זקני נרבונא וא"כ ישנה עדות על דרך כתיבת הראב"ד את שם עיר הולדתו. מאידך את שם העיר בה פעל ומת ראב"ד - פושקיר לא מצאתי יוצאת מתחת ידו ועל כן הוצעו כאן שתי אלטרנטיבות שהיו בשימוש במהלך המאה הי"ב (תקופת חייו של ראב"ד) ובאזור מגוריו הגיאוגרפי.

ניתן לסכם שדרך רישום השמות היה תוך מאמץ להגיע אל צורת שם העיר כפי שנכתבה על ידי החכם. במידה והדבר לא התאפשר אזי נעשה מאמץ למצוא את צורת התעתיק של העיר בסביבתו הקרובה של אותו חכם (לשם הדגמה: במידה וישנו שם של מקום הכתוב בצורה א' על ידי בן עירו ובן מקומו של חכם מסוים וצורה ב' שרשומה בתשובה של חכם מאזור גאוגרפי שונה לגמרי, הועדפה צורת הכתיבה הראשונה). במידה ואף דבר זה לא התאפשר אזי נעשה שימוש בכלים נוספים כחיפוש בספרים העוסקים כבכתיבת שמות מקומות בגיטין, הדרך בה נרשם שם מקום בדפוסים שיצאו מאותו יישוב וכיו"ב.

קביעת השמות בדרך זו יצרה מצב בו יתכן שעיר מסוימת תכתב בתעתיק מסוים כאשר היא קשורה לחכם אחד ובצורה אחרת כאשר היא קשורה לחכם אחר. תופעה אחרת שאותה ניתן

לראות ברשימה היא ששם מקום מסויים נכתב בוודאות על יד חכם נתון ואילו על יד חברו מופיעות אפשרויות נוספות. כך לדוגמא ליד שמם של ר' דוד גאנז, מהר"ל, ר' יונתן אייבשיץ ור' יחזקאל לנדאו (נודע ביהודה) מופיע התעתיק פראג בלבד ואילו ליד שמו של ר' יום טוב ליפמן הלר מופיע גם התעתיק (פראגא). הסיבה לכך היא כאמור שבעוד שאת החכמים הראשונים מצאתי עדויות על דרך כתיבתם את שם העיר הרי שאת ר' יום טוב לא מצאתי ועל כן הצעתי הצעה משנית שהוכנסה לסוגריים.

נספח ג'

רשימת המקומות שהכין המומחה כפי שהוגשו לצדדים לצורך החישובים. ההדגשות בקו (ומחיקות ביד) הן של נציג הוועדה.

קיצורים: מ"ל=מקום לידה. מ"פ=מקום פטירה. מ"נ: מקומות נוספים בהם שהתה הדמות במהלך חייה.

1. ר' אברהם בן דוד, ראב"ד. מ"ל: נרבונא מ"פ: פושקיר (פושקירה).
2. ר' אברהם בן הרמב"ם. מ"ל: פסטאט (פוסטאט). מ"פ: קאהירה (אלקאהרה).
3. אברהם אבן עזרא. מ"ל: תוטילא (טוליטולא, טוליטולה, טולידו). מ"פ: לא ידוע. האיש נדד בכל אירופה ועל כן קשה לקבוע מקומות נוספים.
4. ר' אליהו בחור. מ"ל: נוישטאט (ניישטט, נוישטט). מ"פ: ויניציאה (ויניזיאה). מ"נ: פאדובה (פאדואה), רומא.

5. אליהו בן שלמה מוילנא. מ"ל: סעלץ. מ"פ: וילנא (וילנה). מ"נ: קייידן (קייידען, קידאן).
6. גרשון בן יצחק אשכנזי (אולף). מ"ל: לא ידוע. מ"פ: מיץ (מץ). מ"נ: קראקא, ווינא (וינא, וינה, וויאן).

7. ר' דוד בן שלמה גאנז. מ"ל: ליפשטט (ליפשטאט). מ"פ: פראג. מ"נ: קראקא.
8. ר' דוד בן שמואל הלוי (ט"ז). מ"ל: לודמיר. מ"פ: לבוב. מ"נ: פוזנא (פוזנן, פוזנאן), אוסטרהא (אוסטרהא).

9. ר' חיים בן עטר. מ"ל: סאלי. מ"פ: ירושלים. מ"נ: ליורנו.
10. ר' יהודה בן הרא"ש. מ"ל: קולוניא. מ"פ: טוליטולה (טולידו).
11. ר' יהודה חסיד. מ"ל: שפירא. מ"פ: רגנשבורג (ריגינשבורג, רגנשפורק, רגנסבורג).
12. יהודה בן בצלאל (מהר"ל). מ"ל: פוזנא (פוזנן, פוזנאן). מ"פ: פראג. מ"נ: ניקולשבורג (ניקעלסבורג).

13. ר' יהונתן אייבשיץ. מ"ל: פינטשוב. מ"פ: אלטונא. מ"נ: פראג, מץ (מיץ).
14. ר' יהושע השיל מקראקא. מ"ל: בריסק או לובלין. מ"פ: קראקא. מ"נ: לובלין.
15. ר' יהושע פלק כץ. מ"ל: לובלין. מ"פ: לבוב.
16. ר' יואל סירקיס. מ"ל: לובלין. מ"פ: קראקא.
17. ר' יו"ט ליפמן הדר. מ"ל: ולרשטיין. מ"פ: קראקא. מ"נ: פראג (פראגא), וינא (ווינא, וינה, וויאן).

18. ר' יונה גירונדי. מ"ל: גירונה. מקום פטירה: טוליטולה (טולידו, תוטילא, טוליטולא). מ"נ: ברצלונה.

19. ר' יוסף קארו. מ"ל (משוער): טוליטולה (טולידו, תוטילא, טוליטולא). מ"פ: צפת. מ"נ:

שאלוניקי (סלוניקי) קושטא, אדריאנופול.

20. ר' יחזקאל לנדאו. מ"ל: אפטא. מ"פ: פראג. מ"נ: בראד.

21. ר' יעקב יהושע פלק. מ"ל: קראקא. מ"פ: אופנבך. מ"נ: לבוב, בוטשאטש, ברלין, מץ (מיץ),

פראנקפורט (פרנקפורט, ורנקפורט).

22. ר' יעקב בן מאיר: מ"ל: רמרוג (רמרו). מ"פ: רמרוג (רמרו). מ"נ: טרוייש.

23. ר' יצחק אלפסי. מ"ל: קלעה חמאד. מ"פ: אליסאנה (אליסונה). מ"נ: מסופקים: קירואן, פאס.

24. ר' ישראל בעש"ט. מ"ל: אוקופ. מ"פ: מעזיבוש, מעזבוז, מז'בוז, מעזיבוז.

25. ר' מאיר מרוטנברג. מ"ל: ווירמיישא (וורמס, גרמיישא). מ"פ: אנסיסהיים. מ"נ: רוטנבורק,

ווירצבורק (ווירצפורק), פריס.

26. ר' מרדכי יפה. מ"ל: פראג. מ"פ: פוזנא (פוזנן, פוזנאן). מ"נ: וניציה, לובלין, קרמניץ.

27. ר' משה איסרליש. מ"ל: קראקא. מ"פ: קראקא.

28. ר' משה חיים לוצאטו. מ"ל: פאדוואה. מ"פ: עכו.

29. ר' משה בן מימון. מ"ל: קורטובא (קורטובה, קורטבא). מ"פ: קאהירה (אלקאהרה). מ"נ: פאס.

30. ר' צבי אשכנזי. מ"ל: לא ידוע בדיוק, באזור מוראויה. מ"פ: לבוב. מ"נ: סאלוניקי (שלוניקי),

שאלוניקי, אלטונא.

31. ר' שבתי כהן. מ"ל: אמסטיבאו. מ"פ: הלישוי.

32. ר' שלמה יצחקי. מ"ל: טרוייש. מ"פ: טרוייש. מ"נ: גרמייזא (גרמיישא), מגנצא.

33. ר' שלמה לוריא. מ"ל: פוזנא (פוזנן, פוזנאן). מ"פ: לובלין. מ"נ: אוסטראה (אוסטראה).

34. ר' שמואל אליעזר אידלס (מהרש"א). מ"ל: קראקא. מ"פ: אוסטראה (אוסטראה). מ"נ:

לובלין.

35. ר' אברהם בן יצחק (ראב"י). מ"ל (משוער): נרבונא (נרבונה). מ"פ: נרבונא (נרבונה). מ"נ:

ברצלונה.

36. ר' אברהם יצחקי. מ"ל: ירושלים או חברון. מ"פ: ירושלים.

37. ר' אברהם המלאך בן ר' דב ממזריץ'. מ"ל: מעזריטש (מעזעריטש, מזריטש). מ"פ: פאסטוב.

38. ר' אברהם סבע. מ"ל (לא מדויק): קשטיליה (קאשטיליה). מ"פ: בספינה בים - נקבר ביורונא.

מ"נ: פאס.

39. ר' אהרן מקרלין. מ"ל: קארלין (קרלין). מ"פ: קארלין (קרלין). מ"נ: מעזריטש (מעזעריטש, מזריטש).

40. ר' אליעזר אשכנזי. מ"ל: לא ידוע. מ"פ: קראקא. מ"נ: פאמאגוסטה, פוזנא (פוזנא, פוזנאן).
41. ר' דוד אופנהיים. מ"ל: ווירמיישא. מ"פ: פראג. מ"נ: מץ (מיץ), ניקלשבורג.
42. ר' דוד בן אברהם הנגיד נכד הרמב"ם. מ"ל: קאהירה (אלקאהרה). מ"פ: קאהירה (אלקאהרה). מ"נ: עכו.

43. ר' דוד ניטו. מ"ל: וניציה (ויניציאה). מ"פ: לונדון (לונדריש). מ"נ: ליורנו.
44. ר' חיים אבולעפיה. מ"ל: חברון. מ"פ: טבריה. מ"נ: איזמיר (אזמיר).
45. ר' חיים בנבנשתי. מ"ל: קושטא (קושטנטינא, קוסטנטינה) מ"פ: איזמיר (איזמיר).
46. ר' חיים כפוס. מ"ל: לא ידוע, מצרים או אלג'יר. מ"פ: קאהיר (קהיר).
47. ר' חיים שבת. מ"ל: סאלוניקי (שלוניקי, שאלוניקי). מ"פ: סאלוניקי (שלוניקי, שאלוניקי).
48. ר' יאיר חיים בכרך. מ"ל: לייפניק. מ"פ: ווירמיש (!) מ"נ: פראנקפורט, קובלענץ.
49. ר' יהודה חסיד סג"ל. מ"ל: דובנו. מ"פ: ירושלים. האיש חשוד בשבתאות.
50. ר' יהודה עייאש. מ"ל: אלמדיא. מ"פ: ירושלים.
51. ר' יהוסף הנגיד. מ"ל: גרנאדה (גרנאטה). מ"פ: גרנאדה (גרנאטה).
52. ר' יהושע השיל. מ"ל: וילנא (וילנה). מ"פ: קראקא.
53. ר' יוסף בן משה. מ"ל: צפת. מ"פ: קושטא (קושטנטינא, קוסטנטינה).
54. ר' יוסף תאומים. מ"ל: סטריץ/לבוב (סטריץ הינה שכונה מחוץ ללבוב. בהקדמה לגינת וורדים של ר' יוסף מתואר מקום זה כ: "לבוב מחוץ לעיר"). מ"פ: פרנקפורט דאודר (פ"פ דאודר, פפד"א).
55. ר' יעקב בירב. מ"ל: מקדה במלכות טוליטולה. מ"פ: צפת. מ"נ: טוליטולה, פאס.
56. ר' ישראל יעקב חאגיז. מ"ל: פאס. מ"פ: קושטא (קושטנטינא, קוסטנטינה).
57. ר' יעקב מולין. מ"ל: מגנצא. מ"פ: וורמיישא.
58. ר' יעקב עמדין. מ"ל: אלטונא. מ"פ: אלטונא. מ"נ: אמשטרדם.
59. ר' יצחק הורוביץ. מ"ל: כנראה - גלוגא. מ"פ: המבורג. מ"נ: בראד.
60. ר' מנחם מנדל קרוכמל. מ"ל: קראקא. מ"פ: ניקולשבורג (ניקעלסבורג, ניקל שפורג).
61. ר' משה זכות. מ"ל: אמשטרדם (אמסטרדם) מ"פ: מנטובה. מ"נ: וניציה (ויניציאה).
62. ר' משה מרגלית. מ"ל: קידון (קידען, קידאן). מ"פ: בראד.

63. ר' עזריה פיגו. מ"ל: ויניציאה. מ"פ: רוויגו. מ"נ: פיסא.
64. ר' עמנואל ריקי. מ"ל: פיררא. מ"פ: סמוך לליוורנו. מ"נ: פירינצי.
65. ר' שלום שרעבי. מ"ל: צנעא. מ"פ: ירושלים.
66. ר' שלמה חלם. מ"ל: זאמושט (זאמושטש, זאמושץ). מ"פ: שאלוניקי (סלוניקי, שלוניקי).

נספח ד'

תצלום מן הפרוטוקול. הקטע הנוגע לענייננו הוא בפיסקה הראשונה.

2

Part B - Criteria for Evaluating the Results

There are several rabbinic personalities involved in the WRR and G results. An early version of WRR was carried out with a list of 34 rabbinic personalities, while the version appearing in [WRR] is based on an additional list of 32 personalities. [G] is based on the combined list of 66 personalities. There are also different statistics that can be measured. Of relevance to us are the statistics P2 and P4 described in [WRR]. In the case of the Replicative test, which was to conform rather closely to the Gans experiment, we too use the combined list of 66 personalities and measure the P4 statistic, except that we use a permutation rank (as in [WRR]) rather than the raw statistic employed by Gans. This result is referred to as R. In the case of the Fresh test we calculated both P2 and P4 for the separate lists as well as for the combined list, thus arriving at six numerical values. The result, which we call F, is then defined as the next to "optimal" result; i.e., the value next to the least of the 6 numbers.

The outcome of the Fresh test will be deemed positive, i.e., to indicate that there is a real phenomenon of non random placement of ELS's in Genesis ("codes"), if $F \leq .001$; negative, i.e., to offer no support for the codes hypothesis, if $F \geq .05$; inconclusive, otherwise.

The outcome of the Replicative test will be deemed positive, i.e., to indicate that the phenomenon of codes is real, if $R \leq .0002$; negative, i.e., to offer no support for the codes hypothesis, if $R \geq .05$; inconclusive, otherwise.

Part C - Calculations and Dissemination

1. The Committee requests E. Rips and D. Bar-Natan to carry out the calculations independently and to report the outcome.

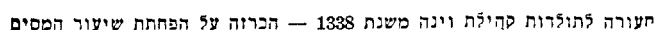
2. Transcripts of the Committee meetings will be made available to the public at the Center for Rationality of the Hebrew University.

3. The Present Document will be posted on the Internet and appear as a Discussion Paper of the Center for Rationality of the Hebrew University.

4. The names of the experts will be revealed (see Appendix 4 below), but only after all calculations are carried out (and, if necessary, reconciled).

מלבד זאת, השימוש בקידומות "קהל" ו"קהלת" לשם הקהילה היו נפוצים ביותר. התצלום המובא בעמוד זה (מתוך כרך א' באנציקלופדיה העברית), ותצלומים נוספים בתוך המאמר עצמו, הם אך כמה דוגמאות המדגימות את הכלל: שימוש דומה במסמכים, בספרות השאלות והתשובות, בהסכמות לספרים, ובכל מקום שאדם חתם את שמו ומקומו.

973



היהודי להתיישבות ולהסתגלות. מאות שנים היתה הק' נושא האוטו-נומיה היהודית (ע"ע) וביטוי למסורת הפוליטית. העם היהודי ביטא את ייחודו בעדה בעלת מימד דתי, והמונח "ק' קדושה" (או: "קהל קדוש" = ק"ק) משקף הגדרה פוליטית ומשמעות דתית כאחת. כבר במקרא נרמז קיומן של ק' עירוניות מאורגנות, שבראשן עמדו "גדולי העיר" או "זקני העיר". הם פעלו כשופטים (מל"א כא, ח-יד), סמכותם בעיר היתה רבה וראשי המדינה נאלצו להתחשב בהם תכופות (מל"ב י, א-ו). הם פיקחו על זכות המקלט בערים (דב' יט, יב; יהו' כ, ד), ובידם היה לקבוע ימי-צום מחייבים (מל"א כא, ט) ולהכריע בעניינים אזרחיים מסוימים. את תפקידם מילאו, בד"כ בפומבי, בשער העיר.

2. ימי המשנה והתלמוד. בימי יורשי אלכסנדר מוקדון נוצרו בא"י ערים-ק' מסוג חדש, בעלות זכויות מיוחדות כערים היווניות. הצורות החדשות התאימו ביסודן למשפט היהודי, שהכיר גם הוא בק' העירונית היהודית כגוף משפטי שנכסים מסוימים נמצאים בבעלותו והוא זכאי לקיים את זכויותיו עליהם. הובחן בבירור בין נכסים לאומיים — של העם כולו — הנמצאים בעיר, לבין נכסים שסמכות העיר חלה עליהם: "איהו דבר של עולי בבל? כגון הר-הבית, והעזרות והבור שבאמצע הדרך; ואיהו דבר של אותה העיר? כגון הרחבה, והמרחץ, ובית-הכנסת, והתיבה והספרים..." (גדר' ה', ה'), והנהגות והמעיינות המושכין הריהם של כל אדם" (תוספ' ב"ק ו', ט"ז), אבל "מעין של בני העיר הן ואחרים, קודמין הן לאחרים" (יר' שבי' ד', ה').

מבחינת הגודל מבחינים בין כרכים, ערים, עיירות וכפרים (מג' א', א-ג'). הכפרים, שבהם היו פחות מ-10 גברים — הוא ה"מנח" (= קוורום) המינימלי לעבודת-ה' בציבור — היו תלויים בק' העירונית הסמוכה, ובה התאספו יושביהם, בימי שני וחמישי, לסידור ענייניהם (שם; ב"ק פ"ב, ע"א). כל ק' גדולה חייבת היתה להקים ב"ד; זה מילא תפקידי שיפוט, נוסריון, אכיפה וכפיה, ונחשב למוסד מובהק של הק', עד כי דיניו לא הוסמכו לדון בעניינים שהק' עצמה היתה צד בהם (ב"ב מ"ג, ע"א). הק' דאגה גם לקיום ביכ"ג ותשמישיו, מקוה-טהרה, רופא, מלמד, קופות צדקה (ע"ע, עמ' 524) ועוד (סנ' י"ז, ע"ב; פס' קריב, ע"א). אחזקת החנוך (ע"ע, עמ' 677) היתה דאגת האבות, אך הק' נתייבה לתמוך ביתומים וכד'. באמצע עות "חבורות" מיוחדות טיפלה הק' בחולים, בהלוויית המתים, בהכנסת כלה (תוספ' מג' ד', ט"ז; ועוד) וכיו"ב. בערי-ספר ובעות-צדקה טיפלה הק' בביצור העיר ובבטחונה (ב"ב ה', א'; בבלי שם, ד', ע"א — ח', ע"ב). ממתי נחשב אדם כחבר ק', לזכויות ולחובות — ע"ע עיר, עמ' 206/7.

הנהגת הק' כללה לפחות 3 אנשים (יר' פאה ח', ד'), ובד"כ — 7 (מלה"י, ב', 570; מג' כ"ו, ע"א/ב; ועוד). בסבריה כיהנו 10 איש ("חיי יוסף", במקומות אחדים), ולעתים רחוקות נזכרו 12. בוועד-הק' המורחב פעלו לצד הנ"ל, כנראה, גם ראשי המשפחות החשובות, ובסבריה, למשל, בעת המלחמה ברומאים, מנה הוועד המורחב 600 חברים. עם הנהגת הק' נמנו הארכונסים והזקנים. הם כבר נזכרים בס' יהודית (ע"ע), ובתלמוד הם נקראים "פרנסים" (שם שהוסב לכינוי כללי), "טובי העיר" ו"גדולי העיר". בהשפעת המינהל היווני מופיע גם הציון "בוליוטין" (Bouleutai) = "חברי-מועצה". נושאי משרות רמות אלו נקראו בשם הכולל "עניי הק'" (ספרים דב' ק"מ). הם גם היו אחראים כלפי השלטון לגביית המס. לדברי יוסף (קדחי' י"ד, י"א, ב) כלאו הרומאים ראשי ק' בשל פיגור בחשלום מסי קהילותיהם, ולדברי המדרש (ספרי שם, שמ"ד), "כל קדושו בידך" — אלו פרנסי ישראל שנותנים את נפשם על ישראל". בעת רעב סייעו הפרנסים לעניים מרכושם (רור' א', ד'), וכדוגמה לפרנס רע הוצג אלימלך, שנשט את קהילתו בימי רעב ו"ירד" למואב (שם; ב"ב צ"א, ע"א). היו גם פרנסים

משאר ארצות הימה"ת, ורבים השתקעו בק'. ב-1898 היו בקהילת ק' 11,500 נפש (מהם 1,000 קראים) וב-1917 הגיע מספרם ל-25,000. בין המהגרים היו גם אשכנזים ממזרח-אירופה, שיסדו עדה לעצמם, אף שהשתייכו גם לקהילה הכללית. מרבית בני הקהילה בנו להם בתים בשכונות החדשות. יהודים נטלו חלק בענייני הציבור, ומהם נתמנו לחברים במועצות המחוקקות ובממשלות. ר' יוסטוב ישראל נתמנה בידי השלטון לחבר המועצה המחוקקת ויעקב פתאוי למוכס כללי. בנו, יוסף, נהיה ב-1923 לשר-האוצר, ובן אחר, משה, היה נשיא הקהילה 40 שנה. הרב הראשי חיים נחום (ע"ע) נתמנה לחבר האקדמיה המצרית. בתחילת המאה ה-20 נוסדו בק' אגודות ציוניות ועתונים לאומיים.

במפקד 1947 נמנו בק' 41,860 יהודים (65% מיהודי מצרים), רובם סוחרים וכ-20% מהם תעשיינים. מעמדם הכלכלי היה נמוך מזה של אחיהם באלכסנדריה. לאחר המאסרים ב-1948/9 והגירושים ב-1956/7 נשארו בק' 5,587 יהודים (מפקד 1960). לאחר מלחמת ששת הימים ירד מספרם ל-1,500 וב-1970 שרדו כמה מאות בלבד. ב-1947 חיו בקהיר 3,105 קראים, ומהם נותרו רק כמה מאות ב-1968. לאחר מותו של חיים נחום נתמנה (ב-1960) הרב חיים דויק לרב ראשי בק'; ב-1974 יצא ממצרים.

ב-1948 נערכו פרעות ביהודי ק' ונהרגו כ-150 יהודים וכל נכסי-דלא-ניידי שלהם הוחרמו. ב-1954 נערכו מאסרים רבים, אך רוב האסירים שוחררו כעבור זמן-מה. ב-1954 הוזיקה קהילת ק' 4 בת"ס ובגם 700 תלמידים. ביה"ח שהוזיקה הקהילה הוחרם ב-1956 והק' הילה קיבלה עבורו דמי שכירות.

דפוס עברי ראשון נוסד בק' ב-1557 בידי גרשם שונצינו (ע"ע). מדפוס זה, שהיה הדפוס העברי הראשון בכל המזרח-הקדום, נודעו עד-עתה שני ספרים בלבד, בטפסים יחידים שעלו מן הגניזה (ע"ע): "פתרון חלומות" המיוחס לרב האי גאון, ו"רפואות התל-מד". אפשר שנדפסו אז עוד ספרים. ב-1740 הדפיס אברהם בן משה יתום, שלמד את אומנות הדפוס בקושטא, ספר אחד בק': "חק לישראל", א-ב, שהוא הדפוס הראשון של ספר נפוץ זה, פרי-עטו של ר' יצחק ברוך, מחכמי ק' דאז. ב-1905, נתחדש הדפוס, ומאז פעלו בק' כמה מדפיסים שהדפיסו עשרות ספרים. גם לאחר הקמת מדינת-ישראל פעל דפוס עברי בק' תמ': ע"ע מצרים, עמ' 243.

א. יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, א' 53-66, תרצ"ז; א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים א-ג, תש"ד-תש"ל; י. בן-זאב, תעודות על בית הקברות הקדום בק' (ספונות, א'), תשי"ז; J. Mann, Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs (index s. v.), 1970.² א. אש.

קֶהֱלָה (= ק.ה.ל.), צורה של ארגון וממשל מקומי של הציבור היהודי, במקביל ל"ע ד ה" שבמקרא.

1. מבוא. עמ' 175; 2. ימי המשנה והתלמוד, עמ' 176; 3. יה"ב: א. ארצות המזרח, עמ' 178; ב. אשכנז, עמ' 180; 4. שלחי יה"ב: א. אירופה המרכזית, עמ' 184; ב. הקיסרות העות'מאנית, עמ' 185; 5. העת החדשה, עמ' 186; א. הק' הפורסוגליות, עמ' 187; ב. אירופה המרכזית, עמ' 187; ג. צרפת, עמ' 184; ד. אנגליה, עמ' 188; ה. אה"ב, עמ' 188; 6. הק' והאמנציפציה, עמ' 188; 7. העולם החדש: דרום אפריקה, אוסטרליה, אה"ב, עמ' 190; 8. ביבליוגרפיה, עמ' 192.

1. מ.ב.א. הק', על מוסדותיה, אישיה ודרכי פעולתה, היא ממושג-היסוד בתור"י בכל התקופות, ובפרט מאז חורבן הבית-השני ופיזורו של עם ישראל על-פני יבשות אסיה, אפריקה ואירופה. כמה פרקים חשובים בתור"י, כגון: אוטונומיה יהודית, ועדי ארצות, משפט-עברי ורבנות, קשורים ונרכזים במשרין עם מושג הק'; ו' ערכים אלה להארת הקווים המשפטיים וההיסטוריים היסודיים של מוסדות הק' ודרכי פעולתה. מוצא הק' בימי הבית-השני, עם צמיחת בית (ה)כנסת (ע"ע) כיחידה המרכזית של הארגון המקומי, ואף שאת צורותיה הקלאסיות לבשה באירופה, במאה ה-11, ומאז שגשגה, הרי שבמובן רחב הק' היא תופעה קבועה של הקיום היהודי הקיבוצי, הניתנת להעברה ממקום למקום, וכהגדרת לאו בק — המכשיר

קטע ספר ביה"ד של פוסטאט. הכנף: סיכום שתי ישיבות של ביה"ד, בפרשת
הספור פתח, כחודש מאי 1007. מן הגניזה בפתח, בעת בוזבסטינסקי, סוף
המאה ה-10 (S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I, p. 109, 1967).

ק" בתפוצות. תעודות יב מלמדות על קיומה של "עדה מסודרת שם. ועליכך ע"ע יב. על קיומו של מינהל קהילתי יהודי באלכסנדריה ע"ע מצרים, עמ' 235/7. בערי סוריה ואסיה-הקטנה, יכן ביוון, מקדוניה ואיטליה, פעלו ק" מאורגנות זמן רב, וזכויותיהן — שנשתנו ממקום למקום — הוכרו ע"י שלטונות המדינה והמקום. במאה ה 1 לפסה"נ חלה בארצות האימפריה הרומית לגלוציה של הק" היהודית, וניסוחה יצר אחדות מסוימת. הק" היהודית בגולה היתוו צורות-קיום מדיניות מובהקות, ובכך נבדלו ממיעוטים אחרים שחיו כזרים, מסביב למקדשיהם, כפרובינקיות רומיות רבות. מלבד ההכרה בארגוני הק" והרשות להעמיד מוסדות חדשים, הודגשה בכל הצורים תלותן של הק" במרכז שבא"י והוצאתן, בעניינים מסוימים, מזכות השפיטה של השלטונות המקומיים. האוטונומיה היהודית התייחסה בעיקר לעניינים שבין חברי הק' לבין עצמם. חילוקי-דעות עם השלטונות המקומיים הביאו במשך הזמן לקביעת פרווילגיות לק", והשלטונות הרומיים קבעו צורה אחידה פחות-אור יותר לפרוויילגיות קדומות. כך היתה הק' למוסד מדיני יחיד-במינו בעולם העתיק. הודות לכך יכלה הק' לנהל בעצמה את נכסה ולגבות מסים מחבריה. מסים אלה נועדו בחלקם לבית-המקדש בירושלים — ואחרי חורבנו, לבית הנשיא בסבריה — ובחלקם למטרות מקומיות. בעוד הכל סגדו שליטים-האלים, הסתפקו הק" היהודית בכך שקראו בתכ"נ חדשים על שמם: גם מבני-זכרון אחרים הוקדשו לשליטים שסייעו לק" (פילון, נגד פלאקוס, 12, ועוד). במקרה אחד הוקם ציון-הכבוד מטעם הק' היהודית באמפיתאטרון של הק' העירונית.

שלטון ה"נגידים" והם נפטרו ממחציתם. שלטונם בסוריה ובא"י היה בעזרת "סגנים". ה"נגיד" היה נציג רשמי של הק' כלפי השלטון. בכתב-המינוי שלו נאמר, שעליו לדאוג לקיום "ברית עומר", ובעת-הצורך הטילה עליו הממשלה גם גביית קונטריווציות (מס חד-פעמי). ה"נגיד" היה אחראי למערכת השיפוט היהודי, לכל פעולות הק' ולחלוקת הירושות. הוא עמד אפוא בראש מערכת המשפט, על-ידו פעל מעין "בי"ד גבוה" והיתה לו סמכות לאסור סרבנים. הוא אישר החלטות של הק' והעניק לנושאי-משרה את המינוי הרשמי. למעשה היה ה"נגיד" סמכות דתית וחילונית עליונה בק" המזרח.

לפי מסורת עתיקה הוקמה ה"נגידות" עם ייסוד המלוכה הפאסי-מית במצרים ובסוריה במאה ה-10. לפי דעה זו, המקובלת על מספר חוקרים, מונה ה"נגיד" במצרים כמשקל-נגד ל"ראש-הגולה" בבגדאד העבאסית. מאידך גיסא הובעה דעה, שה"נגידות" צמחה מתוך היישוב היהודי ונוסדה במאה ה-11. לדעה זו החלה ה"נגידות" עם ירידת כוחה של א"י בשליש האחרון של המאה ה-11 (ע"ע מצרים, עמ' 237/9). תוך הסכמת המרכז הבבלי, שכן ראשי-הגולה וראשי הישיבות אישרו את המינויים במצרים.

א. אש.

ב. אשכנז. צמיחת הק' במערב וארגון השלטון העצמי בהן חלו בד בבד עם הקמת מרכזי התורה שם וצמצום קשריהם עם ישיבות בבלי. מעמד המדיני והחברתי של היהודים היה שונה מזה שבבבל, ומכאן ההבדל הרב בסמכות ובדרכי הארגון של שלטון הקהל.

הק' היהודית באשכנז הופיעה מראשיתה כגוף חי, שאיחד בתוכו את כל בני הק', וסמכותו ופיקוחו הקיפו את כל תחומי העשייה. של היחיד ושל הציבור. חלק מיסודותיה, שכבר עוצבו במאות ה-10—ה-11, השפיעו על ק" ישראל באירופה כולה מאות שנים, ואף ייתכן שיש קשר כלשהו בינם לבין מוסדות דומים שקמו מאוחר-יותר בערי אירופה הנוצרית.

לק' 3 מטרות עיקריות: קיום מצוות והתקדשות דתית, דאגה לבטחון הנפש והרכוש וברית לעזרה הדדית. להשגת מטרות אלו הושקעו מאמצים רבים. הוקמו מוסדות: קופות סעד, מוסדות חינוך, ביכ"נ, מקוה, בית-חתנות, בית אומנים, בית-קברות ועוד, הותקנו תקנות בתחומים שונים, הוטלו מסים (ע"ע מס, עמ' 1080/1) והוקמו מוסדות שיפוט (ע"ע משפט עברי) ומכשירים לכפייה ולענישה. עול הק' נתקבל ברצון, כי בקיומה ראו תנאי לשמירת הייחוד הלאומי. מכאן השימוש הרווח במונח "ק' קדושה", שמקורו קדום. בספרות השו"ת יוחד מקום רב לצדדים שונים של הנושא הזה: יחסי יחיד וציבור, יחסים בין-קהילתיים, מוסדות השלטון, ראשוני וסמכותם, נכסי ציבור, ענייני מיסוי וייצוג וכיו"ב. כך היתה הק' כמדינה-בתוך-מדינה, מציאות מקובלת כשלעצמה באותם ימים, כאשר בין האזרח ובין השלטונות עמדו גופים קורפוראטיביים שונים.

בהתפתחות הק' יש להבחין ב3 תקופות עיקריות: המאות ה-10—ה-11, המאה ה-12 — ראשית המאה ה-14, ומאילך. מוסדות וסדרים אורגנו בק' עוד לפני שהחלה התארגנותה של חברה קדמי-עירונית באירופה הנוצרית. כבר אצל ר' משלם ב"ר קלונימוס (ע"ע: במחצית השנייה של המאה ה-10) ישנה עדות (גם מפורבאנס) על קיום תקנות-קהל ודרכי-ענישה, וביניהן: קנסות, מלקות וחרם (חשובות גאונים קדמונים, קכ"ה). מבין תקנות-הקהל החשובות יצינו: (1) ה"מערופה" — איסור לסחור עם לקוחות קבועים של יהודי אחר; רוחח כבר במאה ה-10; (2) עיכוב תפילה — זכות הפרט לעכב את תפילת הציבור בביהכ"נ עד שיתברר דינו; נזכר בראשית המאה ה-11. (3) חזקת הישוב — ע"ע. (4) חרם ב"ד — הזכות לחייב יהודי עובר-אורח להתדיין בפני ביה"ד המקומי.

שפניית מנהיגי הק' אל השלטונות מנעה הכרה בעצמאות העדות והבטיחה את קיום המסגרת הקהילתית. תכופות היו קשיים מרובים בשיפוט בתהכ"נ בגלל הגבלות "ברית עומר" (ע"ע א"י, עמ' 443) על בניית בתי-תפילה לא-מוסלמיים. מלבד לתפילה שימש ביהכ"נ גם לתפקידים אחרים, כגון: מושב ביה"ד, "הקדש" לעניים, הכנסת אורחים וכו'. הק' דאגה לחינוך, ובפרט לחינוכם של ילדי העניים. תעודות שונות מעידות על פיקוח הק' על אספקת בשר וגבינה כשרים. ראשי הק' ייחסו חשיבות מרובה לאורח-חיהם של השוחטים ומינו "שומרים" לשמירת הכשרות. נראה כי הק' לא טיפלה בענייני קבורה — עסקו בכך אנשים פרטיים — אך היא סייעה בידי מעוטי היכולת.

שירותי הסעד הקהילתיים היו מפותחים מאד. הק' סיפקה לנצרך כיה מדי שבוע צרכי-מזון בסיסיים, שמן למאור, בגדים ואף כסף. כן טיפלה בחולים ודאגה לפרנסת אסירים ולפדיון שבויים. הק' גם שילמה את מס-הגולגולת עבור העניים. בתקופות שהשלטון המקומי התערער העסיקה הק' שומרים בשכונה היהודית.

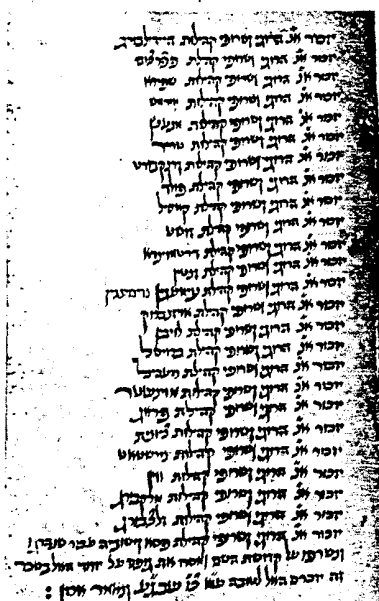
האדמיניסטרציה הכספית של הק' עוצבה במידה רבה במתכונת משרדי-האוצר המוסלמיים. הכנסות הק' העיקריות באו מהשכרת בתי-הקדש, חנויות ומגרשים שהיו ברשותה. רכוש זה הצטבר בידי הק' בעקבות חוקי עובונות שהורישו לק' רכוש ללא יורשים. הק' גם קנו בתים ליד בתהכ"נ ובתי-הקדש. ברם, הק' לא הצליחו בתחילה להטיל מסים כלליים; אלה רווחו ביה"ב המאוחרים. בארצות המזרח היו ההכנסות ממס הבשר והיין מועטות-ביותר. הק' השיגה כספים גם מדבנות. לצרכים מיוחדים, כמו פדיון שבויים, נערכו מגביות.

מטרות "כלי-הקודש" עברו בירושה ויצרו שכבת הנהגה מגובשת. החשובה שבהן היתה זו של הרב-הדיין, שנקרא בימי הפאסטים "חבר" — אם למד והוסמך בשיבות א"י, ו"אלוף" — אם הוסמך בשיבות בבל. תפקיד נכבד היה ל"חזן", שתכופות מילא גם תפקיד של קופאי, סופר הקהל וכיו"ב. עליהם נוספו המלמדים וה"שומרים", וברי שהקהל התקשה להחזיק ב"כלי הקודש" הרבים; ואמנם, התערות מלמדות שמשכורות "כלי הקודש" היו קטנות בהשוואה לשכרו של פועל לא-מקצועי. יש חוקרים הסבורים, שפרנסת הדיינים והסופרים היתה בעיקר מאגרות, משפטים וחווים.

המערכת האדמיניסטרטיבית של הק' משקפת את הווי האדמיניסטרציה המוסלמית, וניכר בה חוסר קביעות בסמכויות הרשויות והעדר דפוסים קבועים. חוסר יציבות זה בולט לאור הפורמליות הרבה בביצוע הפעולות. כל פעולה נרשמה והועברה לאישור — כנהוג באדמיניסטרציה המוסלמית. בראש הק' עמד ועד ראשי העדה, בן 7 או 10 חברים, שהתמנו מבין האמידים וע"פ הצעתם. יש הרואים באישור החלטות הוועד ובמינויים ע"י הציבור הוכחה לקיום מעין-דמוקרטיה. אחרים טוענים, כי לא התקיימו בחירות או הצבעות, וכי כינון הוועדים משקף הווי אוליגרכי מובהק. בראש הוועד מופיע לפעמים "ראש הקהל", אך נראה שהיה זה תואר-כבוד בלבד. בפעולות הכספיות טיפלו גבאים שנקראו "פרנסים"; מקצתם קיבלו משפורת. ליד ראשי-ציבור אלה פעל "מקדם" (ממונה), שהיה מיופה-כוח מטעם הראשות היהודית המרכזית במדינה כולה ומוכר מצד השלטונות. תפקיד ה"מקדם" היו לפקח על הנעשה בק' ולתת גושפנקא חוקית לפסקי-הדין ולפעולות הק'.

בראש היישוב היהודי במצרים כולה עמד, במשך מאות שנים, ה"נגיד" (ע"ע מצרים, עמ' 238), וכאשר נמצאו א"י, סוריה ומצרים תחת השלטון הפאסי והממלוכי היה ה"נגיד" ממונה גם על הק' שם. עד סוף המאה ה-13 עמדו ה"נגידים" במאבק עם ראשי הישיבות בא"י ובבבל ועם צאצאי ראשי-הגולה בבבל. באמצע המאה ה-13 היו "נשיאים" אלה — שתארים היה אישי בלבד, ולא פונקציונאלי — ראשי הציבור היהודי בסוריה, אך במאות ה-14 וה-15 התייצב

ומפרובאנס. תקנות אחרות, כעבור זמן מה, באו להסדיר ענייני משפחה שונים. ב) ועידות ק"ש" (שפירא, וורמייזא, מגנצא) בין 1220 ל 1223; את תקנותיהן — לגבי יחסים שבין היחיד והציבור, סדרי משפחה, סדרי תפילה, חינוך ועוד — קיבלו גם ק" אחרות בגרמניה ומחוצה לה. ג) תקנות מהר"ם מרוטנבורג. התקופה השלישית עומדת בצל הפרעות הקשות והגירושים התכור



יזכור. לפקילות אשכנזי שנתרבו בדרמות 1340. סתור ספוריכור של תהילת סובלני 5 שנים 1010-1250 (הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, Qh/K-1)

השתנתה לפי מספר חבריה ולפי ההתר בפרייולגיות. בסוף המאה ה 15 עמדו בראש קהילת רגנסבורג 10 ראשים, ותקנותיה נתקבלו באסיפה של 31, "הטובים שבך" והיושבים ברחוב היהודים. בק" קטנות נבחרו ראשים מעטים יותר, שלעיתים אף מילאו תפקידים שיפטיים. בהשוואה למאות ה 11-13 נצטמצמה זכות השיפוט: חלק מהקנסות שגבו בתה"ד הועבר לאוצר המלכות ואל שלטונות הערים. המלך רופרכט (Ruprecht) מינה, לראשונה, רב רשמי מטעם המלכות (1407), והדבר עורר התנגדות רבה (ע"ע גרמניה, עמ' 501). בכמה כתבי-זכויות עירוניים בוטלה סמכות הק" לדון בתביעות פליליות. כן נתערערה עצמאותו בגביית מסים. הרבנים נטלו חלק גדול יותר בהנהגת הק"; הכרתם העצמית גברה, ורבו גינוניהם החברתיים-מוסדיים. אך בד"כ ירד מעמדם בצורה ניכרת, ושכחים גילויי איבה וזלזול חמורים כלפיהם. בק" שונות דחקו את רגליהם פרנסים, עשירים ואלמם, שניצלו את קשריהם עם השלטון נות לטובתם הפרטית. תלומם הכלכלית של חלק מהרבנים בק" נתנה אותותיה לרעה במעמדם ובפעולותיהם.

מאידך-גיסא הביאו הגזירות והסכנות לחתירה לקראת מרות מרכזית, ומגמה זו מצויה גם בק" אחרות באירופה, וביניהן איטליה. מכאן גם המאבק על כס הרבנות הראשית של צרפת (סמוך ל 1393), בין ר' יוחנן טרנס (ע"ע) לבין ר' ישעיהו בן אבא מאיר, והחלק המכריע שנטל בו ר' מאיר ב"ר כרוך הלוי מוינה (ע"ע). ועדים של נציגי ק" קטנות בגרמניה התכנסו בהנהגת ק" מרכזית (ש"ת מהר"ם מינץ, סימן ס"ג). מתח זה בא לידי ביטוי ברור במחלוקת בעניין ועד בינגן (Bingen), בשנת רס"ז (1455/6). היו חכמים שקיבלו מינוי רשמי מטעם המלכות להיות רבנים (Hochmeister) על כלל היהודים שבתחום הקיסרות או בחלק ממנה, ביניהם ר' ישראל איסרליין, ר' נתן

שתי התקנות הראשונות אפיינו לק" קטנות: מאוחר יותר הוג" בלה זכות השימוש בהן. שתי האחרונות רווחו יותר במאות ה 12-13, בהשפעת העיר המתפתחת. חשובות במיוחד התקנות המיוחסות לרבנו גרשם מאור הגולה (ע"ע) — מהן שבאו לקבוע את היחסים בין היחיד ובין הק" ואת סדרי המשפחה — אך לא כולן שלו ויש ביניהן גם מהמאה ה 12.

במחצית הראשונה של המאה ה 11 עלתה בעיית היחסים הבין-קהילתיים. גידולן של מספר ק", באוכלוסין ובחכמים, הביאו לתבוע מעמד-בכורה וזכות-השפעה על קהילות סמוכות, אך חכמי אשכנז קבעו שכל ק" סוברנית ורשאית לתקן תקנותיה בעצמה, למעט השמירה על קיום מצוות: "אין לאילו כפיה על אילו כל עיקר, ואפילו מרובין וגדולין, חוץ מרידיו עבירות... שכל ישראל ערבין זה בזה" (יוסף טובי-עלם [ע"ע]). תשובות בעלי התוס' א'). גם עקרון ההכרעה ע"פ הרוב כבר מפורש בתקופה זו, וכן נזכרת התכנסות בני הק" בביהכ"נ לדיון משותף בענייניהם (כליבו, קמ"ב). הנהגה כלל-ארצית התכנסה בעת הירידים הגדולים לדיון בבעיות המשותפות לכל הק" (ס' גזירות אשכנז וצרפת, עמ' מ"ז). מנהיגי הק" ות"ח מובהקים שבהן באו מקרב מספר משפחות מיוחסות: במאות ה 12-13 נוספו עליהם גם בעלי ממון. השלטונות הכירו רשמית בנציג הק" כ-Epi- scopus Judaeorum; Archisynagogus. החכמים סייעו לחזק את של- טון הקהל ולבססו, ורבנו גרשם הסתמך על מאמר חז"ל, "שאפילו קל שבקלן, ונתמנה פרנס על הצבור הרי הוא כאביר שבאבירים" (ר"ה כ"ה, ע"ב). נמנעה האפשרות לפסול החלטות של הקהל בטענה של איבה וחוסר אובייקטיביות — ובזאת אף הועדף כוח הקהל על כוח בי"ד (כליבו, שם) — ול"חשובי-עיר" ניתנה סמכות של "בי"ד חשוב" (רש"י, תשובות חמי צרפת ולותיר, סימן כ"ז).

במאות ה 12-13 התפתחה הק" בצל העיר הנוצרית, שזכתה לחוקה אוטונומית משלה, וכמה מעקרונותיה השפיעו על סדרי הק" בצרפת ובאשכנז. רבנו יעקב (ע"ע) תם לא ראה בק" איגוד קורפורא- טיווי, אלא יחידים המשותפים בעניינים מסוימים שהסכימו עליהם, וע"כ קבע שאין הרוב רשאי לכפות רצונו על היחיד, אלא אם-כן הוסכם על-כך תחילה פה אחד. את הכלל של "הפקר בי"ד הפקר" הגביל לבי"ד של גדולי-הדור בלבד, וכן קבע שאין לכפות לצדקה. הוא צמצם את הקפו של "חרם היישוב", אך התיר לק' לגרש אלמים, מוסרים וסרבני-מס, זכות שניתנה לק' גם מאת השלטונות, ואף נהגה בעיר הנוצרית. את צמצום כוח-הכפיה של הרוב קיבלו גם חכמים אחרים בצרפת ובאשכנז, ביניהם חכמי מגנצא, בראשית המאה ה 13; לעומת-זאת לא הכיר בכך הראב"ה (ע"ע אליעזר בן יואל הלוי; עמ' 578). בפועל המשיכה בד"כ לנהוג ההכרעה ע"פ הרוב. ההכרעה הכל- לית בחינותיה הק" לא נתמעטה, וגם חסידות אשכנז (ע"ע) היתה שותפה לה. מספר מוסדות אף התפתחו והלכו. ר' מאיר מרוטנבורג (ע"ע), בכוח סמכותו הרבה, דאג לבסס את שלטון הק', אך נלחם נגד מגמות של תקיפות ועולל בהנהגה.

בעוד שבתעודות רשמיות של השלטונות מן המאות ה 11-12 נזכר באי-כוח אחד של הקהל, מופיע החל מן המאה ה 13 ועד פרנסים, המייצג את הק' כלפי-החוץ — "זקנים" (Seniores), "קהל" (Magi- stratus) ואחרים, בציוד של "ראש הקהל", זאת במקביל למציאות בערי גרמניה באותו הזמן, שם מופיעה מועצה (Rat. Räte) נוסף על ראש-העיר. לק" הותר לבחור את הראשים והפרנסים בעצמם, אך החל במאה ה 14 נאלצו, לעתים קרובות, לרכוש זכות זו מן העירוניים בממון רב.

מצויה גם מגמה של הנהגה מרכזית, ששאבה כוחה מסמכותם של בעלי-החלה גדולים ומוכרים. יצוינו:

א) הוועידה בטריוש, בין 1150 ל 1170, בראשות רבנו תם ורשב"ם; את עיקרי תקנותיה — נגד מלשינים, ערכאות של גויים והשגת שררה בכוח השלטונות — אישרו גם חכמים מאשכנז

ככלל שמרו ק' פולניה על מסורת הק' האשכנזית באשר להנהגת הק' עצמה, אך מערכת היחסים הבין-קהילתיים היתה מורכבת יותר. תחילה התרכזו ק' פולניה סביב ק'—אם גדולות, כגון פונוא וקאליש. "הק' הראשית" היתה אחראית לסביבותיה, וכך היה עד סוף התקופה גם בחלקיה המזרחיים של פולניה. התיישבות היהודים שם הביאה לניתוק החבלים מהמרכזים הישנים, והם הקימו ועדים לעצמם. במאה ה-16 התקיימו תחילה 4 ועדים גליליים ("אר-צות"): פולין-גדול, פולין-קטן, רוסיה ולובלין. מאוחר יותר התקיימו למעלה מ-10 ועדי "ארצות". באמצע המאה ה-16 התאחדו הוועדים הגליליים, לצורך פעולה משותפת. ל"ועד ארבע ארצות", שהיה בי"ד עליון לק' ישראל בפולניה וגם מוסד חילוני עליון ("ראשי המדינות") שעסק בעיקר בסידור מסי הק'. ב-1623 נוסד ועד מדינת ליטא.

יסוד האוטונומיה היהודית היתה הפריבילגיה ("קיום") המלכותית, שקבעה את מעמד היהודים כ"עבדי האוצר" ("ע"ע חסות, יהודי"). הקיימים ניתנו לק' עצמן, ונכללו בהם זכויות אוטונומיות מפליגות, שאפשרו את בחירת מנהיגי הקהל ושיפוט עצמי. במסגרת משפטית זו, ומתוך מסורת הק' האשכנזית, התפתחה הנהגת הק' בפולניה. מוסד ה"קהל" סיפל בכל תחומי המשטר הקהילתי והיו בו 3 רשויות: א) "ראשים" — 3—5 פרנסים אחראים בפני השלטון נות, ובראשם "פרנס החדש", שהתחלף בכל חודש והיה סמכות עליונה בק' (ב) "טובים" — דרגה שניה, קרובה באפיה ל"ראשים"; (ג) בעלי המשרות הקהילתיות, וביניהם דיינים, רבנים וגבאי מוסדות הק'. בנושאי התפקידים בחר, אחת לשנה, חבר "בוררים", שנבחר מקרב משלמי המסים בק'. בפונוא התקיים במקביל מוסד ה"כשרים", שחבריו היו מנהיגי הקהל בעבר, והם שימשו "בוררים" ומועצה מיעצת לקהל.

כל ק' וכל חברה, כולל ארגון בעלי-מלאכה, ניהלו פנקס, שהכיל זכרון-דברים על אסיפות, תקנות, פעולות משמעתיות, הערכות מס, מאורעות היסטוריים ומגוון עניינים המשקפים את חיי הק' המקומית. פנקסים רבים נשתמרו, והם מהווים כיום מקור היסטורי נכבד לידיעת הק'. בכל ק' במרכז אירופה היה גם "ממור-בוך" ("ספר יזכור"), שהכיל 3 חלקים: (1) תפילות שנאמרו מעל בימת ביהכ"נ; (2) רשימת נפטרים מנכבדי הק'; (3) סיפורי קידושה-המנהג לקרוא את שמות הנפטרים (בשבת שלפני חג השבועות) התפתח לאחר גזירות תתנ"ו, ולרשימה יסודית זו נוספו שמות קדושי גזירות רינדפלייש (1298) וגזירות אחרות. הממורבוך של קהילת מינץ, למשל, שבכתביתו החל יצחק בן שמואל ממנינגן ב-1296, עודכן באזכרת טבח מקלנבורג ("ע"ע: 1492) וברנדנבורג (1510), ושמות הק' שנספו בגזירות חמילניצקי (1648). במאות ה-17—18 הועתקו הספרים תכופות, אך מאמצע המאה ה-19 שוב לא עשו בהם שימוש. ספרים כאלה רווחו במיוחד באזורים הכפריים, ומעריכים כי בפואוריה בלבד היו כ-150.

ב. בקיסרות העות'מאנית לא התקיים מוסד על-קהילתי כבפולניה. בכל עיר התקיימו כמה ק' — בעיקר לאחר גירוש ספרד — לפי ערייה-מוצא של חבריהן. וע"ע קושטא; תסלוניקי. תחילה ניסו השלטונות להעמיד מנהיג אחד ("חכם באשי" ל"מילט" (המיעוט) היהודי, אך ספק אם סמכויותיו הופעלו הרבה מעבר לקושטא. גם בקושטא עצמה נתעוררה התנגדות לנושאי תואר זה — בהיותם "רומאניוטים" — מצד הק' האיתלקיות והאשכנזיות. ק' גולי ספרד — שהתנגדו אפילו לק' ספרדית משותפת — סירבו לחלוטין לקבל הכתיבים מהק' המקומיות, ובחלץ הספרדים ביטלו השלטונות משרה זו עדימהרה. במאה ה-16 היו בקושטא כ-40 ק', ובסלוניקי — מרכז התפוצה הספרדית — אף יותר. כל ק' משולה היתה כעיריה נפרדת, ופעלו בה כל המוסדות הנחוצים. אחדות בין-קהילתית הושגה רק לנוכח בעיות משותפות רציניות: סכנה מהחוזק, פדיון שבויים ויישוב א"י.

מאיגרא, מהרי"ל ואחרים — מגדולי חכמי אשכנז בזמנם. השלטונות חפצו לייצל בדרך זו את גביית המסים, וחכמים אלה ניצלו את מעמדם לחיזוק ההנהגה בק' באותם ימים קשים.

אב. גר. על הק' היהודיות בדרום-איטליה ובסיציליה ביה"ב ידוע בעיקר ממקורות לא-יהודיים, והדברים אינם ברורים כל-צרכם. נראה שק' אלו השפיעו על היישובים היהודיים בצפון-מרכזה של איטליה, כשם שהשפיעו עליהם המתיישבים שבאו מצרפת, מאשכנז ומספרד. דמות הק' התגבשה במחצית הראשונה של המאה ה-16, לאחר תקופה שבה שלטו ביישובים היהודיים משפחות בנקאים. הקבוצות השונות בתוך הק' נאבקו על האינטרסים שלהן ועל מסורותיהן המיוחדות. הק' היתה מעין עיר בתוך עיר, וכדברי אליהו בחר ("ע"ע: ס' "חשבי", ע' קהל); וקורין לקיבוץ יהודים הדרים בעיר אחת, קהל, והעיר שבה הקהל נקראת ק', כמו קהילת פאדובה או ויניציאה. מתוך כפי-פות להלכה הצמיחו הק' מבנים ארגוניים דפוסי מנהיגות שבמסגרתם חי הציבור היהודי באיטליה.

על תולדות הארגון הקהילתי בספרד, ע"ע, עמ' 393—395.

4. שלהי י"ה"ב: א. אירופה המרכזית. מסע-הצלב ("ע"ע, עמ' 1119—1124) פגעו קשות בק' עמק הריינוס במאה ה-12, וגירור שים וגזירות במאה ה-13 ("ע"ע גרמניה, עמ' 496/8), ובעיקר הדבר ("ע"ע, עמ' 782/5) במאה ה-14, הביאו לנדידת מרכזי התרבות היהודיים בכיוון דרום-מזרח — לאוסטריה. הק' שם פעלו עפ"ר סביב דמות רבנית מרכזית שהשפיעה גם על ערים סמוכות. תשובות הלכתיות רבות בתקופה זו עוסקות במעמדו המשפטי של הקהל ובקביעת דפוסי-פעולתו. גיבוש משפטי עקרוני להסדרי המסים בק' אשכנז כולן נתן במפנה המאות ה-14—15 ר' מנחם ממרזבורג ("ע"ע מס, עמ' 1080/1). בתקופה זו נקבע גם מעמדו ההלכתי של המנהג המקומי — לצד ההלכה — וספרות ענפה הגדירה את מנהגי הק' השונות. וע"ע מנהג, עמ' 976/7. מעמדו של הרב הקהילתי נקבע, במידה רבה, בתקופה זו. על כך ע"ע רבנות. התכנסו אז כמה אסיפות רבנים, שניתן לראות בהן את ראשיתן של מגמות על-קהילתיות. דוגמה בולטת לסמכות כלל-ארצית לא-פורמאלית היא תקנת ר' מנחם ממרזבורג לביטול מוסד המאון ("ע"ע אשות, עמ' 390/1) — שנחקלה כחוק בכל אשכנז. האסיפות ההשובות נערכו במגנצא (1381), בארפורט (1400 [?]) ובנירנברג (1438). נסיון של אסיפת רבנים, שהתכנסה בפנינגן ב-1462, לקבוע סמכות מרכזית לק' אשכנז עורר מחלוקת גדולה באסיפות אלו.

ניתן לראות את שי-לביה-מעבר בין ק' אוטונומיות לחלוטין, כפי שהיו באשכנז עד למאה ה-13, לק' פולניה בעלות ההנהגה הארצית החזקה.

וע"ע ועדי הארצות.

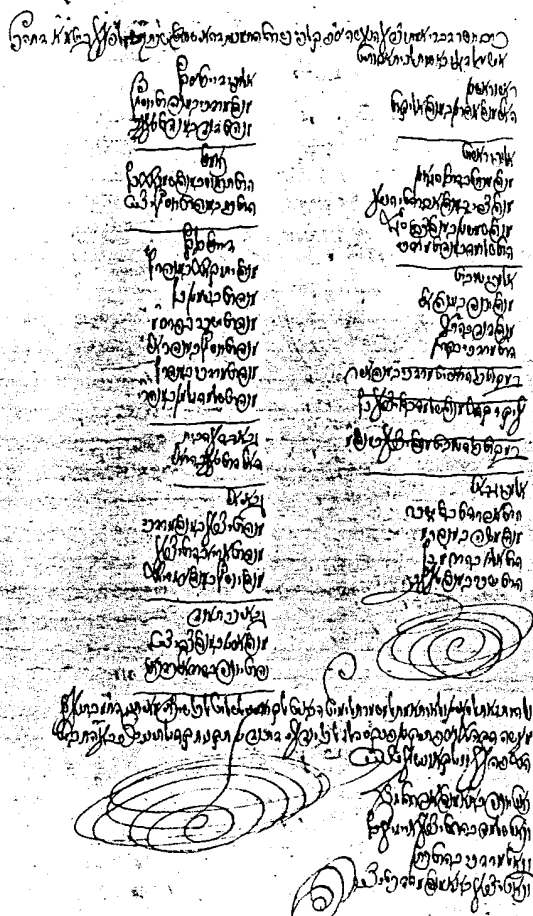
— תואר כלל-ארצי ("ראש כל היהודים")

היה במאה ה-16 לשת-דלן ("ע"ע: כזה היה, יוסף איש רוסקים

("ע"ע).



שער ספנס תקנות הקהילה במאנטובה תתנ"ו/17 (הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, IT751)



עמוד פנקס הקהל של קהילת וילנאוויטשי, ליסא. רשימת הפרנסים והסנהדינים שנבחרו בא' חזה"ס שפח, תשכ"א/1761 (הארכיון הספרותי לתולדות העם היהודי, ירושלים א/1043)

תיהן מגובשים יותר — במשמעות המערבית — מקדמותיהן. כך, למשל, הקימה הק' באמסטרדם ח"ת למופת, מפותח מאד לעומת המקובל בחינוך היהודי דאז. תמונת ק' שכזו עולה גם מכתבי האפו' לוגטיקה של התקופה, שנכתבו במסרה להשיג הטבות שונות או לאפשר התיישבות יהודית. הק' מוצגת בהם כגוף דתי בלבד, נטול מגמות אוטונומיות. כך הדבר בחיבוריו של מנשה בן ישראל (ע"ע), "תשועת ישראל", ואחרים, וכך גם בספרו של שמחה לוצטו (ע"ע), "מאמר על יהודי ונציה".

ב. אירופה המרכזית. תנועות-הגירה פנים-אירופיות הביאו להתפתחות צורות-ק' חדשות. עליית פרוסיה במאה ה-18 הביאה לגלי-הגירה מן המזרח; הק' החדשות נאלצו להסתגל למבנה המדיני הפרוסי, והן אורגנו בפיקוח המדינה. המוסד הקהילתי שאפיין את המסגרות החדשות, נטולות האופי האוטונומי, היה ה-Landsjuden-schaft, שצמח שם בתקופת-המעבר. היתה זו התאגדות של בודדים, מאורגנת על בסיס אזורי, ולפיכך עלתה בחשיבותה על הק' המקומיות. בבוהמיה, מוראוויה ואלזס היו ה"לנדסידונשפט" מורכבים מצירי הק', בשיטה קונפדראטיווית מסרתית יותר. את עקבות המוסד כבר ניתן למצוא במאה ה-16, אך את צורתו המלאה קיבל רק במאה ה-17, ואז רווח מאד באירופה המרכזית. מעשרת המוסדות הראשונים בדוגמה זו הוקם אחד ב-1616 (הסן-קסל), וכל השאר בשנים 1649—1678. בבוהמיה נוסד הגוף באמצע המאה ה-17 וחוקתו אושרה ב-1659.

במאה ה-19 ארגנה הקיסרות את כל ה"מילסים". אז הוקמה בקושטא סמכות משותפת לכלל היהדות העות'מאנית, בדמות ה"חכם באשי", שסמכויותיו — על הנייר — היו נרחבות מאד, ואז גם הוכנסו הק' השונות תחת גופי-גג מקומיים. שונה היה המצב בירי-שלים. עם גידול היישוב היהודי בה במאות ה-16—17, היתה הנהגת הק' הספרדית מייצגת היישוב היהודי בעיר כלפי השלטונות, אך היתה אוטונומיה גם לאשפנזים, והם החזיקו ביד רכוש משלהם בעיר. — עד שחרבה חצרים (ע"ע ירושלים, עמ' 305).

מבנה הק' הספרדית היה טיפוסי: מועצת בעלי-בתים ורב-ראשי — שחילקו ביניהם את הסמכויות — ושירותים שנוהלו ע"י מגוון גדול של רשויות. עם עלייתם של יהודים לאיספרדים רבים לקראת סוף המאה ה-19, גברה דרישתם לק' משלהם, ובעקבות לחצן של ממשלות אירופיות, שעולים אלה היו נתיניהן, הסכימו התורפים לשחררם משלטון. "ועד העדה", במסרה ה"כוללים", שאפיין את החברה בירי-שלים, התקיימו זו בצד זו עשרות ק' אשכנזיות שנחלקו לפי ארצות מוצאן. הק' הספרדית שמרה פחות-איריות על אחדותה.

באפריקה הצפונית העות'מאנית היה המצב שונה קצת בצורתו, אך זהה בתכנו. פעל שם "נגיד", ואולם מספר ה"נגידים" התרבה, וכנראה שנבחרו ע"י המושלים המקומיים ובהסכמת הק' המקומיות. לעתים קרובות עברה המשרה בירושה. למעשה היה ה"נגיד" ראש הק', והוא ניהל את ענייניה יחד עם "טובי העיר" וביה"ד המקומי. בתחילה נתפסה חלוקה משולשת זו כייצוגית וכאחראית לחלוטין לק' כולה, אך אחרי המאה ה-16 נזקקה כל תקנה שתיקנו "טובי העיר" עם ה"נגיד", להסכמת ביה"ד הק' כולה. רווחה שיטת השתדלנות (ע"ע) (באלג'יריה נודע השתדלן בשם הערבי "מקדם" [مقدم]). בזכות מעמדו כחצר רכש הלה במרוצת הזמן את כוח ה"נגיד".

5. העת החדשה. עם עליית המדינה הלאומית המודרנית הלך והתערער מעמדה של התפיסה הקורפוראטיווית, שמכוחה פעלה האוטונומיה היהודית במדינה הביניימית. לראשונה יכלו יהודים, כיחידים, לחדור אל המבנה הפוליטי כאזרחים, מבלי לוותר בהכרח על קשריהם היהודיים. ואולם, בעקבות עליית המדינה האבסולו-טיסטית (ע"ע אבסולוטיזם), נפגעו מסגרות הק', שנאלצה להעביר את תפקידיה האזרחיים למדינה ולבנות עצמה מחדש כאגודה וולונ-טארית לפעולות דתיות מוגדרות. וע"ע אמנציפציה. תהליך הפירוק של מסגרת הק' היה ממושך. ב-1764 פורק ועד ארבע ארצות, ונציגי כל ק' ייצגו את קהילתם בפני השלטונות. השלטון האבסולוטיסטי ניסה גם לבנות מבנה רבנות צנטרליסטי; כזה היה מינויו של ר' דוד אופנהיים (ע"ע) ב-1717 לרב-כולל של בוהמיה כולה. ב-1776 קבעה הקיסרית האוסטרית מריה תרזיה (ע"ע) ארגון רבנות צנטר-ליסטי לגליציה, שעמד תחת סמכות השלטון האזורי. מצב זה ביטל יוזה II (ע"ע) ב-1725, כשביטל את האוטונומיה היהודית כליל והעמיד את יהודי גליציה תחת האדמיניסטרציה האוסטרית, להוציא ענייני-דת מובהקים.

א. הק' הפורטוגליות. האנוסים שברחו מספרד ומפור-טוגל לארצות שיכלו לחזור בהן בגלוי ליהדות, היו הראשונים שיסדו ק' במשמעותן המודרנית כאגודה דתית. אף שעדיין ביקשו לעצמם פריוילגיות וזכויות ע"פ מסורת הזמן, הרי שמעורבותם הרבה בחיי הכלכלה, מעמד החוקי המיוחד, ושיאפתם לחופש-תנועה נרחב — שהורגלו אליו בהיותם חלק מן החברה שסבבה אותם בארצות מוצאם — הגבילו את הק' חיפושיהם אחר מעמד קהילתי עצמאי. יתר-על-כן: הארצות שהשתקעו בהן, שהיו בין הראשונות למודרניזציה (הולנד, גרמניה, אנגליה, דנמרק ובורדו שבצרפת), לא יכלו להש-לים עם סידור של מדינה-בתוך-מדינה, שעולמם של יה"ב מצאהו כה הגיוני ונוח. כך אורגנו ק' אלו מלכתחילה כאגודות דתיות מורח-בות, שחבריהן לא היו אמנם אזרחים שווים בחברה הנוצרית, אך גם לא הוצאו כליל מרשות הגוף הפוליטי. במובנים מסוימים היו מוסדר-

נספח ו'

כאן נסביר כיצד הגענו לתוצאות עבור "ניסוי הקהילות", המוצגות בטבלה בסוף סעיף ג' לעיל. הניסוי כלל שני מסלולים אפשריים (ראה סעיף ב' לעיל):

- (1) חישוב עם קידומות.
 - (2) חישוב עם קידומות ובלעדיהן.
- הנתונים עבור שני המסלולים הוכנו לפי אותם שיקולים ואותם כללי איות, ונפרט אותם להלן. יוצגו רק נתונים בני 5-8 אותיות, כנדרש לניסוי. תצלום של כללי האיות שאומצו בידי הוועדה יובא בסוף הנספח. אנו פעלנו בדיוק לפי כללים אלו. ההבדל היחיד הוא, שבסעיפים (c) ו-(h) באלגוריתם נמסר הביצוע לפרופסורים פירסטנברג ולבוצקי, ואילו אנחנו ביצענו את העבודה בעצמנו.
- ראשית נביא את הנתונים עצמם, ואחר כך נפרט כיצד הם נתקבלו מכללי האיות.

א. הנתונים עבור מסלול (1):

1. אין.
2. קהל פוסטט, קהל קהירא.
3. אין.
4. קהל נישטט, קהל פדובא, קהל פדואה, קהל רומא, קהלת רומא.
5. קהל סלץ, קהלת סלץ, קהל וילנא, קהל קידן, קהלת קידן, קהל קידאן.
6. קהל מיץ, קהלת מיץ, קהל מץ, קהלת מץ, קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא, קהל וינא, קהלת וינא, קהל ויאן, קהלת ויאן, קהל וין, קהלת וין.
7. קהל פרג, קהלת פרג, קהל פראג, קהלת פראג, קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא.
8. קהל לבוב, קהלת לבוב, קהל פוזנא, קהל פוזן.
9. קהל סאלי, קהלת סאלי, קהל סלי, קהלת סלי.
10. אין.
11. קהל שפירא.
12. קהל פוזנא, קהל פוזן, קהל פרג, קהלת פרג, קהל פראג, קהלת פראג.
13. קהל פרג, קהלת פרג, קהל פראג, קהלת פראג, קהל אה"ו, קהלת אה"ו, קהל מיץ, קהלת מיץ, קהל מץ, קהלת מץ.
14. קהל בריסק, קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא.
15. קהל לבוב, קהלת לבוב.
16. קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא.
17. קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא, קהל פרג, קהלת פרג, קהל פראג, קהלת פראג, קהל פרגא, קהלת פרגא, קהל וינא, קהלת וינא, קהל ויאן, קהלת ויאן, קהל וין, קהלת וין.
18. אין.
19. קהל צפת, קהלת צפת, קהל קושטא.
20. קהל אפטא, קהלת אפטא, קהל פרג, קהלת פרג, קהל פראג, קהלת פראג, קהל ברוד, קהלת ברוד.
21. קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא, קהל לבוב, קהלת לבוב, קהל ברליו, קהל מיץ, קהלת מיץ, קהל מץ, קהלת מץ.
22. קהל רמרוג, קהל רמרו, קהלת רמרו.
23. קהל פאס, קהלת פאס, קהל פס, קהלת פס.
24. קהל אוקופ, קהל מז'בוז'.
25. קהל וורמס, קהל פריס, קהלת פריס, קהל פאריס.
26. קהל פרג, קהלת פרג, קהל פראג, קהלת פראג, קהל פוזנא, קהל פוזן.
27. קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא.
28. קהל עכו, קהלת עכו.
29. קהל קהירא, קהל פאס, קהלת פאס, קהל פס, קהלת פס.
30. קהל לבוב, קהלת לבוב, קהל אה"ו, קהלת אה"ו.
31. אין.

32. קהל מגנצא.
33. קהל פוזנא, קהל פוזנן.
34. קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא.
35. אין.
36. קהל חברון.
37. קהל פסטוב.
38. קהל פאס, קהלת פאס, קהל פס, קהלת פס.
39. קהל קרלין.
40. קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא, קהל פוזנא, קהל פוזנן.
41. קהל פרג, קהלת פרג, קהל פראג, קהלת פראג, קהל מיץ, קהלת מיץ, קהל מץ, קהלת מץ.
42. קהל קהירא, קהל עכו, קהלת עכו.
43. אין.
44. קהל חברון, קהל טבריא.
45. קהל קושטא.
46. קהל קאהיר, קהל קהיר, קהלת קהיר.
47. אין.
48. אין.
49. קהל דובנו.
50. אין.
51. קהל גרנדא, קהל גרנטא.
52. קהל וילנא, קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא.
53. קהל צפת, קהלת צפת, קהל קושטא.
54. קהל סטריץ, קהל פפד"א.
55. קהל מקדא, קהלת מקדא, קהל צפת, קהלת צפת, קהל פאס, קהלת פאס, קהל פס, קהלת פס.
56. קהל פאס, קהלת פאס, קהל פס, קהלת פס, קהל קושטא.
57. קהל מגנצא.
58. קהל אה"ו, קהלת אה"ו.
59. קהל גלוגא, קהל אה"ו, קהלת אה"ו, קהל ברוד, קהלת ברוד.
60. קהל קרקא, קהלת קרקא, קהל קראקא.
61. אין.
62. קהל קידן, קהלת קידן, קהל קידאן, קהל ברוד, קהלת ברוד.
63. קהל פיסא, קהלת פיסא.
64. קהל פיררא.
65. קהל צנעא, קהלת צנעא.
66. קהל זמושט, קהל זמושץ.

הנתונים דלעיל (ואלה בלבד) שימשו לחישוב "עם הקידומות".

- ב. הנתונים עבור מסלול (2) :
במסלול (2) צריך להוסיף לנתונים של מסלול (1) את הנתונים הבאים :
 1. נרבונא, נארבונא, פושקיר, פושקירא.
 2. פוסטט, פוסטאט, קהירא, קאהירא, אלקהירא, אלקאהירא.
 3. תוטילא, (טוליטולא, טולידו).
 4. נוישטט, נוישטאט, נישטט, ויניציאט, ויניציאה, ויניזיאה, פדובא, פאדובא, פדואה, פאדואה.
 5. וילנא, קידאן.
 6. קראקא.

7. ליפשטט, ליפשטאט, קראקא.
8. לודמיר, פוזנא, פוזנן, פוזנאן, אוסטרהא, אוסטראהא, אוסטראה.
9. ירושלם, ירושלים, ליורנו.
10. קולוניא, טוליטולא, טולידו.
11. שפירא, רגנשבורג, רגנשפורק, רגנסבורג.
12. פוזנא, פוזנן, פוזנאן.
13. פינטשוב, אלטונא.
14. בריסק, לובלין, קראקא.
15. לובלין.
16. לובלין, קראקא.
17. ולרשטין, קראקא, פראגא.
18. גירונא, טוליטולא, טולידו, (טוטילא), ברצלונא, בארצלונא.
19. טוליטולא, טולידו, (טוטילא), שלוניקי, שאלוניקי, סלוניקי, סאלוניקי, קושטא.
20. אין.
21. קראקא, אופנבך, אופנבאך, בוטשטש, בוטשאטש, ברלין, פרנקפורט, ורנקפורט.
22. רמרוג, טרויש.
23. קלעה חמד, קלעה חמאד, אליסנא, אליסאנא, אליסונא, קירואן.
24. אוקופ, מז'יבוס, מז'יבוז', מז'יבוז'.
25. וירמישא, וורמס, גרמישא, אנסיסהים, רוטנבורק, וירצבורק, וירצפורק, פאריס.
26. פוזנא, פוזנן, פוזנאן, וניציא, לובלין, קרמניץ.
27. קראקא.
28. פאדוואה, פדוואה.
29. קורטובא, קורטבא, קהירא, קאהירא, אלקהירא, אלקאהירא.
30. שלוניקי, שאלוניקי, סלוניקי, סאלוניקי, אלטונא.
31. הלישוי.
32. טרויש, גרמיזא, גרמישא, מגנצא.
33. פוזנא, פוזנן, פוזנאן, לובלין, אוסטרהא, אוסטראהא, אוסטראה.
34. קראקא, אוסטרהא, אוסטראהא, אוסטראה, לובלין.
35. נרבונא, נארבונא, ברצלונא, בארצלונא.
36. ירושלם, ירושלים, חברון.
37. מזריטש, פסטוב, פאסטוב.
38. (קשטיליא, קאשטיליא, קשטילא, קאשטילא), וירונא.
39. קרלין, קארלין, מזריטש.
40. קראקא, פמגוסטא, פוזנא, פוזנן, פוזנאן.
41. וירמישא.
42. קהירא, קאהירא, אלקהירא, אלקאהירא.
43. וניציא, ויניציאה, לונדון, לונדריש, ליורנו.
44. חברון, טבריא, איזמיר.
45. קושטא, קושטנטינא, קוסטנטינא, איזמיר.
46. קאהיר.
47. שלוניקי, שאלוניקי, סלוניקי, סאלוניקי.
48. ליפניק, וירמיש, פרנקפורט, קובלנץ.
49. דובנו, ירושלם, ירושלים.
50. אלמדיא, ירושלם, ירושלים.
51. גרנדא, גרנטא, גראנאדא, גראנאטא.
52. וילנא, קראקא.
53. קושטא, קושטנטינא, קוסטנטינא.
54. סטריץ, פרנקפורט, פ"פ דאדר.
55. טוליטולא.

56. קושטא, קושטנטינא, קוסטנטינא.

57. מגנצא, מאגנצא, ורמישא.

58. אלטונא, אמשטרדם, אמשטרדאם.

59. גלוגא, המבורג, האמבורג.

60. קראקא.

61. אמשטרדם, אמשטרדם, אמסטרדם, מנטובא, מאנטובא, וניציא, וניציאה.

62. קידאן.

63. ויניציאה, רויגו.

64. פיררא, פירארא, ליוורנו, פירינצי.

65. ירושלם, ירושלים.

66. זמושט, זאמושטש, זמושץ, זאמושץ, שלוניקי, שאלוניקי, סלוניקי, סאלוניקי.

הערה הנוגעת למסלול (2): כמה נתונים ברשימה האחרונה צוינו בסוגריים, ולא נלקחו בחשבון לגבי הניסוי. הם נוגעים לשתי טעויות: אחת של המומחה, אשר שגה בזהותו את העיר "תוטילא" עם העיר "טולידו" במס' 3, 18, ו- 19 ברשימה (ראה סעיף 5א במאמר). השניה, של נציג הוועדה אשר הכניס את "קשטיליה" (עבור מקום הלידה של מס' 38) לרשימה, למרות שזה שם הארץ ולא שם המקום (ראה סעיף 7א במאמר).

ג. יישום כללי האיות:

כאן נסביר כיצד נתקבלו הנתונים דלעיל מנתוני המומחה באמצעות כללי האיות.
(נשתמש בסימון H =האנציקלופדיה העברית, M =אנציקלופדיה מרגליות).

(א) לפי כלל (2) נקבע: "ירושלים", "ירושלים" – עבור מס' 9, 36, 49, 50, 65.

וכן נקבע "חברון" – עבור מס' 36, 44.

(ב) לגבי אות המנוקדת בחיריק, לפי כלל 1(a)(3) נקבע: "אלקאהירה" במקום "אלקאהרה" המנוקד בחיריק (ראה למשל, בראש ערך "קהיר" ב-H) – עבור מס' 2, 29, 42. וכן "איזמיר" במקום "אִזְמִיר" (ראה למשל בכותרת ערך זה ב-H) - עבור מס' 44, 45.

(ג) לגבי יו"ד נקבע כי אות זו לא תשמש כאם קריאה – כלל (3)g). לפיכך, יו"ד תופיע בתעתיק אם ורק אם היא מבוטאת או אם יש חיריק באות שלפניה.

נְתוּנֵי הַמּוֹמָחָה בָּהֶם הַיּוֹ"ד עֲלוּלָה לְשִׁמְשׁ כֹּאֵם קָרִיָּאָה הֵם (הַמְקָרִים שֶׁל יוֹ"ד כְּפֹלֶה יִידוֹנוּ לַחֲלֹן):

תוטילא, טוליטולא, טולידו, ויניציאה, ויניזיאה, מיץ, ריגינשבורג, גירונה, ווירמיישא, וניציה, וירונא, לונדריש, פיררא, פירנצי.

לדוגמא: אם ב"וירונא" הוא"ו בסגול, אזי היו"ד ב"וירונא" משמש רק כאם קריאה, ולפי כללי האיות יש להשמיטו. אכן, קיים תעתיק שבו הוא"ו בסגול (בערך "ורונה" ב- H). אך יתכן, שהתעתיק "וירונא" בו נקב המומחה אינו נובע משמוש ביו"ד כאם קריאה, אלא מתייחס לצורת היגוי אחרת של השם. ואומנם מתברר, כי יש היגוי של "וירונא" בו הוא"ו בחיריק (ראה ב-M עמ' 443), ויש היגוי של "וירונא" בו הוא"ו בצירי והיו"ד מבוטאת (ראה ב-M עמ' 188). מסקנה: בתעתיק "וירונא" היו"ד אינה משמשת כאם קריאה ואין להשמיטה.

בכל המקרים הנדונים (למעט אחד), מצאנו על פי מקורות מנוקדים (כמו כותרות הערכים ב-M), כי היו"ד לא משמש כאם קריאה, ואין להשמיטה. רק לגבי היו"ד השניה ב"פירינצי" לא מצאנו לפי שעה מקור השולל את היותה אם קריאה. מספק, לא השמטנו אותה.

בנושא זה נותרו המקרים של יו"ד כפולה, ואלה הם :

ניישטט, קיידן, טרויש, ווירמיישא, גרמיישא, גרמיזא, לייפניק, אלמדיא, וורמיישא.
לפי האמור לעיל, הו"ד השניה בצמד הו"ד אין משמשת כאם קריאה אם ורק אם היא מורגשת במבטא או שהו"ד שלפניה נקודה בחיריק. בכל המקרים (למעט אחד) מצאנו כי

היו"ד השניה בצמד אכן משמשת כאם קריאה ועל כן יש להשמיטה. לגבי טרויש (Troyes) כנראה היו"ד השניה לא משמשת כאם קריאה, ועל כן לא השמטנו אותה.

(ד) לפי כלל 2(a)(3) נקבע כי ההגה המבוטא ב"אז" יצוין תמיד בוא"ו חלומה. לכן נקבע "ברוד" במקום "בראד".

(ה) לגבי אות המנוקדת בקובץ – לפי כלל 3(a)(3) נקבע: "פוסטאט" במקום "פסטאט" (הפ"א בקובץ, ראה בערך "קהיר" ב-H).

(ו) לפי כלל 9(a)(3) העיצור וא"ו יצוין ע"י וא"ו אחת. לכן, "וינא" במקום "ווינא", "ויאן" במקום "וויאן".

(ז) לפי כלל (i)(3) נקבעו: פושקירא, קאהירא, אלקאהירא, פאדובא, וילנא, וינא, טוליטולא, גירונא, ברצלונא, אליסאנא, אליסונא, וניצא, קורטובא, נרבונא, (קשטיליא, קאשטילא), פמגוסטא, טבריא, קוסטנטינא, גרנאדא, גרנאטא, מקדא, מנטובא. במקום התעתיקים: פושקירה, קאהירה, אלקאהירה, פאדובה, וילנה, וינה, טוליטולה, גירונה, ברצלונה, אליסאנה, אליסונה, וניציה, קורטובה, נרבונה, (קשטיליה, קאשטילה), פמגוסטה, טבריה, קוסטנטינה, גרנאדה, גרנאטה, מקדה, מנטובה).

(ח) לפי כללים (e)-(d)(3) בעניין אל"ף כאם קריאה, נוספו התעתיקים הבאים: נארבונא, פוסטט, קהירא, אלקהירא, נישטאט, פדובא, פדואה, קידן, קרקא, וין, פרג, אוסטראהא, סלי, פרגא, בארצלונא, סאלוניקי, אופנבאך, בוטשטש, אליסנא, פדוואה, סלונקי, מאגנצא, פסטוב, (קאשטיליא, קשטילא), פמגוסטא, פרנקפורט, גראנאדא, גראנאטא, אמשטרדאם, האמבורג, אמשטרדאם, מאנטובא, פירארא, זמושט, זמושטש, זמושץ.

(ט) לפי כלל (g)(3) רק אל"ף משמשת כאם קריאה. לכן נקבעו: סלץ, קיידן, מז'יבוש, מז'בוז', מז'יבוז', מזריטש, קובלנץ. במקום: סעלץ, קיידען, מעז'יבוש, מעז'בוז', מעז'יבוז', מעזריטש, מעזעריטש, קובלענץ.

האלגוריתם של האיות:

Algorithm for Appendix 3B, (iii)

- (1) מתחילים עם הרשימה כפי שנתנה ע"י המומחים שכבר מסרו אח מסקנותיהם.
- (2) אם עיר שמופיע ב (1) מופיע גם במקרא, אז משתמשים רק בתעתיקים המופיעים במקרא לפי תני"ך קורן, ובכל התעתיקים האלה.
- (3) אם עיר ב (1) אינו מופיע במקרא, אז פועלים כדלהלן.
 - (a) אם ידוע החיגוי של שם העיר, פועלים כדלהלן:
 1. ההגה חמבוטא ב- "א"י או ב- "א": האות המנוקדת בחיריק יצוין תמיד ב- יו"ד נחה. לדוגמא: אֵינְקוֹיִזְצִיח.
 2. ההגה חמבוטא ב- "א"ו יצוין תמיד ב- וא"ו חלומה. לדוגמא: אֶלְכֹחֹל.
 3. ההגה חמבוטא ב- "א"י יצוין תמיד ב- וא"ו שרוקה. לדוגמא: אֵינְקוֹיִזְצִיח.
 4. ההגה חמבוטא ב- "א"י יצוין תמיד ב- יו"ד אחת. לדוגמא: טִיסְמוֹגְרָף.
 5. ההגה חמבוטא ב- "א"י יצוין תמיד ב- יו"ד אחת. לדוגמא: מוֹנֶה גִיגֶר.
 6. ההגה חמבוטא ב- "א"י או ב- "א" יצוין רק ע"י נקוד ולא ע"י תוספת יו"ד. לדוגמא: מִתְמַטִּיקָה, אֶסְתֵּר.
 7. ההגה חמבוטא ב- "א"ו יצוין תמיד ראותיות "וי". לדוגמא: בּוֹיָקוּט.
 8. אין מציינים כפילות אותיות בתעתיק של שם שבמקורו הלועזי האות כפולה. לדוגמא: המלה "penicillin" באנגלית נכרח ע"י שני "i" תכתב בעברית פִּנִּיִּצִּילִין ולא פִּנִּיִּצִּילִין.
 9. העיצור וא"ו יצוין ע"י וא"ו אחת. לדוגמא: אֵינְקוֹיִזְצִיח.
 - לכן, וא"ו כפולה תופיע רק במקרה של חולם כגון וֹלֵט או במקרה של שורוק כגון וּלְקוֹ.
- (b) אם יש יותר מהיגוי אפשרי אחד לשם העיר, משתמשים בכל האפשרויות המצויינות ע"י המומחה.
- (c) ההחלטות על החיגוי הדרושות לריאוע (a) ו (b) נעשו ע"י פרופ' פורסטנברג.
- (d) אם אפשר להוסיף אם קריאה במקום אחד או יותר (אבל לא בסוף המילה), אז כותבים את המילה פעמיים: פעם עם אם קריאה בכל מקום שאפשר להוסיף אותו, ופעם בלי אם קריאה בכל מקום שאפשר להוסיף אותו. את זה עושים לחוד עבור כל מילה שהתקבלה מ (a), (b), (c). לדוגמא, אם הופיע פאסדנה ברשימה שהתקבלה מ (a), (b), (c), אז כותבים פאסאדנא ופסדנא, אבל לא פאסדנה.

- (c) עבור החלטה אם "אפשר" להוסיף אם קריאה (ראה התחלת (b)) משתמשים באנציקלופדיה העברית. שם הקהילה ייבדק בערכם של חאשים עבורם הוא מופיע ברשימה של המומחה וכן בכל אחת מן ההפניות במפתח האנציקלופדיה העברית חמציינות שם מקום (קהילה) זה. אם יימצא שם הקהילה עם הוספה של "א" כאם קריאה – יש ראייה שאפשר להשתמש גם בצורה עם "א" כאם קריאה. אם לא תימצא צורה כזו לא נשתמש בצורה זו.
- (f) סיומת "ali" נכתבת אך ורק ב"א" (ראה דוגמא בסוף (3d)).
- (g) לנען הסר ספק, האות "י" אינו אם קריאה. רק "א" היא אם קריאה.
- (h) את הכללים הנ"ל מושרים לביצוע לפורסטנבורג ולבוצקי.